КАЗАНСКИЙ ФЕДЕРАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ХАКОВСКИЕ ЧТЕНИЯ – 2021

Материалы Международной научно-практической конференции молодых ученых, посвященной 95-летию со дня рождения заслуженного профессора Казанского университета Вахита Хозятовича Хакова

ХАКОВ УКУЛАРЫ – 2021

Яшь галимнәрнең Казан университеты атказанган профессоры Вахит Хөҗҗәт улы Хаковның тууына 95 ел тулуга багышланган халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары

КАЗАНЬ
2021

УДК 811.512
ББК 81.2Тат
Х16

Под общей редакцией
доктора филологических наук, профессора **Г.Р. Галиуллиной**

Ответственный редактор и составитель
кандидат филологических наук, доцент **Х.Х. Кузьмина**

Х16 **Хаковские чтения – 2021** [Электронный ресурс]: материалы Международной научно-практической конференции молодых ученых, посвященной 95-летию со дня рождения заслуженного профессора Казанского университета Вахита Хозятовича Хакова (Казань, 22 октября 2021 г.) / под общ. ред. Г.Р. Галиуллиной. – Электрон. текстовые дан. (1 файл: 2 Мб). – Казань: Издательство Казанского университета, 2021. – 176 с. – Систем. требования: Adobe Acrobat Reader. – Режим доступа: – Загл. с титул. экрана.

Сборник включает в себя работы участников Международной научно-практической конференции молодых ученых «Хаковские чтения – 2021», посвященной 95-летию со дня рождения заслуженного профессора Казанского университета Вахита Хозятовича Хакова, проведенной в Институте филологии и межкультурной коммуникации КФУ 22 октября 2021 года.

Адресован научным работникам, преподавателям вузов и ссузов, аспирантам, студентам, а также широкому кругу читателей.

УДК 811.512
ББК 81.2Тат

© Издательство Казанского университета, 2021

Х.Х. КУЗЬМИНА
Казанский федеральный университет, Россия

НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ ЗАСЛУЖЕННОГО ПРОФЕССОРА КАЗАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ВАХИТА ХОЗЯТОВИЧА ХАКОВА

Аннотация. Статья посвящена описанию жизни и деятельности Заслуженного профессора Казанского университета Вахита Хозятовича Хакова, являющегося основателем научного направления по истории татарского литературного языка.

Ключевые слова: Вахит Хаков, история татарского литературного языка, стилистика

Abstract. The article describes the main stages of life and activities of the founder of Tatar literary language history school, Kazan University professor Vahit Khozyatovich Khakov.

Keywords: Vahit Khakov, the history of Tatar literary language, stylistics

«История каждой научной дисциплины знает два способа подхода к изучаемым явлениям. Один способ, очень решительный и смелый, направлен на то, чтобы свести всю пестроту и многообразие фактов мира, природного или общественного, к одному закону, одной формуле, одному понятию. Другой способ, более скромный, не столь броский, как первый, состоит в тщательном собирании фактов, скрупулезном их описании и систематизации и не предполагает скорого достижения окончательных результатов, хотя конечная цель его та же: объединить пестрое многообразие явлений, физических или социальных, в единую систему», − пишет известный ученый Г.В. Степанов [1, с. 5]. Именно такой деятельностью занимаются теоретики и практики науки, великие ученые, первооткрыватели, изобретатели-творцы. Доктор филологических наук, академик Российской академии Гуманитарных наук, заслуженный деятель науки Республики Татарстан, участник Великой отечественной войны, почетный профессор Казанского государственного университета Вахит Хозятович Хаков (1926–2008) является и теоретиком, и практиком в области истории татарского языка − вся его жизнь и научная деятельность свидетельствуют об огромном вкладе выдающегося ученого в сокровищницу татарского языкознания [2, с. 342].

В данной статье мы попытаемся воссоздать историю становления личности как ученого. Интерес к знаниям о персоналиях, внесших значительный вклад в историю развития науки, остается актуальной и для современной науки. Вахит Хозятович Хаков родился 16 августа 1926 года в деревне Среднее Лаще (Күзби) Буинского района Республики Татарстан в семье учителя. Будучи семнадцатилетним юношей, был призван на фронт, сражался в Монголии, в Китае,

где впервые увидел тексты рунических надписей. Проработав после демобилизации учителем в сельской школе Буинского района, поступил на историко-филологический факультет Казанского государственного университета, окончил аспирантуру при Институте языка, литературы и истории Казанского филиала Академии наук СССР (1960). В 1961 году успешно защитил кандидатскую диссертацию по истории татарского литературного языка начала XX века, а в 1971 году − докторскую на тему «Образование и развитие татарского литературного языка и его стилей» В 1965 году ему было присвоено ученое звание доцента, а в 1974 году − звание профессора. В 1989–1994 годах работал заведующим кафедрой татарского языка КГУ.

Основные научные интересы Вахита Хозятовича Хакова сосредоточены в области истории тюркских (главным образом татарского) литературных языков, развития их стилистических категорий, а также языка древних и старотатарских письменных памятников. В разные годы занимался также общими вопросами языкознания, проблемами лексикологии, терминологии, фразеологии, орфографии, этимологии, методики и изучения языка художественных произведений в школе, в вузе. В монографиях «Вопросы языка и стиля» (1961), «Введение в стилистику татарского языка» (1963), «Очерки по истории татарского литературного языка», «Образование и развитие национального литературного языка» (1972), «Стилистика и искусство слова» (1979), «Развитие татарского литературного языка в советский период» (1985), «История татарского литературного языка (дооктябрьский период)» (1993), «Татарский литературный язык (Стилистика)» (1999), «Язык – зеркало истории» (2003) и других публикациях исследуются вопросы развития лексических, фонетических, грамматических норм и стилистических категорий татарского литературного языка. [3, с. 218] Вахит Хозятович также известен своими учебниками для школ, учебными пособиями для учителей, такие как «Изучение стилистики в школе» (1970), «Стилистика татарского языка» (1984), «Изучение языка татарских писателей в школе» (1984), «Навыки чтения и письма на латинской графике» (1993) и др., также опубликовано 27 книг: монографий, учебников, учебных пособий и более 500 научных и научно-методических статей. Эти труды ученого востребованы и в современной системе высшего образования и пользуются заслуженной популярностью. В годы преподавания университете Вахит Хаков читал лекции по истории тюркско-татарского литературного языка и стилистики, а также ряд спецкурсов «Историко-лингвистический анализ тюрксконтатарских письменных памятников», «Функциональные стили», «Основы социолингвистики» и др., являлся научным руководителем темы «Лингвистиче-

ское изучение старотюркских и старотатарских памятников XIII XIX веков и их роль в формировании норм и стилей татарского языка».

Вахит Хозятович Хаков являлся основателем научной школы по истории татарского языка и приоритетного направления изучения вопросов истории тюркских языков. В рамках этой деятельности он много сил отдавал воспитанию молодого поколения исследователей. По его руководством защищены около 20 кандидатских диссертаций, являлся научным консультантом 3 докторских диссертаций. Долгие годы ученый работал в составе Ученого совета по защите кандидатских и докторских диссертаций, участвовал в создании «Татарской энциклопедии» по разделу «Языкознание».

Вахит Хозятович вел общественную работу по реализации Закона о языках народов Республики Татарстан и Государственной Программы РТ по сохранению и развитию татарского языка как государственного. Более 30 лет по республиканскому радиовещанию под его руководством и непосредственным участием велась научно-популярная передача по татарскому языку и культуре речи «Тел күрке − сүз» («Красота слова в языке»), рукописные материалы которого составляют более 10 томов.

Научно-педагогическая и общественная работа профессора отмечена восемнадцатью орденами и медалями, многими почетными грамотами и благодарностями. В 1987 году ему было присвоено почетное звание «Заслуженный деятель науки ТАССР», в 1994 году награжден «Почетной грамотой Республики Татарстан». За большие достижения в области науки и техники Вахит Хозятович был удостоин звания Лауреата Государственной премии Республики Татарстан (2006). В том же году профессиональная деятельность ученого-педагога была отмечена почетным званием «Заслуженный профессор Казанского университета».

20 июня 2008 года в возрасте 81 года профессора не стало... Память о нем сохранится в наших сердцах на долгие годы не только как о большом ученом-педагоге, но и великодушном, отзывчивом человеке.

ЛИТЕРАТУРА

1. Степанов Г.В. О филологии и филологах / Г.В. Степанов // Энциклопедический словарь юного филолога (языкознание). Сост. М. В. Панов. – М.: Педагогика, 1984. – С. 5–11.
2. Нуриева Ф.Ш. Жизнь и деятельность профессора Казанского университета Вахита Хозятовича Хакова / Ф.Ш. Нуриева, Х.Х. Кузьмина // Филология и культура. Fhilology and culture. – 2013. – № 3 (33). – С. 342–346.
3. Туган як һәм туган тел хисе (сост. Х.Х. Кузьмина). – Казан: КДУ нәшр., 2007. – 220 с.

Г.У. АЛЕЕВА
*Казанский колледж строительства,
архитектуры и городского хозяйства (ККСАГХ), Россия*

К ВОПРОСУ НАКЛОНЕНИЯ И МОДАЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация: В статье рассматривается вопрос соотношения категории наклонения и модальности. Сделана попытка разграничения двух грамматических категорий татарского языка, ибо синтетические формы выражения наклонения зачастую путаются с модальными формами выражения.

Ключевые слова: модальность, наклонение, глагол, татарский язык.

Abstract: The article discusses the issue of correlation between the category of mood and modality. An attempt is made to distinguish between two grammatical categories of the Tatar language, because synthetic forms of expression of mood are often confused with modal forms of expression.

Keywords: modality, mood, verb, tatar language.

Актуальность данной темы определяется тем, что в татарской лингвистике до сих пор должным образом не исследованы вопросы соотношения категории модальности и категории наклонения, наблюдается смещение данных понятий. Практически отсутствуют труды по выявлению отличий модальных форм глаголов от сходных языковых явлений, таких, как составные глаголы, фразеологические единицы. До сих пор до конца не исследован вопрос о модальных глаголах. Ведь, как известно, в татарском языке некоторые самостоятельные глаголы употребляются в функции модальных глаголов и выражают модальные значения. Отсюда ясно, что в настоящее время в татарском языке ощущается необходимость расширения и углубления исследований по данному вопросу.

Научный интерес к глаголу непосредственно к наклонению и модальным формам глагола возник во второй половине XX века. Он прослеживается в трудах таких ученых как Ф.А. Ганиев, Д.Г. Тумашевой, М.Ю. Ибрагимовой, М.З. Закиев, М.В. Зайнуллин, а также и в грамматиках того времени. Татарские ученые данного периода в своих трудах обращают внимание на наклонение и отдельные модальные формы глаголов. Учёные чаще всего ограничиваются лишь упоминанием некоторых таких форм, и имеется некоторая путаница между синтетическими формами выражения глагола, в некоторых трудах их рассматривают то, как модальные формы, а некоторые как категорию наклонения.

В татарском языке глагол и глагольные формы, как правило, являются носителями различных значений модальности. Поэтому модальные формы глаголов нами рассматриваются в тесной и неразрывной связи с категорией модальности, так как они являются средствами выражения модальности в языке. В целом, модальность является одной из самых сложных и противоречивых языковых категорий. В языкознании накоплен богатый материал, посвященный данной категории. Однако вопрос о природе модальности, средствах её выражения, соотношении с другими категориями до сих пор полностью не решён.

Нами поддерживается мнение о том, что категория модальности выражает отношение говорящего лица к характеру связи между содержанием высказывания и объективной реальностью в плане действительности, необходимости, возможности, долженствования, намерения, побудительности, желательности. Здесь необходимо сделать акцент на том, что модальность – значительно более широкая категория, чем наклонение [1, с. 65]. Она может выражаться различными фонетическими, лексическими, морфологическими, синтаксическими средствами, в то время как наклонение – морфологическая категория. Она является центром модальности, и выражает отношение действия, обозначенного глаголом, к действительности при помощи особых формальных показателей. Модальные значения также реализуются формами глаголов, которые не сформировались, как отдельные наклонения, так как они не в полной мере представляют категориальность [2, с.68].

Модальные формы глаголов и составные глаголы образованы, в основном, из двух глаголов. Второй компонент составного глагола и модальной конструкции может быть тождественным. Это объясняется тем, что в татарском языке некоторые глаголы в определённых случаях могут выражать модальное значение. Например, *укый ала* 'может читать', *укый белә* 'умеет читать', *укыйсы килә* 'хочется читать', *укып була* 'можно читать'. Глаголы *ал-, бел-, кил-, күр-, бул-* в сочетании с деепричастными формами выражают отношение говорящего к действию или просьбу сделать что-то. Они являются полноценными самостоятельными глаголами, но использованы в функции модальных глаголов. Эти же глаголы в определённых случаях являются вторыми компонентами составных глаголов. К примеру, *эшләп алды* 'сделал', *язып килә*' пишет с определённого времени' и т.д.

Однако составные глаголы и модальные формы глаголов отличаются по способу образования, а также в фонетико-просодическом плане. Составные глаголы образуются путём сложения деепричастных форм на *-ып/-еп, -п* или *-а, -ә, -ый, -и* с модифицирующими глаголами. В то время как модальные формы

глаголов выражаются совокупностью различных средств, как, например, суффиксами наклонений и времени, функционально-модальными глаголами, личными суффиксами, модальными словами *кирәк, тиеш, булса кирәк, мөмкин* и т.д. Главный отличительный критерий кроется в семантике данных конструкций. Во многих грамматиках составной глагол рассматривается как самостоятельное слово, лексическая единица. Как правило, первый компонент выражает основное значение составного глагола, а второй компонент – модифицирующий глагол – лишь добавляет дополнительный лексический оттенок основному глаголу, конкретизирует его. *Бу төргәктә аның яшь вакыттан ук язып килә торган көндәлекләре иде* (Л. Ихсанова) 'В этом свёртке были дневники, которые она вела с молодых лет'. В модальных же конструкциях второй компонент полностью или частично потерял своё лексическое значение, и стал выражать грамматическую функцию, а именно модальное значение предположения, возможности, невозможности, долженствования, необходимости, намерения, просьбу с различными оттенками. *Синең белән бик күптәннән инде иркенләп сөйләшәсем килә, Назим...* (Ә. Касыймов) 'Я уже очень давно хочу вволю поговорить с тобой, Назим...'.

Некоторые самостоятельные глаголы употребляются в функции модальных глаголов и выражают модальные значения. Функционально-модальные глаголы занимают особое место в языке уже тем, что они не выражают действия сами по себе. Они служат для обозначения возможности, способности, вероятности, необходимости совершения действия, выраженного основным глаголом. В этой функции они употребляются только в определённых комбинациях, в сочетании с другими глаголами. При самостоятельном употреблении являются полнозначными.

В языке существуют такие функционально-модальные глаголы, как *алу* 'мочь', *булу* 'быть, решить', *белү* 'уметь', *килү* 'хотеть', *йөрү* 'намереваться, собираться', *итү* 'решить, собираться', *тору* 'собираться', *калу* 'надо, нужно' и т.д. Каждый из модальных глаголов имеет свои специфические особенности.

Глагол *алу* 'мочь'. Конструкция, состоящая из деепричастия на *-а/-ә, -ый/-и* основного глагола и функционально-модального глагола *ал-* в положительной или отрицательной форме, выражает модальность возможности и невозможности*: яза ала* 'может писать', *белә ала* 'может знать', *уйлый ала* 'может думать', *эшли ала* 'может работать'.

Глагол *булу* 'мочь, решить'. В языке существует огромное количество аналитических конструкций, представляющих собой сочетания глагольно-временных основ, причастных, деепричастных, глагольно-именных и инфини-

тивных форм с функционально-модальным глаголом *бул-: язып була* 'можно писать', әйтәмәкче була 'решает сделать', эшлисе булды 'решил сделать' и т.д. *Бәхеткә, бу йозак андый катлаулы ук түгел, аны, тырышканда, отмычка белән ачып була иде* (Ш. Усманов) 'К счастью, этот замок был не таким уж сложным, если постараться, его можно было открыть отмычкой'.

В современном татарском языке модальность находит выражение в многочисленных модальных аналитических глагольных сочетаниях, состоящих из соединения причастных, инфинитивных форм, функционально-модальных глаголов и модальных слов. Таким образом рассмотренные глагольные формы действительной, побудительной и желательной модальности и их соотношение с категорией наклонения и формы наклонений, которые в определённом контексте передают значения возможности и невозможности, необходимости, долженствования, намерения, предположительности.

Схожесть составных глаголов и модальных форм глаголов заключается в том, что и те, и другие образованы, в основном, из двух глаголов. Второй компонент данных языковых явлений может быть одинаковым: укый ала 'может читать' - *эшләп алды* 'сделал', *укыйсы килә* 'хочется читать' - *язып килә* 'пишет с определённого времени' и т.д. Составные глаголы и модальные формы глаголов, несмотря на наличие сходных свойств, являются абсолютно разными языковыми явлениями. Они отличаются по способу образования, семантике, в фонетико-просодическом плане.

Установлено, что такие функционально-модальные глаголы, как алу 'мочь', булу 'мочь, решить', белу 'уметь', килу 'хотеть', кур 'пожалуйста', йөрү 'намереваться, собираться', итү 'решить, собираться', тору 'собираться', калу 'надо, нужно' и т.д. Каждый из модальных глаголов имеет свои специфические особенности. Аналитические глагольные сочетания, выражающие модальность невозможности, необходимости, долженствования, намерения, предположительности, которые ранее не упоминались.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ганиев Ф.А. Видовая характеристика глаголов татарского языка: (Проблема глагольного вида в татарском языке) / Ф.А. Ганиев. – Казань: Татар, кн. изд-во, 1963. – 180 с.
2. Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка / М.З. Закиев. – Казань: Изд-во Казан, ун-та, 1963. – 464 с.
3. Ибрагимова М.Ю. Ирреальная модальность и средства её передачи в татарском языке: дис.... канд. филол. наук / М.Ю. Ибрагимова. – Казань, 1975. – 226 с.
4. Тумашева Д.Г. Татарский глагол (Опыт функционально-семантического исследования грамматических категорий) / Д.Г. Тумашева. – Казань: Издательство Казанского университета, 1986. – 190 с.

5. Хангилдин В.Н. Татар теле грамматикасы (Морфология буенча очерклар) / В.Н. Хангилдин. – Казань: Таткнигоиздат, 1954. – 336 б.
6. Хангилдин В.Н. Татар теле грамматикасы. Морфология һәм синтаксис / В.Н. Хангилдин. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1959. – 644 б.
7. Юсупов Ф.Ю. Изучение татарского глагола / Ф.Ю. Юсупов. – Казань: Татарское кн. изд-во, 1986. – 287 с.

В.Н. АЛЕКСЕЕНКО
Алтайский государственный педагогический университет, Россия

МЕТАФОРИЗАЦИЯ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ КАК КОГНИТИВНЫЙ ПРОЦЕСС (НА МАТЕРИАЛЕ РОМАНА Д. БРАУНА «КОД ДА ВИНЧИ»)

Аннотация. В статье поднимается проблема изучения метафорических образов в художественном тексте. Объектом исследования статьи является образное сравнение, в предметом – метафора как способ создания и актуализации образности. Как показал комплексный анализ, сравнение двух понятий формирует образ, который характеризуется информационной и эмоциональной нагруженностью, и заключает в себе познавательную значимость для реципиента.

Ключевые слова: художественный текст, образное сравнение, метафора, сфера-источник, сфера-мишень.

Abstract. The article deals with the issue of studying metaphorical images in an artistic text. The object of the article is simile, the subject matter is metaphor as a mean of creating and actualizing imagery. The complex analysis shows that the comparison of two concepts creates an image, which is marked with informative and emotive content, and is cognitively valuable for the recipient.

Keywords: artistic text, simile, metaphor, source sphere, target sphere.

В настоящее время проблема изучения метафорических образов в художественном тексте остается весьма актуальной. В свою очередь, анализ метафорических образов позволяет понять их функции и роль в построении и последующем восприятии художественного текста, способствует раскрытию замысла автора, заложенного им в произведении.

В лингвистике образность рассматривается как способность лексических единиц вызывать наглядно-чувственные представления о предметах и явлениях окружающего мира. Категория образности манифестируется в художественном произведении в виде художественных образов, которые трактуются как смыслы, нашедшие свое воплощение в языковой форме, основываясь на логических законах.

Одним из способов создания и актуализации образности в художественном произведении являются тропы – «лексические изобразительно-выразительные средства, в которых слово или словосочетание употребляется в переносном значении» [1, с. 28]. Наибольший интерес для нас представляют метафорические тропы.

Метафора является одним из важнейших способов когниции, т.к. она основана на категориальном сдвиге и представляет собой субъективное допущение подобия на основе модуса «как если бы». Наибольшим потенциалом в осмыслении действительности обладает когнитивная метафора, создающая новые концепции в области обозначения непредметного мира. Метафора выступает как одно из проявлений классификационной деятельности человека на основе чувственного опыта – восприятия формы, размера, цвета объекта, его кинетических, тактильных характеристик и т.д.

Операция сравнения предполагает взаимодействие понятий ассоциативного ряда, которые возникают при репрезентации тех или иных лексем, а значит некое «вторжение» в содержание определенного понятия и его частичная модификация. При рассмотрении ментального механизма образования сравнения теория концептуальной метафоры Дж. Лакоффа и М. Джонса описывает возможность проекции из сферы-источника в сферу-мишень [2, с.9-11].

В работе рассматривается процесс и способ создания метафорического образа женщины в романе Д. Брауна «Код да Винчи»: автор олицетворяет Женщину со Священным Граалем: представительницы слабого пола издавна почитались за свою способность давать жизнь, поэтому ссылки на священное женское начало можно встретить и в художественной литературе, и в произведениях искусства.

Применяя терминологию Дж. Лакоффа и М. Джонса, назовем Священный Грааль (*Holy Grail)* сферой-источником, а женщину (*a woman)* – сферой-мишенью. Таким образом, сфера-источник *Holy Grail* проецирует ассоциативно закрепленные за этим понятием признаки на сферу-мишень – *a woman.* Следовательно, уместно провести дефиниционный анализ указанных лексем сферы-источника для выделения тех признаков, которые переносятся на сферу-мишень, представленных в Macmillian English Dictionary и Longman dictionary of English Language and Culture:

* Holy Grail – *1) something that you try very hard to get or achieve but never can; 2) the cup believed to have been used by Christ before his death...*

* Cup – *a small round* ***container*** *for a drink, usually with a handle.*

* Container – *something used for storing or holding things.*

*A woman – *a fully grown human female.*

*Female – *typical of the sex that gives birth to young.*

**Birth – 1) the act or process of bringing forth young from the womb; 2) the act, time, or process of being born, of coming into the world out of the body of a female parent; family origin.*

*Womb – *a cavity or space that resembles a womb in* ***containing*** *and enveloping.*

*Origin – *1) the place or moment where something begins to exist; 2) parents and conditions of early life.*

Метод семантического расширения позволяет выявить семы, которые делают возможным рассмотрение исследуемых концептов с точки зрения их схождения в области «родовое пространство». Прием семантического развертывания, заключающийся в последовательном расширении дефиниций, показывает, что первое дефиниционное включение в словарную статью передает интенсиональное значение, отражая ингерентные сущностные свойства объекта, и позволяет использовать слово в обозначении денотата. Области соприкосновения появляются на втором этапе дефиниций, отражающих признаковые и оценочные составляющие значения *(container)*.

В результате проведенного компонентного анализа можно сделать вывод о том, что ментальные механизмы формирования сравнения имеют непосредственно логический базис и задействуют несколько пространств (сфер) для создания образа, апеллируя к ассоциативному комплексу сознания реципиента: чаша Священного Грааля, содержащая основу жизни, отождествляется с неким сосудом, в котором зарождается жизнь, следовательно, с женщиной, носительницей жизни, ее детородной способностью и репродуктивным органом. Грааль символизирует собой чашу, образ треугольника, поставленного на вершину, в Граале прослеживается олицетворение женского начала.

Таким образом, ассоциативные способности человека позволяют ему понять и перенести свойства и характеристики с одного объекта на другой, в результате чего актуализируются новые образы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кочешкова И. Ю. Компаративные тропы как отражение авторского мировосприятия в творчестве Дж. Фаулза / И. Ю. Кочешкова. – Барнаул : изд-во БГПУ, 2004. – 176 с.

2. Лакофф Дж., Джонсон, М. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон ; пер. с англ. – Москва : Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.

Г.Г. ӘСХАДУЛЛИНА

Казан шәһәренең «Адымнар – белемгә һәм бердәмлеккә юл» күптелле мәгариф комплексы» дәүләт автономияле гомуми белем учреждениесе, Россия

ТАТАРЛАРДА БАШ КИЕМЕ АТАМАЛАРЫНЫҢ ГОМУМИ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Аннотация. В данной статье рассматриваются национальные мужские головные уборы татар. В традиционном татарском костюме головные уборы по праву занимают особое место. Отмечаются их изменения за столетия своего существования.

Ключевые слова: головной убор, татары, одежда, национальный костюм, традиции.

Abstract. This article discusses the national male headdresses of the Tatars. Hats rightfully occupy a special place in the traditional Tatar costume. Their changes over the centuries of their existence are noted.

Keywords: headdress, tatars, clothing, national costume, traditions.

Халык киеме миллилекне күрсәтеп торучы бик көчле билгене тәшкил итә. Аның стиле, рәвеше күп гасырлар буена формалашкан. Киемнәрнең үзенчәлекләре халыкның яшәгән табигый һәм хуҗалык шартларына, йорт-шөгыленә бәйле. Киемдә халыкның сәнгати-эстетик идеаллары, рухи дөньялары чагылган. Бигрәк тә бәйрәм киемнәре йола һәм гореф-гадәтләрнең мәҗбүри атрибуты.

Бүгенге көндә безгә мәгълүм традицион-гадәти өс киемнәре – эчке һәм тышкы киемнәр, баш һәм аяк киемнәре, хатын-кызларның бизәнү әйберләре. Элек-электән бирле бер комплекска кергән кием төрләре, формалары һәм колориты буенча үзара яраклашып, бер стильне тәшкил иткәннәр. Гадәти өс киеме шактый тотрыклы булып, аның яңаруы-үсеше халыкның үз гореф-гадәтләренә һәм көнкүрешенә яраклашу төсендә барган. Шуңа күрә кием, гадәттә, кешенең тышкы кыяфәтенә милли төс биргән. Киеменә карап аның кайсы халык яки нинди этник группа вәкиле икәнен белергә мөмкин булган. Көндәлек һәм бәйрәм киеме, бай һәм ярлы кешенең киеме дә бары тик тукымалары, бизәнү әйберләре-нең сыйфаты белән генә аерылган.

Төрле җирләргә таралып, шактый тотрыклы төркемнәр булып яшәүче татарларның киемнәре, әлбәттә, бер төрле генә булып формалашмаган. Һәр төркемнең үзенә генә хас тарихы булган кебек, аларның гадәти киемнәрендә дә үзенчәлекләр бар. Бу үзенчәлекләрнең барлыкка килүен табигать үзе, икътисади шартлар, дин һәм күрше халыклар белән аралашу бик нык тәэсир итә. Һәрхәлдә, XIX йөзнең урталарына кадәр татар халкының гадәти киеме җирле билгеләрен шактый тотрыклы саклый.

Татар халкының баш киемнәре дә гаять үзенчәлекле. Борын-борыннан ирләр өйдә түбәтәй кияргә яратканнар. Тик керәшен татарларында гына, христиан динен кабул иткәннән соң, ислам атрибуты дип каралган түбәтәй аларның кием комплексыннан төшеп калган.

Әрсезгә кия торган түбәтәйләрне карарак төстәге тукымадан, ә бәйрәмнәрдә кияр өчен затлырак тукымалардан (ефәк, бәрхет, парча) эшләгәннәр. Байлар, сәүдәгәрләр энҗеле яки алтын-көмеш җепләр, укалар белән чигелгән түбәтәй киюне дәрәҗәгә санаганнар. Борынгырак заманда түбәтәйләр бераз очлырак булса, XIX йөз ахыры – XX йөз башларында түбәтәйләр башка ятып тора торган яссырак форма ала [Рамазанова, 2002: 65]. Шәһәр зыялылары арасында кара хәтфәдән эшләнгән яссы түбәле түбәтәй – кәләпүшләр тарала. Кәләпүшне бүген дә барлык мөселман татарлар яратып кияләр.

Баш киеме татар милли костюмының аерылгысыз бер өлеше санала. Татар халкының баш киемнәрен ирләрнекенә һәм хатын-кызларныкына бүлеп карарга кирәк. Казан ир-атларының баш киемен эчке (өйдә яисә бинада кию өчен) һәм тышкы (урамда йөргәндә кию өчен) төрләргә бүлеп караганнар. Эчке төренә түбәтәй, ә тышкысына төрледән-төрле мех яисә чүпрәктән тегелгән шапкалар, эшләпәләр һәм дини баш киеме (чалма) керә. Түбәтәйнең иң борынгы төре дүрт кисәк өлгедән ярымсферик формада тегелгән. Аны формасын саклар өчен һәм гигиена максатларында (һава йөрсен өчен), юл араларына ат ялы яисә шнур тыгып калдырып, сыра торган булганнар. Яшьләр өчен бик ачык төстәге, бизәкле түбәтәйләр тегелсә, картлар өчен гадирәкләре тегелгән. Ә түбәтәйләрнең яңарак варианты тигез өсле булган. Аны казан татарларының шәһәрдә яшәүче өлеше кигән.

Ир-атның тышкы баш киеме – бүрек. Бүрекләрне дә борынгырак вакытта очлырак, биегрәк итеп теккәннәр. Ш. Мәрҗани һәм башка кайбер авторлар XIX йөзнең урталарында Казан татарларында башкорт колакчыны сыман канатлы, түбәсе очлаебрак тегелгән бүрекләрнең булуын язалар.Ләкин соңга табарак йомры түбәле колаксыз мескен бүрекләр тарала. Аның тышын карасу фабрика тукымасыннан, ә эчен йон белән сырып яки сарык тиресе куеп эшләгәннәр. Кайвакытта мондый бүрекнең кырыена җәнлек мехы (камчат, кондыз, төлке) мехы тотылган була. XX йөз баш¬ларында кара каракүлдән эшләнгән яссы түбәле тәбәнәк (мәскәүский) бүрекләр тарала [Рамазанова, 1999: 176]. Аның соры төстә¬ге каракүлдән эшләнгәнен данадар бүрек дигәннәр. Данадар бүрекне күбрәк дин әһелләре һәм зыялылар кигән. Бу яссы түбәле

бүрекләр бүген дә мөселманнарның яратып кия торган язгы һәм җәйге баш киеме санала.

Авыл җирләрендә ирләрнең җәйге баш киеме хезмәтен күбрәк эшләпә үтәгән. Аны өйдә ак төстәге сарык йоныннан киез итек басучылар ясаган. Керәшен татарлары кара төстәге эшләпә дә кигәннәр. Кайбер мәгълүматларга караганда, Казан татарларының йоннан баскан ирләр баш киеменең читләре әүвәл тырпаеп тормаган, бәлки өскә таба кайтарылган була.

Шулай итеп, традицион рәвештә, ир-егетләрнең баш киемнәре эчке һәм өске төрләргә бүлергә мөмкин. Эчке баш киемнәренә түбәтәй керә. Түбәтәй – ул зур булмаган, баш очына гына киелә торган баш киеме. Түбәтәй өстеннән төрле тукымалардан яки тиредән тегелгән башлыклар, киез эшләпәләр, чалмалар киелгән. Иң борынгы һәм иң киң таралган түбәтәй төре дүрт өлеш тукымадан торган һәм ярымшар формасына ия булган. Тегүдә төрле тукымалардан куллану һәм аларда төрле бизәкләр төшерү һөнәрчеләргә түбәтәйнең төрле вариантларын барлыкка китерергә мөмкинлек тудырган. Төрле төсләр белән чигелгән түбәтәйләр яшь егетләр өчен тегелгәннәр, ә гадирәкләре – олы яшьтәге ир-егетләр өчен. Әрсезгә кия торган түбәтәйләрне карарак төстәге тукымадан, ә бәйрәмнәрдә кияр өчен затлырак тукымалардан (ефәк, бәрхет, парча) эшләгәннәр. Байлар, сәүдәгәрләр энҗеле яки алтын-көмеш җепләр, укалар белән чигелгән түбәтәй киюне дәрәҗәгә санаганнар. Тик керәшен татарларында гына, христиан динен кабул иткәннән соң, ислам атрибуты дип каралган түбәтәй аларның кием комплексыннан төшеп калган.

Борынгырак заманда түбәтәйләр бераз очлырак булса, XIX йөз ахыры – XX йөз башларында түбәтәйләр башка ятып тора торган яссырак форма ала. Шәһәр зыялылары арасында кара хәтфәдән эшләнгән яссы түбәле түбәтәй – кәләпүшләр тарала.

Соңга таба каты кырлы, яссы өсле түбәтәйләр таралыш алган. Баштарак бу төр түбәтәйләр шәһәр казан татарларында еш очрый торган булган – бу төрек-ислам традицияләренең йогынтысы, булса кирәк [Рамазанова, 2002: 288]. Биредә төрекләрнең милли баш киеме фәс – кию модага керү күзалдында тотыла.

Өске баш киемнәренә, формалары буенча түгәрәк “татар”, конусны хәтерләткән, дүрт өлеш тукымадан тегелгән һәм кырлары тиредән эшләнгән камалы бүрек кергән. Мондый баш киемен Казан губернасының урыслары да кигән. Ш. Мәрҗани һәм башка кайбер авторлар XIX йөзнең урталарында Казан татарларында башкорт колакчыны сыман канатлы, түбәсе очлаебрак тегелгән

бүрекләрнең булуын язалар. Ләкин соңга табарак йомры түбәле колаксыз мескен бүрекләр тарала.

Аның тышын карасу фабрика тукымасыннан, ә эчен йон белән сырып яки сарык тиресе куеп эшләгәннәр. Кайвакытта мондый бүрекнең кырыена җәнлек мехы (камчат, кондыз, төлке) мехы тотылган була. XX йөз башларында кара каракүлдән эшләнгән яссы түбәле тәбәнәк (мәскәүский) бүрекләр тарала. Аның соры төстәге каракүлдән эшләнгәнен данадар бүрек дигәннәр. Данадар бүрекне күбрәк дин әһелләре һәм зыялылар кигән. Бу яссы түбәле бүрекләр бүген дә мөселманнарның яратып кия торган язгы һәм җәйге баш киеме санала.

Татар ир-ат баш киеме арасында чалма дини баш киеме буларак билгеле. Ислам дәүләтләрендә исә, аны дин әһеле булмаган ир-атлар да чорнап йөри. Чалма (төрки сүз), тюрбан дигән фарсы теленнән кергән әйтелеш варианты да бар – нигездә, руханиларның баш киеме; ул фәс яки түбәтәйгә озын ак тукыманы чорнап эшләнә (чалма чалу). Чалма Төньяк Африка, Гарәп ярымутравы, Азия һәм Һиндстандагы халыкларда киң аталыш ала. Рәсәйдә аны мөселман дин әһелләрендә күрергә мөмкин. Көнчыгыш белгечләре билгеләвенчә, киеп йөрү манерасы, форма һәм төсе ягыннан гаять күптөрле, бәйләү ысуллары исә меңгә якын.

Шулай итеп, татар ир-ат баш киемнәре эчке (түбәтәй, кәләпүш) һәм тышкы (бүрек, эшләпә) дән гыйбарәт. Аларның атамалары, үз чиратында, килеп чыгышы, әдәби телдә һәм диалектларда кулланылышы ягыннан гаҗәеп күптөрле.

ӘДӘБИЯТ

1. Рамазанова Д. Р. Названия одежды и украшений в татарском языке в ареальном аспекте. – Казань, 2002. – 352 с.

2. Рамазанова Д. Р. О некоторых аспектах изучения названий одежды и ее деталей // Языковая ситуация в Республике Татарстан: Состояние и перспективы. – Ч. II. – Казань, 1999. – С. 176–178.

3. Рамазанова Д.Б. Названия одежды и украшений в татарском языке. – Казань: Мастер Лайн, 2002. – 352 с.

M. AHMETOĞLU, Z. KİRİLLOVA

Kazan Federal Üniversitesi, Rusya

YABANCI DİL ÖRENİMİNDEKİ PROBLEMLER VE ÇÖZÜMLER

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию проблем и некоторых решений в изучении иностранного языка. Подчеркивается, что изучение иностранных языков является

одним из самых важных в нашей жизни решений и на данный момент также возникает концепция второго иностранного языка. Приводятся примеры из русского и турецкого языков, которые доказывают различие в грамматической структуре данных языков и создают трудности в изучении языка.

Ключевые слова: иностранный язык, родной язык, изучение языка.

Abstract. This article is devoted to the study of problems and some solutions in the study of a foreign language. It is emphasized that the study of foreign languages is one of the most important decisions in our life and at the moment the concept of a second foreign language is also emerging. Examples are given from Russian and Turkish, which prove the difference in the grammatical structure of these languages and create difficulties in learning the language.

Keywords: foreign language, mother tongue, language learning.

Her insan kendi dilini konuşur, ama insanlar diller hakkında ne düşündükleri özellikle çok az bildikleri ya da hiç bilmedikleri tamamen farklı bir konudur. Dünyanın her yerinde tek dilli ya da çok dillidir. Tıpkı Amerika ve Rusyada olduğu gibi. Dünyadaki çoğu yazı sistemi bir çeşit alfabeye dayanıyor. Bazı dilleri doğal olarak diğerlerinden daha zordur. Tıpkı Türkçe ve Rusçada olduğu gibi. Aslında dillerin kendisi belirsiz değildir. İnsanların dili yanlış yorumlamasından sorunlar ortaya çıkmaktadır. Dilin kullanımı bir şekilde kişinin zekasını yansıtır. Başka bir dilde akıcı olan insanlar, ana dillerinde tam bir ustalığa sahip olamayabilirler. Yabancı dil öğrenme yeteneği bazılarımızın sahip olduğu ve diğerlerinin sahip olamadığı özel bir beceridir. Her ne kadar hayatın olağan akışı içerisinde görülse dahi, yabancı dil öğrenmek, hayatımız boyunca verdiğimiz kararlar içerisinde en önemli olanlardan birisidir aslında. Zira yabancı dil öğrenmek uzunca bir süre için bizi meşgul edecek, hangi seviyede olursak olalım etkileri her zaman hissedilecek bir eylemdir. Hele ki, öğrendiğimiz yabancı dil günlük hayatımızda kullanım alanı buluyorsa çok daha büyük öneme sahip olmaktadır.

İçerisinde bulunduğumuz çağ, bilgi çağı olarak adlandırılmakta ve fiili sınırların olmadığı bir döneme işaret etmektedir. Bu da ancak bilginin paylaşılması ile ve ortak olarak kullanılan diller sayesinde mümkün olabilmektedir. Dünya vatandaşı olabilmek günümüz gençliğinin en büyük özelliklerinden birisi olup, dünya vatandaşlığının sunduğu sınırsız olanaklardan yararlanabilmek ise, en az bir hatta iki yabancı dili iyi düzeyde bilmekle mümkün olabilmektedir.

“İyi düzey” tabiri üzerinde en çok tartışılan konulardan birisidir. Peki, nedir bu “iyi düzey”? Bunun için bir çok farklı tanım yapılabilirken, kişinin ihtiyaçlarına göre değişebilecek bir koşullar da her zaman söz konusu olacaktır. İşte bu nedenledir ki, Avrupa Birliği tarafından yıllar öncesinden başlatılan bir çalışma ile “AB Ortak Dil Kriterleri” oluşturulmuş ve yabancı dil düzeyi ile ilgili uluslararası bir standart ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Yabancı dil öğrenmek, her şeyden önce bir kararlılık gerektirmektedir. Bu uzun ve zorlu sürece başlamak önemli bir karardır ve tüm öğrenme süreci bu kararlılık düzeyine bağlı olarak ilerlemektedir. Öğrenilen dili sevmek de bu süreci destekleyen önemli unsurlardan birisidir. Sevilmeyen bir dilin öğrenilmesi her ne kadar mümkün olsa dahi, başlangıçta hedeflenen düzeye varmadan eğitimin yarıda bırakılması ihtimali oldukça yüksek olacaktır.

Özellikle başlangıç aşamasında mutlaka profesyonel bir destek alınması ve dil eğitimine gerek okul, gerekse kurs anlamında doğru bir adreste başlanması büyük önem taşımaktadır. Eğitimin bu kadarla da sınırlı bırakılmaması, öğrenilen dilin bir yaşam biçimi olması adına kişinin bu dile ait bir çok farklı kaynaktan beslenmesi gerekmektedir. Günümüzde bu ihtiyacın büyük bir kısmı internet üzerinden karşılanabilmektedir. Bu bağlamda, eğitim materyallerinin doğru seçiminin de yabancı dil eğitimindeki önemine değinmek gerekmektedir.

Bugün bir çok kişi yabancı dil eğitimine küçük denilebilecek yaşlarda başlamakta, çoğu zaman bir tercih imkanı sunulmaksızın çevresi, okulu ve ailesi tarafından yapılan yönlendirme ile dil seçimi yapılmaktadır.

Mevcut olan konjonktürde ise, hemen hemen tüm dünya ülkeleri açısından, öğrenilmesi zorunlu olan ilk dil İngilizce olmaktadır. Ancak; sadece İngilizce’ nin öğrenilmesi günümüz koşullarında yeterli gelmemekte, özellikle gelişmiş ülkelerde İngilizce de, kişinin kendi anadil ile aynı statüde değerlendirilmektedir.

Bu noktada ise, ikinci yabancı dil kavramı ortaya çıkmakta ve günümüzde ikinci bir yabancı dil bilmek de her geçen gün sahip olduğu önemi arttırmaktadır. Öğrenilmesi gereken ikinci yabancı dil ise, ülkeden ülkeye büyük farklılıklar göstermektedir. Zira, kişinin bulunduğu ülkenin ekonomik, politik, tarihi vb. durumu vatandaşlarının öğrenecekleri yabancı dili seçmelerinde en önemli etken olmaktadır. Bu nedenledir ki, ikinci yabancı dil tercihleri on yıllar içerisinde değişmektedir.

Yabancı dil öğrenirken de dilin gramer yapısı ana dildeki gramer yapısıyla karşılastırması yapılmalıdır. Sonuçta bu dilin öğrenme süresinde daha iyi bir etki sağlamaktadır. Rusçada bir fiil isme yönelme eylemi kadarken aynı anlamı sağlayan Türkçedeki fiil aitlik anlamı katabilir ya da ismin i halinde olan Türkçede yönelme hali olabilir.

Называть (кого? что?)   Ad koymak (kime?)

Ayrıca Türkçede olduğu gibi Rusçada da her sözcüğün kökü, yapım eki, son eki ve gövdesi vardır. Türkçede farklı olan tek şey Rusça sözcüklerin ön ekleri vardır. Bir şeyin getirilmesinde veya götürülmesinde Rusçada ön eklerle yapılırken Türkçede ön eksiz tek fiille yapılmaktadır.

Приносить   Getirmek

Привести	Getirmek	
Приводить	Getirmek	

Aynı şekilde takısız isim tamlaması Rusçaya çevrilindiğinde iki şekilde çecrilir.

İpek bluz	шелковая блузка	блузка из шелка
Altın yüzük	золотое кольцо	кольцо из золота
İnci kolye	жемчужное ожерелье	ожерелье из жемчуга
Gümüş bilezik	серебряный браслет	браслет из серебра

Bütün bunlar dil öğrenirken dilin gramer yapısı öğrenilmesi öğrenilen dilin doğru ve anlaşılır bir şekilde kullanılması önemli bir yer almaktadır. Rusça ve Türkçe dili üzerinde yapılan gramer karşılaştırması ve farklıkları genel itibariyle dillerin yapılarıyla hemen hemen aynı benzerliklere sahiptir. Dil öğreniminde gramer yapısı üzerinde durulduğunda ikinci bir dilin öğrenmesindeki bir çok sorunun çözülmesine yardımcı olur.

KAYNAKÇA

1. Муравьева Л.С. Глаголы движения в русском языке = Verbs of motion in Russian: (для говорящих на англ. яз.). – 10-е изд., стер. – М.: Дрофа, 2006. – 236 с.

2. Salzmann Zdenek, Stanlaw James M., Adachi Nobuko. Language, culture and society: an introduction to linguistic anthropology. 5th ed. – Westview Press, 2012. – 448 p.

3. https://www.daszeitung.com/yabanci-dil-ogrenmek-uzerine-bir-yazi/

И.А. ВАЛИУЛЛИН

Казан федераль университеты, Россия

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ФЛЕШ-КАРТАЛАР КУЛЛАНУ

Аннотация. В статье рассматриваются применение флэш-карт на уроках татарского языка при изучении лексики с младшими школьниками

Ключевые слова: флеш-карты, лексика, лексические навыки, младшие школьники

Abstract. The article discusses the use of flash cards in tatar language lessons when studying vocabulary with younger schoolchildren

Keywords: flash cards, vocabulary, lexical skills, primary school students

Татар теле дәресләрендә лексика өстендә эш башлангыч сыйныфларда ук алып барыла, чөнки, башка төр күнекмәләрнең телне өйрәнүдәге ролен инкяр итмәгән хәлдә, шуны ассызыкларга кирәк: лексик күнекмәләр формалашмаган хәлдә телне иң гади дәрәҗәдә дә белү мөмкин түгел. Укытучылар лексик

күнекмәләр формалаштыруда нәтиҗәле технология, алымнар рәтендә визуальләштерү, уен технологиясе, мнемотехника кебекләрне атыйлар. Флеш-картлар ярдәмендә әлеге алым, технологияләрне берләштерү мөмкинлеге бар. Флеш-карталар белән эшләүнең иң гади ысулы – укучыларга шушы карточкаларны карарга тәкъдим итү һәм сүзне яңгырату, икенче төрле әйткәндә, флеш-картлар ярдәмендә лексик берәмлекне өйрәнүнең беренче этабы – сүзнең семантикасын ачыклау эше алып барыла. Мондый алымны икенче төрле иллюстратив күрсәтмәлелекне тәкъдим итү буларак билгелиләр, аның уңай ягы буларак сүзнең тәрҗемәсенә мөрәҗәгатьтән качуны, сүз һәм төшенчә арасында бәйләнеш тудыруны, сүзне хәтердә калдыруда нәтиҗәлелеген атыйлар [2, б.22]. Шул ук вакытта алымның кире якларыннан абстракт сүзләр белән нәтиҗәле эш алып бару мөмкинлеге чикле булуын, сүзнең семантикасын аңлатуда төгәлсезлекләр күзәтелүен дә искәртәләр [2, б. 22]. Әмма асылда шактый күп кенә лексик берәмлекләрне, шул исәптән предмет кына түгел, хәрәкәт, билге, санны белдерүче сүзләрне өйрәнүдә дә флеш-карталар белән нәтиҗәле файдаланып була. Флеш-карталар белән эшне укучылар гадәттә яратып кабул итәләр, һәм мондый очракта дәрескә уен элементларын да кертергә мөмкин. Бу очракта сүзнең сематикасын аңлатуга гына түгел, лексик күнекмә формалашуның икенче этабы – сүзне куллануда автоматизмга ирешү буенча да эш алып барыла. Флеш-карточкалар белән уеннарны укытучы – укучы, укучы – укучы арасындагы хезмәттәшлек буларак тәкъдим итәргә була. В.Н. Мещерякова, Р.Р. Нигматуллина дәреслекләре буенча беренче сыйныф укучылары белән эшләгәндә флеш-картларны куллануның кайбер ысулларына игътибар итик. Уникенче дәрестә укучыларга дәреслек авторлары һөнәр атамалары һәм төрле һөнәр ияләренең эш урыннары белән танышырга тәкъдим итәләр. Дәреслектә түбәндәге лексик берәмлекләр белән эш бирелә: табиб, укытучы, сатучы, эшче, пешекче, китапханәче; больница, мәктәп, кибет, завод, ашханә, китапханә [1, б. 59]. Димәк, бу тематик төркемгә карата беренче сыйныф укучыларына унике флеш-карта әзерләнә. Әлеге флеш-карталарның алгы битендә рәсем күрсәтелә, сүз үзе татар телендә языла, ә арткы биттә русча тәрҗемә бирелә. Әлеге флеш-картлар тупланмасы белән түбәндәге уеннар оештыру мөмкин.

1. “Таптым!” уены. Аталган лексик берәмлекләр өйрәнелгәннән соң, укытучы рәсемле карточкаларны күрсәтә дә, “кибетне табыгыз”, ди. Әкрен генә карточка артыннан карточка укытучы тарафыннан чыгарыла, күрсәтелә, кибет рәсеме күренгәч, укучылар “Таптым” дип әйтергә тиеш булалар. Укытучы: “Дөрес, бу кибет” дип раслый, уен башка сүзне эзләү рәвешендә дәвам иттерелә.

2. “Парыңны тап” уены. Укучыларга карточкалар таратыла. Укучылар билгеләнгән вакыт эчендә парларын табарга һәм парлашып басарга тиеш булалар. Укучылар парлашып беткәч, укучылар үзләренең карточкаларын күрсәтеп, түбәндәге рәвештә сөйләргә тиеш булалар. Беренче пар. Беренче укучы. Мин китапханәче (китапханәче рәсеме эләккән укучы сүзләре). Икенче укучы. Китапханәче китапханәдә эшли (китапханә рәсеме эләккә укучы сүзләре). Парлар дөрес формалашкан очракта, алар урыннарына утыралар. Калган парлар да шул рәвешле үзләре хакында шул рәвешле сөйлиләр. Хаталы пар формалашкан очракта, башка укучылар төзәтү кертәләр: Юк, сатучы ашханәдә эшләми, сатучы кибеттә эшли.

3. “Кем кайда эшли?” уены. “Парыңны тап” уенының катлауландырылган варианты буларак тәкъдим ителә. “Һөнәр атамалары” эләккән карточкалы укучылар бер рәткә, “эш урыннары” атамалары эләккән укучылар икенче рәткә берләштереләләр. Укучыларга бер-берләренә флеш-картларны күрсәтү тыела. Җирәбә яки чират буенча бер һөнәр иясе “эш урыны”на килә, “Мин укытучы, монда эшлимме?” дип сорау бирә. Әгәр “эш урыны” командасына караган укучыда мәктәп рәсеме икән, ул “Әйе, укытучы мәктәптә эшли. Рәхим итегез” дип җавап бирә. Әгәр, әйтик, кибет икән, “Юк, укытучы кибеттә эшләми, кибеттә сатучы эшли” дип җавап бирә. Һөнәр белән эш урыны туры килгән очракта, парлар берләшә, туры килмәгән очракта, һәркем үз урынына кайта. Уен укучылар парлашып беткәнчегә кадәр дәвам итә.

4. “Түгәрәк эчендә кал” уены. Укучылар түгәрәк рәвешендә тезеләләр. Музыкаль көй барышында укучылар флеш-картаны кулдан кулга җибәрәләр. Музыка кисәк кенә туктала. Флеш-карта кемнең кулында кала, шул укучы рәсемдәге сурәтнең атамасын әйтергә тиеш була. Әйтә алмаган очракта, ул түгәрәк эченнән чыгып китә. Биредә музыкаль бизәлеш тә мәгънәгә ия булырга тиеш, дип уйлыйбыз. Ул дәртле татар бию көе буларак сайланыла ала, бу очракта укучыларга тизлек белән карточканы кулдан-кулга тапшыруга өстәмә стимул хасил була, яки теге яки бу һөнәр иясенә багышланган җыр да (“Сез иң гүзәл кеше икәнсез”, “Ак чәчәкләр” һ.б.лар) уенның ямен арттырып.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә кирәк: флеш-карталар һәм алар нигезендә оештырылган дидактик уеннар ярдәмендә лексик күнекмәләрне формалаштыруда ике юнәлештә дә нәтиҗәле эш алып барырга мөмкин: беренчедән, сүзнең семантикасы аңлатыла, икенчедән, лексик берәмлекне сөйләмдә куллану автоматлаштырыла.

ӘДӘБИЯТ

1. Мещерякова В.Н. Татар теле – илем теле: рус теленә гомуми белем бирү оешмалары өчен уку әсбабы: 2 кисәктә, 2 нче кис. = Татарский язык – язык моей родины: учеб. пособие для общеобразовательных организаций с обучением на русском языке: в 2 частях. Ч. 2. / В.Н. Мещерякова, Р.Р. Нигматулина. – Казань: Татар. кн.изд-во, 2016. – 75 с.

2. Пассова Е.И., Кузнецова Е.С. Формирование лексических навыков / Е.И. Пассова, Е.С. Кузнецова. – Воронеж: НОУ “Интерлингва”, 2002. – 40 с.

И.И. ГАБИЗОВ

Казан федераль университеты, Россия

ХӘЗЕРГЕ ВАКЫТЛЫ МАТБУГАТТА СҮЗЬЯСАЛЫШЫ (“ЯЛКЫН” ЯШҮСМЕРЛӘР ЖУРНАЛЫ ҺӘМ “ВАТАНЫМ ТАТАРСТАН” ГАЗЕТАСЫ МИСАЛЛАРЫНДА)

Аннотация. В данной статье анализируются слова, образованные суффиксальным способом в журнале “Ялкын” и газете “Ватаным Татарстан”. В современном СМИ отражается богатство словарной системы татарского языка. С помощью разных способов словообразования появляются новые слова. Наиболее активными являются сложение, суффиксальный и лексико-семантический способы, часто встречаются заимствованные слова с татарскими словообразовательными суффиксами. Также выявилась большая активность заимствований с английского языка через русский язык.

Ключевые слова: Лингвистика, СМИ, словообразование

Abstract. This article analyzes the words formed by the suffix method in the magazine “Yalkyn" and the newspaper "Vatanym Tatarstan". The modern media reflects the richness of the vocabulary system of the Tatar language. With the help of different ways of word formation, new words appear. The most active are addition, suffixal and lexico-semantic methods, borrowed words with Tatar word-forming suffixes are often found. There was also a great activity of borrowing from English through Russian.

Keywords: Linguistics, mass media, word formation

Хәзерге татар теленең лексикасын бай сүзләр системасы һәм аларның мәгънәләре тәшкил итә. Анда төрле структураларга һәм стильләргә караган йөзләрчә мең сүзләр бар. Татар теленең лексик байлыгы, башка телләрдәге кебек үк, кинәт кенә барлыкка килмәгән. Анда акрынлап яңа сүзләр барлыкка килгән, яшәп килгән сүзләрнең мәгънәләре киңәйгән. Бу процесс халыкның сәяси, икътисади һәм мәдәни тормышы белән бәйле рәвештә барган. Әлеге мәкаләдә соңгы елларда басылган “Ялкын” журналында, “Ватаным Татарстан” газетасында сүзьясалышына кыскача күзәтү бирелә.

Татар телендә киң таралган, иң актив сүзьясалыш ысулларының берсе – кушымчалау ысулы. Телнең үсеш процессында күп санлы ясалма сүзләр ясаган традицион кушымчалар продуктивлыгын югалтмаган. Мәсәлән, исем ясагыч кушымчалар:-чы/ -че: “Фотограф аккаунты бар, ләкин **язылучылар** юк” (Ял-кын, 2020, № 12: 15). -лык/ -лек :“Фотографлар үз *актуальлеген* югалмаячаклар” (Ялкын, 2020, № 12, 14). Телнең үзенең ясагыч кушымчалары татар теле сүзләре нигезләренә ялганып ясалган сүзләр белән бер үк текстта алынма сүзләргә ялганып яңа сүзләр ясалу очраклары да еш күзәтелә: *креа-тив+лык, актуаль+лек* һ.б. Шулай ук соңгы елларда кушымчалау ысулы ярдәмендә барлыкка килгән һәм исем сүз төркеменә кертеп каралган сүзләрнең шактый булуын түбәндәге җөмләләрдә кулланылган ясалма сүзләр дә дәлилли. “Бирем *креативлыкны* үстерә һәм аны һәркем үти ала” (Ялкын, 2020, № 12: 12). Әлеге сүз бүгенге көндә сүзлекләргә кертелмәгән. “Фотографлар үз *актуальле-ген* югалмаячаклар” (Ялкын, 2020, № 12, 14) җөмләсендәге ясалма исемне (*ак-туальлек)* сүзлекләрдә очратырга була. Без карап узган әлеге мисалларда яңа барлыкка килгән ясалма исемнәрнең нигезен алынмалар (*креатив+лык, акту-аль+лек*) тәшкил итә. Түбәндәге җөмләдә *либертариан* сүзенә -*лык* исем ясагыч кушымчасы ялганган: “*Либертарианлык*” дигән сәяси фикер юнәлешендә “ирек” иң әһәмиятле төшенчә булып тора (Ялкын, 2020, № 3, 12) һәм әлеге сүз сүзлекләрдә әлегә урын алмаган. Кайбер фигыль ясагыч кушымчалар да текстларда алынмаларга да ялганып, яңа лексик берәмлек барлыкка китергән: “Танымаслык итеп “*фильтрланган*” фотоларга карагач, кызык булып китә” (Ялкын, 2020, № 12: 32) җөмләсендәге *фильтрланган* фигыле алынма сүз ниге-зендә барлыкка килгән һәм хәзерге вакытта сүзлекләргә кертелмәгән. “Казан, чөнки шәһәрне үстерергә һәм *модернизацияләүгә* мөмкинлекләр бар, ә Мәскәү болай да камил” (Ялкын, 2020, № 3: 7) җөмләсендәге *модернизацияләү* фигыле шулай ук алынма нигезгә -лә ясагыч кушымчасы ялганудан барлыкка килә. Әлеге сүз сүзлекләрдә бар һәм халык телендә кулланылышта йөри дигән сүз. Түбәндәге ясалма фигыльләргә игътибар итик: 3D-*модельләштерү*, электроника *прототиплаштыру* (Ялкын, 2020, № 3: 14 бит); *авиамодельләштерү* (Ялкын, 2020, № 3: 14 бит); *программалаштыра* (Ялкын, 2020, № 3: 15 бит). Алар бары-сы да бер үк төрле кушымча һәм алынма нигез ярдәмендә ясалган. *Мо-дельләштерү, программалаштыру* сүзләре электрон сүзлекләр фондына кертел-гән булса, калган сүзләр әле дә булса гомумкулланылышта түгел.

Сыйфат сүз төркемен ясаган яңа лексик берәмлек дә бар: “Алар актив, *амбицияле* – зур максатлар куя беләләр, креатив – яңача фикер йөртәләр” (Идел, 2020, № 11: 3). Әлеге җөмләдәге амбиция+ле сүзенең нигезе алынма сүздән

гыйбарәт. Илдә килеп туган вәзгыять нәтиҗәсендә, кайбер сүзләрнең мәгънәләре яңартылып, алар ешрак кулланыла башлауга да “Ялкын” журналында мисал таптык: “Бер тапкыр урамга *битлексез* чыктым” (Ялкын, 2020, № 12: 22). Бирелгән җөмләдә, коронавирус авыруы таралуга бәйле рәвештә, медицина битлеге турында сүз бара. *Битлек* сүзенә *+сез* сыйфат ясагыч кушымчасы ялгана. *Битлек* нигезенең татарның үз сүзе булуын да искәртергә кирәк. Әлеге сүз сүзлекләргә кертелгән, әмма аның хәзерге вакытта популярлашып киткән мәгънәсе турында аңлатма бирелмәгән.

Тикшерү барышында шундый ике үзенчәлек ачыкланды:

1. Газета-журналлар өлкәнрәк буынга багышланганда, татар сүзләренә кушылып килгән кушымчалар күпчелекне тәшкил итә. Ягъни “Ялкын” журналында күпчелек кушымчалар алынма сүзләргә ялганса, “Ватаным Татарстан” журналында исә мондый еш күренеш түгел, анда татар теленең сүзлекләрендә теркәлгән, традицион сүз ясалышын күрәбез.

2. Газета-журналның нинди буынга каравы шулай ук андагы сүзләрнең ни дәрәҗәдә гомумкулланышка кергәнлеге белән бәйле. Яшүсмерләр һәм яшьләр өчен булган медиа чаралардагы кайбер сүзләр корпусларда һәм сүзлекләрдә кермәгән вакытта (мәсәлән либертарианлык), урта буын өчен булган “Ватаным Татарстан”да теркәлгән сүз ясагыч кушымчалар алган сүзләр сүзлекләр дә, шулай ук корпусларда да теркәлгән.

Сүзләр кушылу ысулы. “Ялкын журналында кушма сүзләрнең күпчелеге татар теленең үз сүзенә алынма ялганып ясалган: “Сәясәт һәм фәлсәфәне видеоуен аша” (Ялкын, 2020, № 3: 12). Шулай ук әлеге журналдагы күп кенә сүзләр татар теле сүзлекләрендә урын алмаган. Чагыштыр: *“Блиц-сораштыру*” (Ялкын, 2020, № 3: 7). *“Онлайн-язышу* түгел инде бу сиңа!” (Ялкын, 2020, № 3: 10); Ә менә түбәндәге җөмләләрдә кулланылган сүзләр исә сүзлекләр фондына кертелмәгән: “Укучыларга *видеокушымталар* һәм текст язу осталыгына мәктәптә өйрәнеп калырга кирәк” (Ялкын, 2020, № 12: 10); “Сторислардагы сораштырулар һәм укытучылардан *видеокиңәшләр* өчен ошады” (Ялкын, 2020, № 12: 13); Әлеге төр кушма сүзләр башка газета-журналларда да еш очрый: “*Социаль челтәрләрдән һәм интернет-кибетләрдә* әйбер сатып алу” (Ватаным Татарстан, 2020, № 76: 2); “Имеш, тәмәке тартучылар арасында *таҗвирус* белән авыручылар аз, аларның организмы вируска бирешми” (Ватаным Татарстан, 2020, № 76: 3).

Конверсия. Конверсия ысулына килгәндә, яңа сүзләр ясау өчен, яки бу ысул белән ясалган мисаллар очрата алмадык, әлеге ысул тел белемендә актив ысул дип исәпләнә, ләкин безнең чыганаклар моны расламады.

Аббривиаця. Каралган газета-журналларда инде күп вакытлар кулланылышта йөрүче сүзләр белдән беррәттән (ЮХИДИ, Татмедиа һ.б.) телебезгә яңа гына кереп барган сүзләрне дә еш очратырга була: “Шаян-ТВ, “Әйдә ШаяРТ. Шуны әйтергә кирәк: “Ялкын” журналында аббривиаця ысулы белән ясалган сүзләр калган газета-журналларга караганда ешрак очрый. Мисаллар: Админ, имеш... – дуслар лидерлыкны болай җиңел генә бирергә теләмәде (Ялкын, 2020, № 11: 46); - Хәзер мин “Сәләт-Яр Чаллы” аланы *сәлкеше* (Ялкын, 2020, № 3: 5). Югарыда китерелгән кыскартылмалар халык телендә актив кулланылышта булмаса да, яшьләр иркен куллана.

Бүгенге көндә сүз ясау ысулларының иң актив куллана торганнары ул кушымчалау һәм сүзләр кушу ысулы. Кушымчалауга килгәндә, иң актив ясала торган сүз төркемнәр – исем һәм фигыль ясагыч кушымчалар (-чы/че, -лык/-лек, -ла/-лә). Шулай ук аббривиация ысулы белән яңа сүз ясау шактый актив.

Икенче үзенчәлек – алынма сүзләргә ясагыч кушымчалар ялганып, яңа сүзләр ясау шактый еш күзәтелә, бер компоненты алынма булган кушма сүзләр дә яшьләр журналларында урын алган.

ӘДӘБИЯТ

1. Ганиев Ф.Ә. Хәзерге татар әдәби телендә сүзьясалышы: төзәт. 3 нче басма / Ф.Ә. Ганиев. – Казан: Мәгариф, 2009. – 271 б.

2. Зәкиев М.З. Татар теле морфологиясенә кереш // Хәзерге татар әдәби теле морфологиясе / М.З. Зәкиева, З.М. Вәлиуллина, К.З. Зиннәтуллина, М.Ә. Сәгыйтов. – Казан, 1972. – 206 б.

3. Тумашева Д.Г. Хәзерге татар әдәби теле. Морфология / Д.Г. Тумашева. – Казан: КДУ нәшр., 1978. – 221 б.

4. Ганиев Ф.А. Современный татарский литературный язык. Словообразование по конверсии / Ф.А. Ганиев. – Казань: Дом печати, 2004. – 160 с.

И.Р. ГАЗИЗОВА

Казан федераль университеты, Россия

МИЛЛИ МӘДӘНИЯТ РЕАЛИЯЛӘРЕ ҺӘМ АЛАРНЫ ТАТАР ТЕЛЕНӘ ТӘРҖЕМӘ ИТҮ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ (Ч. АЙТМАТОВНЫҢ «БУРАННЫЙ ПОЛУСТАНОК» («И ДОЛЬШЕ ВЕКА ДЛИТСЯ ДЕНЬ») ӘСӘРЕ МИСАЛЫНДА)

Аннотация. В данной статье исследуются проблема перевода без эквивалентной лексики на материале Ч. Айтматова «Буранный полустанок» («И дольше века длится день). Рас-

сматриваются способы передачи реалий с русского языка на татарский язык. Изучение проблем перевода мирового писателя на татарский язык представляет большой интерес в теории перевода и литературе.

Ключевые слова: Айтматов, перевод, татарский язык, реалии, транскрипция,

Abstract. This article examines the problem of translation without equivalent vocabulary on the material of Ch. Aitmatova «Buranniy polustanok» («And the day lasts longer than a century»). The ways of transferring realities from Russian to Tatar are considered. The study of the problems of translating a world writer into the Tatar language is of great interest in translation theory and literature.

Key words: Aitmatov, translation, Tatar language, realities, transcription,

Тәрҗемәдә милли-мәдәни үзенчәлекләрне бирү һәм чыганак текстның кабатланмас колоритын саклап калу проблемасы тәрҗемәчеләр өчен бик мөһим. Соңгы вакытта тел белгечләре аерым бер этносның милләтара-мәдәни үзенчәлекләрен билгеләүче тел фактларын эзләү белән кызыксыналар. Тәрҗемә ителә торган телдә «чит реалияләрне» бирү белән бәйле мәсьәләләр турында хезмәтләр чагыштырмача аз язылган һәм бу мәсьәлә шактый катлаулылардан санала.

«Джамиля», «Первый учитель», «Белый пароход», «И дольше века длится день» кебек киң танылу алган әсәрләр авторы Чынгыз Айтматов – чыннан да, әдәбиятка әйтеп бетергесез зур иҗади хәзинә калдырып киткән шәхес.

«Буранный полустанок» («И дольше века длится день») – Чыңгыз Айтматовның беренче романы. 1980 нче елда «Новый мир» журналында дөнья күрә. Әсәр дистәләгән телләргә тәрҗемә ителә, шул исәптән татар теленә дә. Чыңгыз Айтматовның «Буранный полустанок» («И дольше века длится день») романын татар теленә 1990 елда Рим Шириязданов тәрҗемә итә. Татарча «Бер көн – бер гомер» дип атала. Романда вакыйгалар казах далаларында бара. Бу әсәрне сайлау текстта милли үзенчәлекле берәмлекләрнең күп булуына нигезләнә. Бу берәмлекләр казах чынбарлыгының мәдәни, көнкүреш, тарихи күренешләрен чагылдыра. Реалияләр теленнән файдаланып, Ч.Айтматов үзенең милли-мәдәни үзенчәлекләре булган күчмә халык томышын күзәтергә мөмкинлек бирә.

Реалияләрнең иң төгәл классификациясен С.И. Влахов белән С.П. Флорин тәкъдим итә. Алар предмет, вакытка бәйле, урынга бәйле реалияләрне аерып тикшерәләр һәм реалияләрнең түбәндәге классификациясен тәкъдим итәләр: 1) Географик реалияләр: физик география объектлары атамасы (дала, чүл), кеше эшчәнлеге белән бәйле объектлар (ранчо), эндемик атамалары (көнгерә, тал песие); 2) Этнографик реалияләр (халыкның тормыш-көнкүрешенә бәйле сүзләр) (аршын, алты почмаклы өй, калфак); Иҗтимагый-сәяси реалияләр (патша, кызыл армия). [Влахов, Флорин 1980: 70–88].

«Милли мәдәният» реалияләре дигәндә, без Ч.Айтматов әсәрендә чагылыш тапкан казах халкына хас реалияләрне атыйбыз. Реалияләрне без С. Влахов һәм С. Флорин классификацияләренә нигеләнеп тикшердек. Реалияләрне тәрҗемә итү – милли һәм тарихи үзенчәлекләрне мәгънәләрен саклап, укучыга җиткерү дигән сүз. Мәдәният һәм телнең милли үзенчәлекләрен чагылдыра торган предмет-күренешләрне белдергән сүзләрнең мәгънәсен башка телдә дөрес бирү гаять мөһим.

Романда күзәтелгән милли мәдәният реалияләрен С. Влахов, С. Флорин һәм Г. Томахин классификацияләре нигезендә ике төркемгә берләштерергә булыр иде: ономастик һәм этнографик реалияләр. Ономастик реалияләргә һәм аларның тәрҗемәләренә мисаллар карап үтик. Романда түбәндәге торак пункт атамалары очрый: *Сары-Озеки, Кзыл-Орда, Казалинск, Кумбель.* Мәсәлән, *Две замужние дочери Едигея жили совсем в другой стороне – под* ***Кзыл-Ордой*** *– Аларның ике кызы да кияүдә, икесе дә читтә,* ***Кызыл Орда*** *тирәсендә яшиләр.*

Әсәрдә күзәтелгән ойконимнар күп очракта тулы яки өлешчә транслитерация (реалия исемен турыдан-туры алу яки аның тамырын тәрҗемә теле аффикслары белән бергә куллану) алымы белән бирелгән: *Кумбель – Күмбел, Кзыл-Орда – Кызыл Орда.* Бу, һичшиксез, иң киң таралган алым. Нәтиҗәдә реалия тәрҗемә теленә төгәл җиткерелә, аңлашылмаучанлыклар килеп чыкмый.

Әсәрдә кулланылган антропонимнар арасында түбәндәгеләр күзәтелде: *Едигей, Казаке, Буранный Едигей, Шаймерден, Оспан, Казангап, Сауле, Шарапат һәм башкалар.* Төрки чыгышлы исемнәрнең күпләп кулланылуы – вакыйгаларның төрки дөньяда баруы белән аңлатыла. Ялгызлык исемнәр язучы яшәгән милли мәдәният үзенчәлекләрен бик төгәл җиткерә. Мәсәлән, ***Казаке,*** *говорю,* ***Казаке****, может, вам чаю горячего, а он уже. – Якынрак килеп,* ***Казәкә, Казәкә****, кайнар чәй китеримме? – дисәм, ә ул инде.*

Романда очраган реалияләр татар теленә гадәттә транслитерация алымы белән тәрҗемә ителә: *Едигей – Идегәй, Айзада –Айзадә.*

Этнографик реалияләр төркеменә галимнәр көндәлек тормышка, кеше эшчәнлегенә, мәдәнияткә, дингә һәм башка өлкәләргә караган үзенчәлекле сүзләрне кертәләр. Бу төр реалияләр дә Ч.Айтматов әсәрендә күзәтелде. Болар – тормыш-көнкүреш атамалары, ислам диненә бәйле терминнар һәм башкалар. Димәк, тәрҗемәдә дә алар шактый урын ала.

Этнографик реалияләр тәрҗемәдә аеруча зур кызыксыну тудыра. Безгә дин (*омовение – тәһарәт*), мәдәният (*домбра – думбра*), туганлык (*твой ини – энең*), көнкүреш (*юрта – тирмә*) темаларына караган реалияләр һәм аларның ике телдә бирелеше (кайбер очракта алар гомумән төшеп кала) үзенчәлекле то-

елды. Шунысы мөһим: тәрҗемәчеләр һәр реалияне зур игътибар белән, дөрес һәм төгәл тәрҗемә итә, нәтиҗәдә текстның мәгънәсенә төшенү, милли колоритны тулаем күз алдына китерү авыр булмый.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, Ч. Айтматовның «Буранный полустанок» («И дольше века длится день») романдагы реалияләр татар теленә нигездә транслитерация, калькалаштыру юлы белән тәрҗемә ителә яки аларның эквивалентлары кулланыла. Транслитерация һәм транскрипция алымын кулланып, Рим Шириязданов реалиянең мәгънәсен төгәл җиткерә, иң мөһиме – чыганак һәм тәрҗемә телләренең төрле тел гаиләләренә керүләренә карамастан, аңлашылмаучанлыклар килеп чыкмавын раслый.

ӘДӘБИЯТ

1. Айтматов Ч.Т. Бер көн – бер гомер: Роман / Ч.Т. Айтматов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. – 287 б.
2. Айтматов Ч.Т. Буранный полустанок (И дольше века длится день...) / Ч.Т. Айтматов. – М: Советский писатель, 1984. – 304 с.
3. Алексеева И.С. Введение в переводоведение: Учеб. пособие для студ. филол. и лингв. фак. высш. учеб. заведений / И.С. Алексеева. – СПб.: СПбГУ; М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 181 с.
4. Влахов С.И. Непереводимое в переводе / С.И. Влахов, С. П. Флорин. – М.: Международные отношения, 1980. – 352с.
5. Юсупов Р.А. Тәрҗемә һәм сөйләм культурасы / Р.А. Юсупов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2008. – 74 б.

Р.М. ГАЙФЕТДИНОВА, М.Р. САТТАРОВА

Казан федераль университеты, Россия

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ *[А]* АВАЗЫНЫҢ СҮЗ БАШЫ ПОЗИЦИЯСЕНДӘ АКУСТИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Аннотация. В данной статье изучется акустичексие особенности гласного звука [а] в татарском языке. В фонематическом контексте фонема подвергается различным изменениям и чтобы их выявить звук был проанализирован с помощью программы “Speech Analyzer”.

Ключевые слова: звук [а], фонематический контекст, акустические особенности, фонетика.

Abstract. This article studies the acoustic features of the vowel sound [a] in the Tatar language. In a phonemic context, the phoneme undergoes various changes and, in order to identify them, the sound was analyzed using the “Speech Analyzer” program.

Key words: sound [a], phonemic context, acoustic features, phonetics.

Галимнәр дөньядагы телләр турында мәгълүмат туплар өчен аларны төрле яклап тикшерәләр һәм анализлыйлар. Татар теле дә игътибардан читтә калмыйча, һәр яклап үзебезнең һәм чит ил галимнәре тарафыннан өйрәнелә. Татар телендә авазларның җанлы сөйләм барышында акустик үзгәрешләре турында фәнни хезмәтләр аз күзәтелә, шуңа күрә әлеге тема фәнни күзлектән тел белеменең актуаль мәсьәләсе санала.

Сөйләм барышында авазлар фонематик контекстта килеп бер-берсенә яраклашалар һәм шуңа күрә аларның акустик үзлекләре төрле үзгәрешләргә дучар була. Авазның фонематик контексты күрше авазлар, хәреф һәм фраза басымы булу-булмау һәм кешенең индивидуаль үзенчәлекләре белән аңлатыла.

Әлеге фәнни эшнең максаты – сүз башында килгән *[a]* фонемасының озынлыгын, ешлыгын, интенсивлыгын тикшерү һәм басымның ролен билгеләү. Куелган максатка ирешер өчен татар телендә эмоциональ-экспрессив лексикага бай, әдәби телгә якын булган һәм шул ук вакытта җанлы сөйләм үзенчәлекләренә ия булган “Дию мулла” татар халык әкият тексты һәм аның Илтөзәр Мөхәммәтгалиев тарафыннан укылган аудиоязма варианты алынды. Әлеге тексттан *[a]* авазының сүз башында килгән бер басымлы һәм бер басымсыз сүз сайланылып алынды: ***áл*** һәм ***а****вылдá*. Әлеге ике сүзгә дә аудио материалда фраза басымы төшә. Алга таба әлеге ике сүз Speech Analyzer программасы ярдәмендә тикшерелде.

а*вылдá* ***áл***

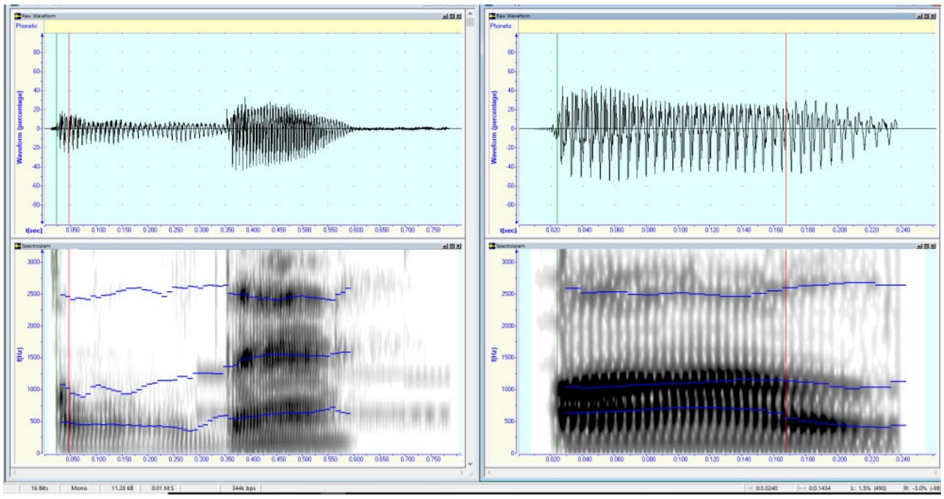

1 нче рәсем

1 нче рәсемнең астагы өлешендә программа сүзнең һәм авазның спектограммасын (ягъни аваз спектры үзгәрешенең график сурәтен) күзәтергә мөмкинлек бирә. Әлеге график ярдәмендә тавышның авазны әйткән вакытта нинди дәрәҗәдә катнашуын күрә алабыз һәм ул рәсемдә авазларны бер-

берсеннән аерырга ярдәм итә. Шулай итеп, басымлы вариантны әйткәндә тавыш күбрәк кулланыла

1 нче рәсемдә өстәге өлештә сүзнең һәм авазның осцилаграммасын (ягъни сүзне/авазны әйткән вакытта аваз басымының амплитуда үзгәрешен) күрә алабыз. Һәм ул безгә авазның озынлыгын билгеләргә ярдәм итә. Шулай итеп, сүз башында басымсыз позициядә килгән *[a]* фонемасының (***а****вылдá)* озынлыгы – 0.0240 с., ә сүз башында басымлы позициядә (***áл***) килгән очракта сузык озынлыгы – 0.1434 с. тәшкил итә. Күргәнебезчә көчле позициядә килгән очракта *[a]* авазы озынрак әйтелә.

а*вылдá* ***á****л*

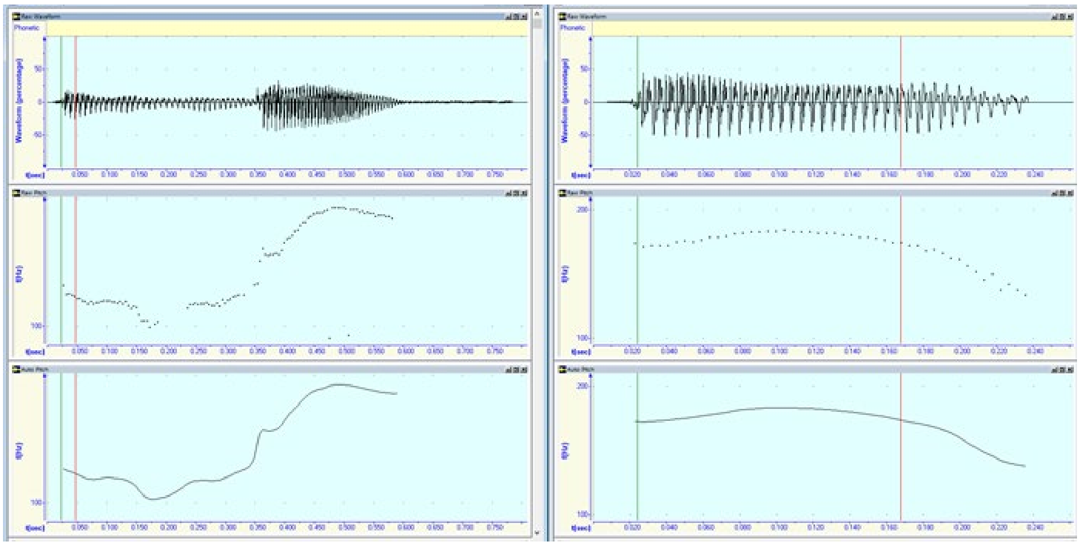

2 нче рәсем

2 рәсемдә авазның тирбәнеш ешлыгын билгели алабыз. ***А****вылдá* сүзендә *[a]* фонемасының ешлыгы иң югары ноктасы 119.9 герцтан башланып 118 герц белән тәмамлана. ***Á****л* сүзендәге вариантта тирбәнеш ешлыгының дулкынсыман үзгәреше күренә: аваз 165 герцтан башланып, 178 герцка кадәр күтәрелә һәм яңадан 165 герцка төшеп тәмамлана. 2 нче вариантта ешлык беренчесенә караганда үзгәрүчән икәнен билгели алабыз. Әлеге рәсемдә ешлык нокталар ярдәмендә күрсәтелгән вариант та бар һәм аның ярдәмендә авазны әйткән вакытта ешлыкның үзгәрү процессын төгәлерәк күрә алабыз: ***á****л* сүзендә аваз башлангыч процесста бер төшкән, бер күтәрелгән һәм бу үзгәрешләр сызыклы графикта күренми. Шулай итеп *[a]* авазының ешлыгы көчле позициядә булган вакытта зур һәм кечкенә амплитудалы дулкынсыман үзгәрешләргә дучар була.

авылдá ***áл***

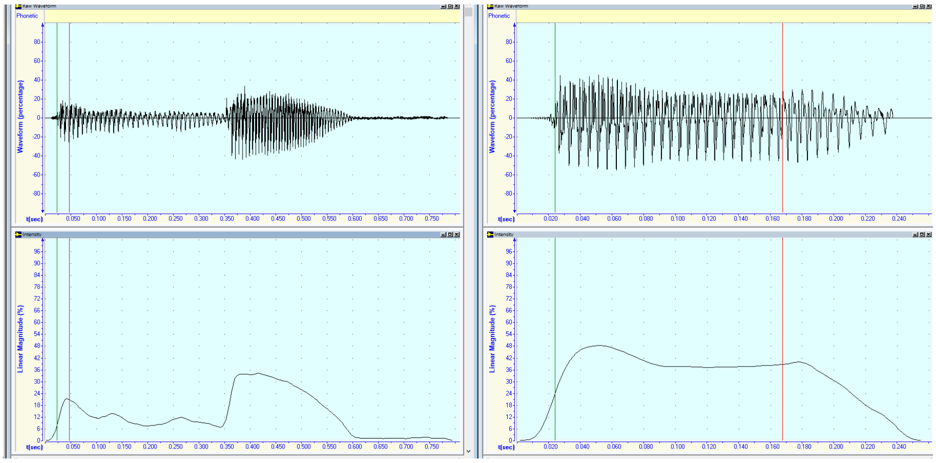

3 нче рәсем

4 нче рәсем авазларның интенсивлыгын (көчен) күрсәтүче график. *Авылдá* сүзендәге *[а]* авазының көче -29,6 дб (7%) башлана, ахырга таба -13,5 дб (20%) күтәрелеп ала һәм -13,6 дб (23,8%) белән тәмамлана. Фонема ахырга таба көчәя бара. *Áл* сүзендә сузыкның интенсивлыгы -14 дб (24%) башланып иң югары өлешендә -6,3 дб (48%) җитә, анна соң экренләп көче -8 дб (38%) төшә һәм ахырда 8,3 дб (37,7%) белән тәмамлана. Фонеманың көче актык миллисекундта күтәрелә башлау, аннан соң килгән сонор [л] сузык авазына бәйле булырга тиеш. Графикта күренгәнчә әлеге тартыкка ялганып китү өчен сузык аваз аңа җайлаша. Бирелгән саннардан күренгәнчә, *[а]* авазының көчле позициядә торган варианты интенсиврак әйтелә.

Чагыштырып карар өчен килеп чыккан күрсәткечләр таблицага салынды:

1 нче таблица

	Озынлык	*Ешлык*	*Интенсивлык*	*Фраза басымы*
áл	0.1434 с.	165 Гц – башында 178 Гц – иң биеге 165 Гц - азагында	14 дб – башында 6.3 дб – иң биеге 8 дб – иң түбәне 8.3 дб – азагында	+
авылдá	0.0240 с.	119.9 Гц – башында 118 Гц – азагында	29,6 дб – башында 13.5 дб – иң биеге 13.6 дб – азагында	+

Үткәрелгән тикшерүдән чыгып алдагы нәтиҗәләрне билгеләргә мөмкин: сүз башында көчле позициядә килгән вакытта *[а]* авазының озынлыгы басым-

сыз вариантка караганда алты тапкырга озынрак; ешлык һәм интенсивлык ягыннан караганда басымлы вариат зуррак күрсәткечләргә ия. Шулай итеп, басымның аваз күрсәткечләренә зур йогынтыга ия икәне билгеләнә.

ӘДӘБИЯТ

1. Дою мулла. https://power.gybka.com/song/180607099/Tatar_halyk_kiyatl_re_-_Diyu_mulla/
2. Зәкиев М.З. Татар грамматикасы / М.З. Зәкиев. – Казан: ТӘһСИ, 2015. – Т.1. – 512 б.
3. Speech Analyzer. https://software.sil.org/speech-analyzer/

Г.Ф. ГАЛИЕВА

Казанский федеральный университет, Россия

ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА В ТАТАРСКОЙ АУДИТОРИИ

Аннотация. В статье представлены близкородственные языки – татарский и турецкий. В данной работе рассмотрен сравнительно-сопоставительный метод татарского и турецкого языка. С помощью данного метода выявлены сходства и различия морфологической и лексической системы указанных языков.

Ключевые слова: сопоставительный метод, сходства и расхождения между татарским и турецким языками, морфологическая система татарского и турецкого языка.

Abstract. The article presents closely related languages – Tatar and Turkish. In this paper, the comparative method of the Tatar and Turkish languages is considered. With the help of this method, the similarities and differences of the morphological and lexical systems of these languages are revealed.

Keywords: comparative method, similarities and discrepancies between Tatar and Turkish languages, morphological system of the Tatar and Turkish languages.

Во время обучения иностранному языку, можно провести некоторые параллели с родным языком. В таком случае, процесс преподавания будет доставлять меньше трудностей. Частенько получается так, что в родном языке не бывает аналогов или же используется по-другому. Во время преподавания турецкий и татарский язык вступают в тесный контакт. Турецкий и татарский языки входят в одну и ту же языковую подгруппу. Из этого следует, что они являются близкородственными языками. Однако, чтобы передать мысль на иностранном языке, недостаточно просто иметь словарный запас, а нужно владеть хотя бы простейшими представлениями о строении предложений и уметь свободно конструировать их.

Метод сопоставления позволяет обнаружить сходства и различия между исследуемыми языками. Языки также сходны и в использовании. В данном докладе будет затронуты некоторые различия способов выражения логической построении мысли и расхождения лексической и морфологической систем.

I. Различия в построении выражений турецкого и татарского языков.

А) В турецком языке, союз **ki** соединяет две части сложного предложения, при этом главное предложение предшествует придаточному, тогда как в татарском языке нет аналога: *Seni seviyorum ki bunca cefaya katlandım. – Мин сине шул кадәр нык яратам, хәтта барлык авырлыкларны кичердем. «Я люблю тебя так, что пережил все эти страдания».* [1, с. 99]

Б) В турецком языке очень часто употребляется простое предложение, которое распространяется за счет группы подлежащего. Например: *İstanbul şehrinde okuyan Fetih Kerimi Rusça Arapça Türkçe ve Fransızca öğrenen eğitimli entelektüel. – «Получивший образование в Стамбуле Фатих Карими, был образованным интеллигентом знавший русский, арабский, турецкий и французские языки».* На татарском языке из сложного предложения может получится два простых предложений: *Фатих Кәрими Төркиянең Истанбул шәһәрендә белем ала. Ул рус, гарәп, фарсы, төрек, француз телләрен белүче укымышлы зыялы була.* [1, с. 100]

II. При рассмотрении морфологических систем татарского и турецкого языков можно увидеть расхождения в структуре морфологической системы, также как и в функционировании форм. [1, с. 100]

1) **-yor** в турецком языке является конструкцией глагола настоящего времени, а в татарском языке эта форма отсутствует. Однако в татарском языке **а/-ә, -ый/-и** приходится формой настоящего времени, напоминающая форму желательного наклонения в турецком языке. Например, в татарском языке *яза* на русский переводится как «пишет»; а с турецкого *yaza* на русский – «напишет», что также похоже по созвучию с татарского. [1, с. 100]

Форма на (**-a, -e, -ı, -i, -u, -ü,) -r** выражающая в турецком языке настоящее-будущее время (Geniş Zaman). Эта форма часто употребляется в турецких пословицах *Sağır işitmez uydurur* [2, с. 284] «Глухой не слышит, а выдумывает», *Dilsizin dilinden anası anlar.* [2, с. 10] – «Мать поймёт даже своего немого ребёнка». В родном татарском языке эта форма указывает на неопределенное будущее время. [1, с. 100]

2) В турецком языке между глаголами в личной форме имеется долженствовательное наклонение с конструкцией -malı/-meli, которое отсутствует в татарском языке. Например: çalışmalıyım «я должен работать» в татарском языке

передается при помощи конструкций -рга кирәк или -рга тиеш: миңа эшләргә кирәк/мин эшләргә тиеш. [1, с. 100]

3) А также есть такие различия в моделях образования безличных глаголов:

В турецком языке инфинитив имеет форму на -mak/-mek (gülmek, yapmak) в татарском языке на: -рга/-ргә (көләргә, эшләргә);

языке название действия представлено конструкцией -у/-ү: чыгу, тегү и т. д. [1, с. 100].

2. В родственных языках лексическая система распределяется по лексико-семантическим и лексико-тематическим группам. Отметим самых распространенных слов, образующих смысловую основу языка:

gitmek "китү" (уйти), bakmak "карау" (смотреть), düşünmek "уйлау" (думать), göstermek "күрсәтү" (показать), konuşmak "сөйләшү" (разговаривать), sevmek "ярату" (любить), yatmak "яту" (ложиться), gülmek "көлү" (смеяться), oturmak "утыру" (сидеть), gelmek "килү" (приходить). [1, с. 102]

Представленные 10 глаголов, являются тюркскими, полное смысловое сходство этих языков образует 40%; отличается и смысловое построение многих совпадающих слов. (Например: тат. төшенү «убедиться» и тур. düşünmek «уйлау». [1, с. 102]

Однако при этом нельзя упускать из виду, что внешнее сходство этих связей может скрывать за собой семантические расхождения. Выявлением этих расхождений занимается сопоставительное изучение родственных языков. Определение и систематизация семантических, фонетических и других расхождений облегчает преподавание турецкого языка как иностранного языка в учебных заведениях Республики Татарстан.

Таким образом, турецкий и татарский языки являются тюркскими языками, но входящие в разные подгруппы, которые имеют много общих черт и связи. Выявление данных связей для сравнительного изучения языков данной группы имеет огромный смысл. Однако нужно иметь в виду, что они могут быть внешне похожими, но иметь разные значения. И определением этих несоответствий, как раз таки занимается сравнительно-сопоставительное изучение родственных языков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Рахимова А.Р. Родственные языки и их сравнительно-сопоставительное изучение (на материале турецкого и татарского языков) / А.Р. Рахимова. – К.: Гум. науки, 2007. – Том 149, кн. 4. – 103 с.

2. Aksoy Ö.A. Atasözleri ve deyimler sözlüğü Bağcılar / Ö.A. Aksoy. – İstanbul Maatbacılar Sit. – No.: 38. – 328 s.

И.И. ГАЛИМБИКОВА
Казанский федеральный университет, Россия

«ВАТАНЫМ ТАТАРСТАН» ГАЗЕТАСЫНДАГЫ ӨСТӘЛМӘЛӘРНЕҢ СТРУКТУР ХАРАКТЕРИСТИКАСЫ

Аннотация. Экспрессивность текстов в последние годы возрастает все больше и больше. Вставные конструкции очень часто используются журналистами при написании статей. Они используются для установления «близости» с читателем, для выражения своей мысли и для достижения доступного языка для читателей. В данной работе рассматривается история изучения экспрессивных конструкций, структурные и функциональные особенности вставных конструкций в текстах современной татарской печати. Целью данной научной работы является анализ экспрессивных конструкций газеты «Ватаным Татарстан», а также в ходе исследования определение особенностей вставных конструкций.

Ключевые слова: экспрессивные конструкции, вставные конструкции, язык СМИ, структурные особенности вставных конструкций, функциональные особенности вставных конструкций.

Abstract. The expressiveness of texts has been increasing more and more in recent years. Plug-in constructions are very often used by journalists when writing articles. They are used to establish "intimacy" with the reader, to express their thoughts and to achieve an accessible language for readers. This paper examines the history of the study of expressive constructions, structural and functional features of inset constructions in the texts of the modern Tatar press. The purpose of this scientific work is to analyze the expressive constructions of the newspaper "Vatanym Tatarstan", as well as in the course of the study to determine the features of insert structures.

Keywords: expressive constructions, plug-in designs, media language, structural features of plug-in structures, functional features of plug-in structures

Эмоциональ-экспрессив функция кешенең тел ярдәмендә үз хисләрен, тойгыларын, кичерешләрен тапшыру сәләтендә чагыла. Әлеге функция сөйләүченең шәхесен, аның кәефен интонация, сүз сайлау һәм семантик-синтаксик структуралар ярдәмендә чагылдырырга ярдәм итә. Бу функция адресантның сөйләм предметына карата субъектив психологик мөнәсәбәтен (интонация, ымлыклар, эмоциональ-экспрессив коннотация һ.б.) турыдан-туры белдергәндә гамәлгә ашырыла.

Өстәлмә конструкцияләр җөмләләрне тулыландырып, төгәлләштереп, фикерне тагын да ачыграк итеп әйтү өчен җөмләгә килеп өстәләләр.

Тикшеренүләр күрсәткәнчә, өстәлмә конструкцияләр XVIII гасыр текстларында барлыкка килә, һәм алга таба төрле стиль текстларда арта.

Хәзерге матбугатта өстәлмә конструкцияләр шактый киң кулланыла һәм алар структур-синтаксик, функциональ үзенчәлекләргә ия.

Ф.С. Сафиуллина «Татар телендә сүз тәртибе» дигән хезмәтендә өстәлмә конструкцияләрнең мәгънә ягыннан 9 төрен аерып күрсәтә: беренче җөмләдәге яисә үткәндә өзелеп калган фикер дәвам иттерелгән очрак; әйтелгән фикернең билгесен ачыклау нияте белән өстәлгән конструкцияләр; өстәлмә конструкция алда әйтелгән фикерне дөресләп килә, бер төрле аңлашырга мөмкин булган фикерне дөресли; өстәлмә конструкция икенче телдәге сүзләр белән алдагы берәр фикерне ачыклап килә; өстәлмә конструкция алдагы җөмләдәге бер кисәкнең эчтәлеген ачып бирә; өстәлмә конструкциядәге сүзләр тагын да ныграк ышандыру өчен кулланылалар; өстәлмә конструкцияләрдә элек «истән чыгып киткән» вакыт, урын, максат, рәвеш, шарт, сәбәп, объект һ.б. төшенчәләре чагыла; өстәлмә конструкциядә алдагы җөмләдә телгә алынган берәр затның фамилиясе, исеме, профессиясе белдерелә; өстәлмә конструкциядә өстәмә хәбәр килеп алдагы хәбәрне тагын да конкретлаштыра торган төрләре.

Өстәлмә конструкцияләрне, вакытлы матбугатка таянып, тикшергән хезмәтләрдә аларның ике төре аерыла: вербаль булмаган һәм вербаль. Алар үз эчендә берничә тармакка аерылалар.

Вербаль булмаган конструкцияләр: тыныш билгеләре ярдәмендә һәм саннар ярдәмендә белдерелгән төрләре аерылып чыгарыла.

Чир йоктыручылар арасында күбесе – 30–50 һәм 60–70 яшь аралыгындагы кешеләр (22шәр) (Ватаным Татарстан, 2021, №15).

Вербаль конструкцияләр – тел чаралары ярдәмендә белдерелгән, бер сүздән алып, тулы җөмлә ярдәмендә кулланылган төзелмәләр. Алар: лексик типтагы өстәлмә конструкцияләр һәм синтаксик типтагы өстәлмә конструкцияләр.

Лексик типтагы өстәлмә конструкцияләр түбәндәгеләргә аерыла:

– өстәлмә сүз (аерым лексема)

Сәнҗапов Рәшит Шәйхулла улы (фермер) хуҗалыгы башлыгы Сәнҗапов Рәшит Шәйхулла улына... (Ватаным Татарстан, 2021, №16).

Алар арасында менә кемнәр бар: Владислав Пельш (телевидениедә алып баручы), Алексей Маклаков (актер)...(Ватаным Татарстан, 2021, №16).

Бәлкем хәзер алай түгелдер, яшьләр баштан ук талант булып киләдер (көлә) (Ватаным Татарстан, 2021, №16).

– аббревиатура

Бөтендөнья сәламәтлек саклау оешмасы (ВОЗ) белгечләре нәтиҗәлелеге 70 процентттан арткан теләсә кайсы вакцинаны уңышлы дип санаячакларын белдергән иде (Ватаным Татарстан, 2021, №16).

Бу айлык акчалата түләү (ЕДВ) алучыларга кагыла (Ватаным Татарстан, 2021, №14).

Синтаксик типтагы өстәлмә конструкцияләр шулай ук 2 төргә аерыла: җөмлә алдыннан куела торган һәм җөмлә ахырыннан килә торган.

Әлеге беренче төр конструкцияләр: сүз формасы һәм сүзтезмәләрне үз эченә ала.

AZD1222 (Оксфорд вакцинасы)(Ватаным Татарстан, 2021, №16).

BNT162b2 (Pfizer-BioNTech вакцинасы)(Ватаным Татарстан, 2021, №16). ярдәмендә белдерелә алалар.

Ситаксик типтагы икенче төр конструкцияләр үз эченә:

- гади җөмлә ярдәмендә белдерелгән

Аның зурлыгы 0,02-20,0% аралыгында үлчәнә һәм переферияләге (мәсәлән, аяк, кул чукларындагы) кан йөрешенең көченә, тамырларының кан белән тулышканлыгына, эшкә яраклы капилярларның санына бәйле (Ватаным Татарстан, 2021, №16).

Аерым биттә хәзерге вакытта эчә торган яки бераз алданрак эчкән барлык даруларыгыз (витаминнар, БАДлар да), дозалары да күренеп торсын (Ватаным Татарстан, 2021, №16).

Артем (ире, Тинчурин театры артисты. – Ред.) бу уңайдан атлыгып тора) (Ватаным Татарстан, 2021, №16).

Танылган тележурналист Михаил Любимовның (ТНВ каналындагы «7 дней» тапшыруы аша билгеле. – Ред.) шушы көннәрдә «кызыл зона»га 17 нче тапкыр керүе (Ватаным Татарстан, 2021, №16).

Бу – инвалид балаларга дарулар, медицина кирәк-ярагы, сихәтле ризыклар (акчалата бирелгәндә – аена 933,25 сум)... (Ватаным Татарстан, 2021, №14).

- катлаулы җөмләнең бер өлеше ярдәмендә белдерелгән

Бу нурлар гемоглобинны үтәли яктырта (ә гемоглобин – кислородны күзәнәкләргә ташый торган аксым ул) (Ватаным Татарстан, 2021, №16).

1 стакан кибет катыгы (стаканлы булса, тагын да әйбәтрәк)... (Ватаным Татарстан, 2021, №16).

Дөрес, үзе уйлап тапкан ысул түгел, ә инде бөтен дөньяга таралган «флай леди» (бал кортыдай хатын-кыз, «оча торган хатын-кыз» дип тә тәрҗемә ителә) ысулы икән бу (Ватаным Татарстан, 2021, №16).

Күпләр әле дөньяда иң беренче булып теркәлгән вакцинаны (Мәскәүнең Гамалея исемендәге фәнни үзәгендә җитештерелгән «Спутник V») гына беләдер (Ватаным Татарстан, 2021, №16).

Бүгенгә 3 меңнән артыграк трактор, (шул исәптән чит илдә җитештерелгән 300 трактор) ремонтланмаган әле (Ватаным Татарстан, 2021, №14).

- катлаулы җөмләр ярдәмендә белдерелгән төрләргә аерылалар.

Муса Җәлил истәлегенә газетабыз гамәлгә куйган ярышларда (шулай ук республика күләмендәге башка бәйгеләрдә дә – балалар, яшьүсмерләр, өлкәннәр арасында үткән һәр бәйгедә бит ул!) чемпион калучыларның абсолют күпчелеге безнекеләр була иде (Ватаным Татарстан, 2021, №14).

Хәзерге матбугат теле күпкә экспрессив. Медиа-текстларның төп стратегияләренең берсе адресатка якынлык стратегиясе булып тора. Бу журналистның «җәмгыять белән бер телдә сөйләшергә» омтылуында тормышка ашырыла.

Анализ барышында бер мәкаләдә бердән алып берничә өстәлмә конструкция кулланыла алуын ачыкладык. Алар арасында тыныш билгеләре кулланылган өстәлмәләр очрамады. Саннар ярдәмендә белдерелгән өсәлмәләр 6,6% тәшкил итә. Өстәлмә сүзләр 16,6%, аббравиатуралар 6,6%. Сүз формалары очрамый, сүзтезмәләр 11,6%. Иң күп кулланылган конструкцияләр булып – гади җөмләләр ярдәмендә белдерелгән өстәлмәләрне аерып атап була, алар 35% алып торалар. Катлаулы җөмләнең бер өлеше ярдәмендә белдерелгән өстәлмәләр 11% алып торса, катлаулы җөмләләр ярдәмендә белдерелгән төре бары тик 5%.

ӘДӘБИЯТ

1. Кормилицына М.А. Экспрессивные синтаксические конструкции в современной прессе / М.А. Кормилицына // Проблемы речевой коммуникации: межвуз. Сб. науч. тр. / под ред М.А. Кормилицыной, О.Б. Сиротининой. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 2009. – С. 55–61.

2. Сафиуллина Ф.С. Развитие синтаксического строятатарского литературного языка (XX век): дисс. в виде науч. Докл... д-ра филол. Наук. / Ф.С. Сафиуллина. – К.: Изд-ва КГУ, 2000. – 116 с.

3. Экспрессивные конструкции в современных СМИ // URL: https://studwood.ru/985759/literatura/ekspressivnye_konstruktsii_sovremennyh_tekstah (дата обращения: 18.02.2021)

Л.А. ГАЛЯУТДИНОВА
Казан федераль университеты, Россия

СПОРТ МӘКАЛӘЛӘРЕНӘ ИСЕМ БИРҮ ҮЗЕНЧӘЛЕГЕ

Аннотация. В статье расмотрена связь спортивного газетного заголовка с текстом и заголовок как отдельный жанр публицистического стиля.

Ключевые слова: спорт, спортивная журналистика, спортивные статьи, заголовок, газета, журнал.

Abstract. The article examines the connection between the sports headline and the text and the headline as a separate genre of journalistic style.

Keywords: sports, sports journalism, sports articles, headline, newspaper, magazine.

Мәкаләләрнең баш исеме – журналист текстының мөһим элементы. Фәнни әдәбиятта “баш исем”, “мәкалә атамасы” билгеләмәләре төрлечә аңлатыла. Күп еллар дәвамында лингвист-галимнәр газета баш исеменә дөрес билгеләмә бирергә омтылалар.

Формалары буенча баш мәкаләләр ике төргә бүленә:

1) Номинатив мәкалә атамалары. Алар тулы булмаган җөмләләрдән тора. Еш кына ике исем яисә, исем белән сыйфаттан торалар. Спорт тематикасына караган мәкаләләрдә шундый баш исемнәре очрый. Мәсәлән: “Шахмат короле” (Гәрәев М. // Идел. – 2020. – №2. – Б. 18–19) мәкаләсендә сүз Рәшит Нәҗметдинов турында бара (Гәрәев М. Шахмат короле // Идел. – 2020. – №2. – Б. 18).

“Нәфис гимнастикада – татар йолдызчыклары” (Галимҗанова Р. // Гаилә һәм мәктәп. – 2020. – №3. – Б. 31–33) мәкаләсендә сүз Ильвина Абдуллина, Аделина Гарипова турында бара.

“Иман” батырлары” (Идел. – 2019. – №2. – Б. 12-13) мәкаләсендә сүз Актаныштагы Балалар һәм яшүсмерләр спорт мәктәбе турында сөйләнелә: (“Иман” батырлары // Идел. – 2019. – №2. – Б. 12).

2) Предикатлы баш исемнәр, ягъни тулы җөмләләрдән торган мәкалә атамалары.

Мәсәлән: “Иң мөһиме – уздыру” (Локманова Л. // Шәһри Казан. – 2021. – 11 август.) мәкаләсендә БДБ илләре ярышлары сөйләнелә (“Шәһри Казан”).

“Махсус Олимпиада кичектерелә” (Ватаным Татарстан. – 2021. – 4 сентябрь.); Әлеге мәкаләдә Казанда инвалидлар арасында Бөтендөнья кышкы Махсус Олимпиада уеннарының, пандемия аркасында, 2023 елның гыйнварына күчерелүе языла.

Без өченче төр итеп туры сөйләмне кертер идек. Баш исемнәрдә туры сөйләм бик еш очрый. Мәсәлән: “Эльмира Галләмова: “Чын ир-ат икәнлеген аңладым” (Хәбибрахманова Г. // Гаилә һәм мәктәп. – 2020. – №12. – Б. 2–4.). Мәкаләдә сүз танылган көрәшче Муса Галләмовның гаиләсе турында сүз бара, шунлыктан баш исемдә аның хатынының туры сөйләмен куллану урынлы дип саныйбыз.

“Кара билбау иясе Вәсилә Газизова: “Машина белән капландым да икенче көнне үк башыма яулык бәйләдем” (“Ватаным Татарстан”). Газетада журналист Гөлсинә Яруллинаның Вәсилә Газизова белән интервьюсы тәкъдим ителә.

Н.Э. Шишкин, баш исемнәрнең катлаулылыгыннан чыгып, түбәндәге төрләрны аерып чыгара:

– “гади” баш исем. Ул тәмамланган фикерле бер җөмләдән тора. Ул сорау да, хикәя җөмлә дә булырга мөмкин. Мәсәлән: “Татарстан көрәшчеләре Екатеринбургта узган ярышта ике алтын медаль яулады” (Ватаным Татарстан. – 2019. – 11 сентябрь); “Тизлек, җитезлек, төгәллек” (Нигъмәтҗанова Р. // Гаилә һәм мәктәп. – 2021. – №3. – Б. 33–35.); “Татарстан спортчылары тхэквондо буенча Европа чемпионатына бару хокукын яулады” (Мәйдан. – 2019. – №3. – Б. 45) һ.б.

– “катлауландырылган” баш исем. Әлеге баш исемнәр “гади”ләрдән берничә мөстәкыйль, логик яктан төгәлләнгән кисәкләрдән торуы белән аерыла. Мәсәлән: “Ак Барс” клубы Эмиль Гарипов белән контрактны өзде. Хоккейчының яңа эш урыны билгеле” (Шәһри Казан. – 2019. – 1 декабрь); “Җиңү түгел, катнашу мөһим. Мөмкинлеге чикле булганнарга спортта урын җитәме?” (Сафина Л. // Ватаным Татарстан. – 2021. – 27 май) һ.б.

– “комплекслы” баш исем. Әлеге баш исемнәргә төп һәм өстәмә баш исемнәр керә. Димәк мәкалә берничә кисәккә бүленә. Мәсәлән: “Нәфис гимнастикада – татар йолдызчыклар” мәкаләсе ике кисәктән тора: “Сыгылмалык беренче урында” һәм “Камиллек – тырышлык нәтиҗәсе”. (Галимҗанова Р. // Гаилә һәм мәктәп. – 2020. – №3. – Б. 31–33.).

“Шахмат короле” (Гәрәев М. // Идел. – 2020. – №2. – Б. 18–19.) мәкаләсе өч кисәккә бүленгән. Кисәкләрнең исемнәре: “Бик тырышсам, откан булыр идем...”, “Миннән сәлам әйтерсез”, “Яшерен тренер”. Һәр бүлектә аерым вакыйгага каралса да, мәкалә Рәшит Нәҗметдинов турында язылган.

Мәкаләләрнең баш исемнәре еш кына күренеп торырлык итеп билгеләнә. Мәсәлән, график (орфографик). Мәкалә атамаларын зур, кара шрифт белән язу укучыларны җәлеп итү өчен эшләнә. Шулай ук төрле атаклы фамилияләрне куллану да очрый. Мәсәлән: “Ак Барс” капитаны Данис Зарипов карьерасын

тәмамлавы турында хәбәр итте (Шәһри Казан. – 2021. – 26 август); “Эмиль Гариповның яңа эш урыны билгеле” (Шәһри Казан. – 2019. – 1 декабрь) һ.б.

М. Гуревич фикеренчә, “укучыны үзенең эчтәлеге һәм формасы белән җәлеп иткән ачык итеп язылу икенче текстны укырга яки аның астында торган иллюстрацияне карарга этәрә. Ул кармак ролен уйный, аны йотып, укучы үзенең “табышы” – мәкалә белән тулысынча таныша” [Гуревич, 2002: 46].

Еш кына баш исемнәрдә риторик сораулар яки өндәүләр кулланыла. Әлеге төр баш исем атамалары спорт темасына язылган мәкаләләрдә дә урын ала. Мәсәлән: “Данис Зарипов спорттан китәчәкме?” (Ватаным Татарстан. – 2021. – 21 апрель) мәкаләсендә Данис Зариповның “Ак барс” белән килешүе 30 апрельдә тәгәлләнү, Казан клубыннан яңа тәкъдим булыр дип өметләнүе хәбәр ителә.

Еш кына риторик сорау / өндәү җөмләләр аерым гына бирелми: баш исемнәр ике җөмләдән дә тора. Мәсәлән: “Атлар бар. Ир-егетләр кайда?” (Диндаров И. // Шәһри Казан. – 2021. – 14 сентябрь).

“Җиңелү һәм мәхәббәт. Без типкән туп ник керми?” (Хөснуллин И. // Ватаным Татарстан. – 2021. – 22 июнь) язмасы Россия җыелма командасы Европа чемпионатыннан төшеп калуы турында сөйли.

“Җиңү түгел, катнашу мөһим. Мөмкинлеге чикле булганнарга спортта урын җитәме?” (Сафина Л. // Ватаным Татарстан. – 2021. – 27 май) мәкаләсенең эчтәлеге исеменнән үк тора.

Күзәтүләр күрсәткәнчә, татар газета-журналларындагы мәкаләләрдә атау функциясе башкаручы исемнәр аеруча еш эшкә җигелә. Бу очракта баш исемнә бөтен текстның кыскача эчтәлеге чыга [Гарифуллин, 2007: 19].

Мисаллар китерик: Данис Зарипов: “Әле уйнап туймадым” (Ватаным Татарстан. – 2021. – 20 апрель.”); “Самара егете командага алтын медаль китерде” (Идел. – 2021. – №1. – Б. 34.) һ.б.

Хәзерге публицистикада актив рәвештә мәкаль һәм әйтемнәр кулланыла. Н.О. Григорьева уйлавынча, “мәкаль һәм әйтемнәр ярдәмендә әйтелгән фикер, җиңел кабул ителә, яңара, тәмамлана...” [Григорьев, 2008: 126].

Мәкаләнең баш исемендә трансформацияләнгән мәкальләрне куллануның берничә сәбәбе бар. Беренчедән, укучының игътибарын җәлеп итәр өчен, чөнки баш исемдә таныш фраза булу – укучыга тәэсир итмичә калмый. Икенчедән, текст мәгънәсен ачуда ярдәм итә. Өченчедән, мондый баш исемнәр туры әйтүдән качарга ярдәм итәләр. Мәсәлән: “Спортчы уңышларына юл ашказаны аша салына” (Шәһри Казан. – 2019. – 27 октябрь). Әлеге мәкаләдә сүз спортчыларның туклануы турында бара, бүгенге медицина кагыйдәләре турында сөйләнелә. Легендар хоккейчы Вячеслав Фетисов, танылган теннисчы Марат

Сафин, “Рубин” футболчысы Кристиан Нобоаның нәрсә белән туклануы әйтелә.

Баш исемгә килгәндә ул “Мәхәббәткә юл ашказаны аша салына” рус әйтеменнән үзгәртелеп, ягъни трансформацияләнгән.

“Җырланмаган әле сезнең җыр” (Хөснуллин И. // Ватаным Татарстан. – 2021. – 23 март) “Җырланмаган әле безнең җыр” әйтеменнән трансформацияләнгән. Биредә сүз күчерелмә мәгънәне дә, туры мәгънәне дә аңлата.

“Чир китәр, спорт калыр” (Хөснуллин И. // Ватаным Татарстан. – 2020. – 04 август) баш исемле мәкаләдә Татарстанда спорт мәктәпләренең эшләве турында хәбәр ителә.

Кайчак мәкаләләрнең баш исеме гомуми (интегратив) теманы белдереп килә. Мәсәлән, “Казанны үзгәрткән 5 вакыйга” (Хөснуллин И. // Ватаным Татарстан. – 2020. – 28 май) баш исеме белән бирелгән мәкаләдә сүз спорт турында барганы аңлашылмый. Әмма биредә Казанда үткән Универсиада, Спортның судагы төрләре буенча дөнья чемпионаты, Футбол буенча дөнья чемпионаты турында сүз бара.

Атау функциясе үтәүче баш исемнәренең нинди төре кулланугa карамастан, калыплашан төзелешле текстларда, кагыйдә буларак, тема тулаем беренче җөмләдә хәбәр ителә һәм аннан соңгыларында тәгаенләнә [Гарифуллин, 2007: 20]. Мәсәлән: “Ак барс” Казандагы уенын Зиннәтулла Билалетдинов белән башлый” (Хөснуллин И. // Ватаным Татарстан. – 2019. – 13 сентябрь) мәкаләсенең беренче җөмләсе: “Металлург”ка каршы узасы очрашу алдыннан “Татнефть-Арена”да өч мәртәбә Гагарин Кубогын яулаган остазны хөрмәтләячәкләр. Соңгы җөмлә: “Металлург” исә ике көн элек Түбән Камада “Нефтехимик”ка 0:3 исәбе белән оттырды”.

Күргәнебезчә, татар матбугатындагы спорт тематикасы турындагы мәкаләләрнең баш исемнәре арасында төрле типтагылары очрый. Шулай итеп, барлык мәкалә атамасының да төп бурычы – үзеннән соң килгән текстның эчтәлеген кыска формада ачып бирү һәм шуның белән укучының игътибарын җәлеп итү.

ӘДӘБИЯТ

1. Гарифуллин В.З. Вакытлы матбугатта жанрлар / Югары уку йортларының журналистика бүлеге студентлары өчен “Журналистның иҗади эшчәнлеге нигезләре” курсыннан уку ярдәмлеге. Икенче басма // В.З. Гарифуллин. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 2007. – 120 б.

2. Григорьева Н.О. Публицистический стиль в системе функциональных разновидностей языка // Язык средств массовой информации: учеб. пособие / Н.О. Григорьева. – М., Альма Матер, 2008. – 356 с.

Л.А. ГӘРАПШИНА, И.И. САДРИЕВА
Казан шәһәре Совет районының 171 нче мәктәбе, Россия
Казан шәһәре Совет районының 167 нче мәктәбе, Россия

ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ ДӘРЕСЕНДӘ ПРЕДМЕТАРА БӘЙЛӘНЕШЛӘРНЕ ИСӘПКӘ АЛЫП УКЫТУ

Аннотация. В данной работе рассмотрены вопросы интегрированного обучения на уроках родной (татарской) литературы. Главной целью уроков литературы является воспитывать всесторонне развитого человека, активизировать мыслительную деятельность учащихся, пробуждение доброго чувства к художественному слову. Школьный курс литературы имеет внутрипредметную и межпредметную интеграции. Межпредметная интеграция на уроках литературы достаточно вариативна: литература и русский язык; литература и история; литература и мировая художественная культура; литература и искусство (музыка и изобразительное искусство).

Ключевые слова: интегрированное образование, межпредметная интеграция, художественный текст, вариативность, анализ, эстетическое воспитание.

Abstract. In this paper, the issues of integrated learning in the lessons of native (Tatar) literature are considered. The main purpose of literature lessons is to educate a comprehensively developed person, to activate the mental activity of students, to awaken a good feeling for the artistic word. The school literature course has intrasubject and intersubject integration. Interdisciplinary integration in literature lessons is quite variable: literature and the Russian language; literature and history; literature and world art culture; literature and art (music and fine arts).

Keywords: integrated education, interdisciplinary integration, variability, artistic text, analysis, aesthetic education.

Һәрьяклы үсеш алган шәхес тәрбияләүдә әдәбият дәресләре зур роль уйный. Укучы әдәби әсәрләр, аларның авторлары фикере аша гомумкешелек кыйммәтләрен үзләштерә,халыкларның буыннардан-буыннарга күчеп килгән рухи байлыгы белән таныша,тормышның катлаулы фәлсәфәсен аңларга өйрәнә. Мәктәптә әдәбият укытуның төп максат һәм бурычлары укучыларны сүз сәнгатен аңларга өйрәтүне, татар әдәбияты һәм тәрҗемә әсәрләр аша рус һәм дөнья әдәбияты әсәрләренең байлыгы белән таныштыруны; халык тарихын һәм мирасын өйрәнү аша укучыларда Ватанга, халыкка, туган җиргә, кешеләргә ихтирам, мәрхәмәтлелек, тәрбияләүне; эстетик тәрбия бирү, табигатькә сакчыл караш булдыруны күз алдында тота. Эшебезнең төп максаты булып метапредмет компетенцияләр формалаштыруда әдәбият дәресендә предметара бәйләнешләр куллану нәтиҗәлеген нигезләү.

Бурычлар:

– интеграль дәрес үткәрү методикасын,үзенчәлекләрен фәнни-методик әдәбият укып өйрәнү;

– татар әдәбияты дәресләрендә предметара бәйләнешләр кулланып укытуны эш тәҗрибәсе аша күрсәтү.

Интеграль дәресләрне оештырганда, түбәндәге формаларны куллану нәтиҗәле: лекция, әңгәмә, конференция, семинар һ.б. Күбесенчә конференция, семинар дәресләр еш үткәрелә. Фәнни популяр әдәбият белән эшләү, таблиацалар, схемалар төзү – укучыларда анализлау, гомумиләштерү, системалаштыру сәләтен үстерә. Дәрес барышында укучылар яңа материалны үзләренең белемнәре белән чагыштыралар, шуңа күрә мондый укыту нәтиҗәле була. Интеграль дәресләрнең уңышлылыгы әзерлек этабының сыйфатына бәйле. Дәрес материалын ныклап тикшереп карап алырга кирәк. Дәресләрне нәтиҗәле үткәрү өчен, өйрәнү объектын һәм кирәкле материалны дөрес сайлау; дәреснең барлык этапларында да укучыларның фикерләү эшчәнлеген активлаштыра торган проблемалы укыту методларын куллану таләп ителә. Төрле фән укытучыларының иҗади дуслыгы укучыларның фәннәрне үзләштерүенә уңай йогынты ясый, чөнки бер предметны өйрәнгәндә кулланыла торган метод – алымнар интегральләштерү нәтиҗәсендә икенче предметны укыту методикасына да күчә, уңышлы кулланыла башлый.

Мәктәптә өйрәнелә торган шактый гына әсәргә рәссамнар тарафыннан иллюстрацияләр эшләнгән яки әсәрнең эчтәлегенә туры килгән картина-репродукцияләре бирелгән. Әдәби әсәрләрне анализлаганда иллюстрацияләр,картина-репродукцияләрен куллану дәрестә өйрәнелүче уку материалына укучыларның игътибарын тупларга, әсәрдә барган вакыйгаларны күз алдына китерергә ярдәм итә. Укучы картинага карап укытучы сөйләгәннәрне җиңелрәк үзләштерә һәм аларны билгеле эзлеклелектә сөйләп бирүгә ирешә. Мәсәлән, Г. Ибраһимовның “Табигать балалары” әсәреннән соң А. Пластов “Печән өсте”, Р. Загидуллин “Печәнгә төшү”, И. Шишкин “Арыш кыры” картина-репродукцияләре бирелгән, Ә. Еникиның “Кем җырлады?” әсәренә М. Покалев иллюстрациясе бирелә. Рәсем укытучысы белән уздырылган әлеге дәрестә укучылар әсәр белән иллюстрацияләрне чагыштыра, әсәр белән уртак якларын табарга өйрәнә. Рәсем укытучысы рәссамнар турында мәгълүмат бирә, сүрәтләнгән образлар, төсләр бирелешенә игътибар иттерә. Галимҗан Гыйлмановның “Ике дус һәм Ак бабай хакында кыйсса” хикәясен балалар яратып өйрәнә. Бу әсәрдә сурәтләнгән вакыйга балалар тормышына якын һәм таныш. Ике дус – Хәлим белән Сәлим – сыерчык оясы ясыйлар.“Ак бабай“ дип йөртелә торган Мөсәллим карт балаларга тормышта кирәкле киңәшләр бирә. Әмма балалар бу киңәшләрне тормышта төрлечә кулланалар. Әсәргә сорау-җавап, геройларга чагыштырма бәяләмә бирү юллары аша анализ ясаганнан

соң, хезмәт (технология) укытучысы әңгәмәгә кушыла. Ул әзер сыерчык оясын тәкъдим итә, ясау технологиясе белән таныштыра, әсәр геройлары ясаган сыерчык ояларына белгеч күзлегеннән бәя бирә. Әлеге әсәрдәге балалар җибәргән хаталарны истә тотып, хезмәт дәресендә сыерчык оясы ясау планлаштырыла. Әлбәттә сыерчыклар турында биология укытучысы күбрәк мәгълүмат бирә ала. Бу дәреснең хезмәт тәрбиясе ягыннан да. халык педагогикасы ягыннан да тәрбияви көче зур.

Әдәбиятны тарих, җәмгыять белеме фәннәре белән бәйләп, дөнья, яшәү, кешелек җәмгыяте турында күаллау формалаштырыла. Тарих фәне белән бәйләнеш, бер яктан, әдәбиятны тарихи үсештә өйрәнүдә күренә. Моннан тыш, һәр әдип, язучы – билгеле бер чорда яшәгән, иҗат иткән кеше. Телиме-теләмиме, аның иҗатында тарихи чорда булган вакыйгалар, заман кешеләрен борчыган мәсьәләләр күпмедер күләмдә чагылыш таба. Гадел Кутуйның “Рәссам” әсәрен карап китик. Әлеге әсәрдә сугыш, аның кешеләргә алып килгән фаҗигасе тетрәндергеч итеп сурәтләнә. Күз алдында булган вакыйгаларга нигезләнеп “Гитлерга мең нәләт” картинасын иҗат итә. Бары тик матурлык тудыручы рәссам Макс Латисны да сугыш кулына да корал алырга мәҗбүр иткән. Әсәрдә төп герой – иҗат кешесе. Автор аларның дөньяга икенче күзлектән каравы, үз дөньясы белән яшәве турында искәртә. Бу урында рәсем укытучысы сугыш вакытында җиңүне якынай туга зур өлеш керткән иҗат кешеләре турында сөйли ала. Тарих укытучысы сугыш вакытындагы Мәскәү шәһәре турында, хәрби дәрәҗәләр, сугыш вакытында кулланган кораллар турында сөйли. Марк Латис ясаган картинаны укучыларга ничек күзаллауларын күрсәтү өчен буяулар ярдәмендә рәсем ясарга тәкъдим ителә. Аңа кадәр әсәрдән әлеге картина сурәтләнгән урын таптырып кабат укытыла һәм сүздән сурәт ясарга кушыла. Мондый эш төрләре кулланып уздырылган дәрес укучыларда әсәрне җанлы итеп истә калдырырга, өстәмә белемнәр алырга ярдәм итә. Әдәбият буенча йомгаклау дәресләрендә һәм дәрестән тыш картиналар буенча сочинение яздыруга, сорауларга язма рәвештә җаваплар бирүне оештыруга шулай ук зур әһәмият бирелә.

Картина буенча сочинение яздыру укучыларны матурлыкны күрә һәм аңлый белергә, мөстәкыйль фикер йөртергә өйрәтә, аларның хис тойгыларын баета. Балаларның хыялларын киңәйтергә, танып белү активлыкларын үстерергә булышучы бу төр сочинениеләрне язарга өйрәнү буенча башлангыч сыйныфларда укучыларга билгеле күнекмәләр бирелә. Татар әдәбиятын рус әдәбияты, башка халыклар әдәбияты белән бәйләп укытып, әдәбиятлар ара-

сындагы уртак проблемаларны, уртак кыйммәтләрне күрсәтү аша дөнья культурасы белән таныштыру тора.

Күптеллелек шартларында татар һәм рус әдәбияты дәресләрендә мәдәниятлар аралашуы технологиясен куллану да аерым игътибарга лаек. Теләсә кайсы милләт язмышы аның башка халыкларга булган мөнәсәбәтендә, карашында ачык чагыла. Укучыларда толерантлык сыйфатларын тәрбияләүнең иң матур үрнәге рус һәм татар әдәбиятын интеграцияләп укытканда күренә. Әдипләрнең тормыш һәм иҗат юлларын, әсәрләрен һәм анда күтәрелгән проблемаларны ике милләт әдәбиятын янәшә куеп анализлауны укучылар кызыксынып кабул итәләр. Бигрәк тә татар әдәбияты дәресләрендә Г. Тукай белән А.С. Пушкинның, М.Ю. Лермонтов белән Дәрдемәнднең, Г. Ибраһимов белән Островскийның, Ф. Әмирхан белән И.С. Тургеневның кайбер әсәрләренә чагыштырма анализ ясап була. Моннан кала, бер милли әдәбият кысаларында да ике дөнья, ике мәдәният тормышын, аның асылын ачып бирергә мөмкин. Рус һәм татар халкының фольклоры – авыз иҗаты мисалында да кешелекнең дөньяны күзаллавы, танып белүе, мәдәни һәм кешелеклелек кыйммәтләрен таптыру билингваль, толерантлы шәхес формалаштыруга этәргеч бирә. Әдәбият иң элек Кеше тәрбияли. Әлеге технологияне куллануның төп максаты – мәдәниятле, гомумкешелек һәм гомуммәдәният кыйммәтләрен үзләштергән, милләт язмышында үз урынын тапкан, файдалы шәхес тәрбияләү.

ӘДӘБИЯТ ИСЕМЛЕГЕ

1. Заһидуллина Д.Ф. Мәктәптә татар әдәбиятын укыту методикасы / Д.Ф. Заһидуллина. – Казан: Мәгариф, 2004. – 36 б.
2. Камаева Р.Б. Федераль белем бирү стандартларын тормышка ашыруда татар теле һәм әдәбияты укытучысына фәнни-методик ярдәм / Р.Б. Камаева, А.Х. Мөхәммәтҗанова. – Казан: ТРМҮИ, 2015. – 34 б.
3. Поташник М.М. Современные требования к уроку / М.М. Поташник. – М., ЦПО, 2008. – 228 с.
4. Татар әдәбияты. Рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). 7 нче сыйныф 2 кисәктә. Беренче кисәк. Ф.Ф. Хәсәнова редакциясендә. – Казан: Мәгариф, 2005. – 124 б.

Л. Ф. ГОБӘЙДУЛЛИНА
Казан федераль университеты, Россия

ТАТАР БЛОГОСФЕРАСЫНДА ФРАЗЕОЛОГИЯНЕҢ СТИЛИСТИК КУЛЛАНЫЛЫШЫ

Яңа медиаларның теле жаргонизм һәм чит телле сүзләр кулланып сөйләшү, нормадан чигенүләре белән әдәби телне үзенчә баета. Татар теленең нормалары үзгәрү процессы нәкъ менә блогосферада актив күзәтелә. Блогерларның теле, җәмгыятьтә барган үзгәрешләр белән тыгыз бәйләнештә. Шул сәбәпле ул тел белеме, социология, иҗтимагый психология чигендә булган процессларның тыгыз бәйләнеше аркасында, тел галимнәре, политологлар, психологлар тарафыннан зур кызыксыну тудыра.

Борынгыдан һәр халыкның җанлы сөйләмендә афоризмнар, канатлы сүзләр, фразеологизмнар, мәкальләр һәм әйтемнәр кулланылган. Алар барысы да кешенең дөнья турындагы күзаллаулар җыелмасы нәтиҗәсендә барлыкка килгән, аларның һәммәсен дә халык үзе иҗат иткән һәм аның күңел байлыгын күрсәткән. Шуңа күрә телдәге тотрыклы берәмлекләрне өйрәнү телнең милли характерын күрсәтә.

Фразеологизм төшенчәсенә аңлатма биреп үтик: телдәге төшенчәләр бер сүз белән генә түгел, ә үзгәртүләргә бирешмичә, таркалмый торган тотрыклы сүзтезмәләр белән дә белдереләләр. Телдәге мондый сүзтезмәләрне фразеологизмнар дип атыйлар. Тел берәмлекләре буларак, фразеологизмнар түбәндәге дифференциаль билгеләргә ия: 1) сүзләрнең аерым булуы (кимендә ике сүз булу); 2) компонентларның мәгънәви кушылуы; 3) мәгънәнең һәм аны белдерүче лексик-грамматик чараларның тотрыклылыгы; 4) сөйләмдә әзер килеш кулланылуы [1, 48-54 б].

Галимҗан Ахунҗанов фразеологик берәмлекләр рәтенә афоризмнарны, канатлы сүзләрне, мәкальләр һәм әйтемнәрне дә кертеп карый һәм шуның белән фразеология төшенчәсен шактый киңәйтә. Биредә шул әһәмиятле: мәкаль, әйтем һәм табышмаклар, халык авыз иҗатының иң таралган һәм шул ук вакытта иң эшкәртелгән төрләре буларак, фразеологизмнарга бик бай була.

Фразеологик әйтелмәләр дә – халык иҗаты. Аларда халыкның тапкырлыгы чагыла. Алар кыска һәм оста әйтеләләр, гадәттә үткен һәм образлы сүзләрдән торалар. Стилистик яктан фразеологик әйтелмәләр эмоциональ-экспрессив, төрле стилистик төсмерләргә, субъектив бәяләү элементларына ия булалар. Фразеологик берәмлекләр үзгәрмичә дә кулланылырга мөмкин. Бу

очракта фразеологик берәмлек үзенә хас булган мәгънәсендә генә кала. Әмма кайбер очракларда фразеологик берәмлекләр үзгәртелеп, яңа мәгънә, яңа төзелеш белән дә кулланылырга, яңа эстетик һәм сурәтләү сыйфатлары алып, яңа фразеологизмга әйләнергә мөмкин.

Гомумхалык фразеологизмнар фондын блогосферада түбәндәге юнәлешләрдә үзгәртеп куллануы күзәтелә:

1. Фразеологизмның лексик-грамматик ягы яңара, мәгънәсе һәм төзелеше шул килеш кала. Мәсәлән, татар телендә “ачуым йөземә чыкты” яисә “шатлыгым йөземә чыкты” дигән фразеологизмнар бар. Татар журналисты Эльмира Сираҗи әлеге тезмәне “хисләрем күзләремә чыкты” формасында кулланган. Шул ук авторның блогында “ачуымны чыгара” тезмәсен “җенемне чыгара” формасында күзәтергә була һәм бу очракта ачу хисе тагы да көчәйтелеп бирелә.

“Камыр ризыкларына *үлеп китә*” (Миләүшә Сибгатуллина). “Бер *кәстрүль ашны тәмләп кенә каплап салырлык* чамага җиткән Ләйсән” (Ләйсән Хаматдинова).

2. Фразеологизм, лексик-грамматик бөтенлеген саклаган хәлдә, контекстта яңа мәгънә эчтәлегенә ия була. Мәсәлән, Эльмира Сираҗи үзенең инстаграм битендә икетөрле мәгънәгә ия булган тотрыклы сүзтезмә куллана: “Тордым да, суыткычта әни пешереп җибәргән ярты авыл тавыгы бар иде, шуны тәмләп кенә *бөгеп салдым.*” Әлеге мисалда фразеологизм ашау процессын белдерә. Шундый ук бөтенне, ләкин башка мәгънәдә, сторисында да очратып булды: “Йокларга уйламый әле бу, ничек *бөгеп саласы* булыр”.

3. Сурәтләү чарасы буларак фразеологизм үзе түгел, ә аның гомуми сурәте һәм эчтәлеге кулланыла. Эльмира Сираҗи блогыннан бер мисал: “Бер зур язучыбыз, халык шагыйре, әле дә хәтеремдә “Үзе баткан сазлыктан үзе чыксын”, дип баш тартты”. “Үзе баткан сазлыктан үзе чыксын” гыйбарәсе “Үзе егылган еламас” дигән тарихи әйтемгә нигезләнеп ясалган.

Фразеологизмнар телнең үзенчәлекле атау берәмлекләре буларак, төшенчәләрне белдерәләр. Аларны төп мәгънәләре белән өч типка бүләргә мөмкин:

1) Мәгънәсе атау характерында ирекле булган фразеологизмнар. Алар составында сүзләр логик яктан төрле була.

“Авызларында ана сөте кипмәгән” (Миләүшә Сибгатуллина). “Кара янып йөргән” (Ләйсән Хаматдинова).

2) Икенче төркем фразеологизмнарның башка сүзләргә бәйләнеше фразеологик бәйле була. Әлеге типтагы берәмлекләр үзара янәшә килгәндә генә фразеологизмны тәшкил итә алалар.

“Кирәк урында назлап, яратып, *күккә чөя*, кирәк урында *иманымны укытып, җиргә төшерә*!” (Динара Әхмәт-Миннекаева)

“Туган көнемә Әнисә заказга дүрт зуууур бәлеш пешерде, дүртесеннән дә хайт дигәнче *җилләр исте*.” (Алсу Исмәгыйлева). “Шүрәлегә бит инде хәзер кызны *кулга төшерергә кирәк*.” (Рәмис Латыпов)

3) Өченче төр фразеологизмнарның синтаксик бәйле мәгънәләре була. Ул мәгънәләр теге яки бу җөмлә кисәге (хәбәр) функциясендә генә реальләшә. “Мәһдиев әсәрләре *баш түбәсенә чүкеп тора*” (Рәмис Латыпов).

“Ирен *камыр урынына изә* Хатын” (Рәмис Латыпов). Әлеге фразеологизм татар хатын-кызының бер яктан аш-суга, камыр ризыкларын оста пешерүенә ишарә иткән кебек, икенче яктан, ир-атны да шулай оста итеп җайлый алуын белдерә. Ягъни татар хатын-кызының милли характерын күрсәтә. Татар хатыны камырны оста баскан кебек, ир-атны да шулай оста итеп юмалый, үзенә карата белә. Шуңа күрә дә ир – баш, хатын – муен, дигән әйтем бар татар халкында.

Фразеологик әйтелмәләр кешеләрнең эмоциональ-эстетик кичерешләрен сурәтләүгә хезмәт итәләр. Әйтик, утлы табада биетү, вакытыңны корбан итү, тәм табып яшәү (Эльмира Сираҗи).

“Тордым да, суыткычта әни пешереп җибәргән ярты авыл тавыгы бар иде, шуны тәмләп кенә *бөгеп салдым*.” (Эльмира Сираҗи).

Татар блогерлары язмаларында кулланылган фразеологизмнар халык сөйләме нигезендә ясалган, алар халыкчанлык өстиләр, укучыга аңлаешлы һәм кызыклы. Алар авторларның сүз кулланыш өлкәсендәге иҗади эзләнүләренең нәтиҗәсен күрсәтә.

ӘДӘБИЯТ

1. Әхәтов Г.Х. Татар теленең лексикасы / Г.Х. Әхәтов. – Казан: Таткитнәшр., 1995. – 136 б.

ДИНАЭР ХХХ

Казанский федеральный университет, Россия

ФОРМИРОВАНИЕ ТАТАРСКОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ ЛЕКСИКИ

Аннотация. Для татарского языкознания важно комплексное описание основных лексических разрядов татарской лексики с использованием современных методов семантического исследования.

В статье исследуется лексико-семантическая группа «Коммуникативная лексика» и дается выводы ее реализации в татарском языке.

Abstract. For Tatar linguistics, it is important to provide a comprehensive description of the main lexical categories of Tatar vocabulary using modern methods of semantic research.

The article examines the lexico-semantic group "Communicative vocabulary" and provides conclusions on its implementation in the Tatar language

Ключевые слова: татарский язык, коммуникативная лексика, лексико-семантическая группа, современный язык, история

Keywords: Tatar language, communicative vocabulary, lexico-semantic group, modern language, history

Коммуникативная лексика один из древнейших и многочисленных по своему составу пластов лексической системы татарского языка.

Лексемы входят в состав групп в коммуникативном значении, в остальных же значениях они являются принадлежностью других группировок татарского языка. Одна и та же лексическая единица в разных значениях может входить в состав нескольких групп. Видовые пары и лексемы, различающиеся по признаку однократности действия, тендерному признаку, рассматривается как одна лексема

Коммуникативная лексика в татарском языке представлена лексико-семантическом поле «Аралашу/Общение», которое является одним из самых больших полей в лексико-семантической подсистеме языка. Данное поле включает в себе слова разных частей речи и разветвленную структурную организацию. Ключевыми единицами, номинирующими поле коммуникативной лексики и фразеологии татарского языка, являются лексемы *аралашу* и *аралашырга.*

Коммуникативная лексика татарского языка – один из древнейших пластов языка, она широко представлена в толковых, диалектологических словарях татарского языка.

Тематические группы коммуникативной лексики и основные тенденции ее развития по данным разных словарей различаются несущественно.

Сопоставительный анализ семантических подгрупп коммуникативной лексики показывает динамику развития отдельных микрополей. При этом очевидно, что процесс развития коммуникативных значений и появления новых коммуникативных лексем в диахроническом рассмотрении преобладает над их утратой.

Лексико-семантическое поле «Общение» в современном татарском языке широко интегрирует лексику для дифференцированной номинации сферы общения, а также использует большой пласт паремиологических единиц.

Отличительными чертами *системной организации* коммуникативной лексики татарского языка являются следующие: четкая структура поля, выделение в нем отчетливого ядра и периферии.

В ядро поля входят лексемы с высокой частотностью, наиболее общие по значению, без ограничивающих стилистических, эмоциональных, экспрессивных, оценочных и темпоральных сем, в минимальной степени зависящие от контекста. В ядро входят как однозначные, так и многозначные лексемы. У многозначных лексем все или большинство значений относятся к полю «Общение».

Лексемы ближней периферии имеют меньшую по сравнению с ядром частотность, они не ограничены в употреблении, в минимальной степени зависят от контекста. Многозначные лексемы, входящие в состав ближней периферии, имеют сему "сөйләм" в большинстве своих значений.

Дальняя периферия включает в себя лексемы с невысокой частотностью. Большинство лексем, составляющих эту часть поля, хотя и не имеют ограничительных сем, являются малоупотребительными. Коммуникативное значение в структуре многозначных слов не является основным. В отличие от ядра и ближней периферии дальняя периферия включает лексемы со стилистической и эмоционально-экспрессивными семами.

Наличие или отсутствие в лексико-семантическом варианте слова стилистических или эмоционально-экспрессивных сем приводит к тому, что данное слово в разных значениях относится к разным зонам поля. Так, например, лексема *сөйләшү/разговор* в значении "словесный обмен мнениями, сведениями, беседа" имеет высокую частотность, не ограничена в употреблении и относится к ядру поля.

Рассматриваемое лексико-семантическое поле имеет разночастеречный характер, состоит из разных частей речи с точки зрения их функциональной эквивалентности той или иной части речи. Поле представлено в большей степени глаголами, глагольными фразеологическими единицами и существительными.

Основными *семантическими особенностями* татарской коммуникативной лексики являются следующие.

Преобладание однозначной лексики над многозначной и сверх многозначной.

Характерной чертой лексико-семантического поля «Аралашу/Общение» является высокая доля *внутреполевой многозначности* производные значения лексем в большинстве случаев остаются в рамках ЛФП «Общение».

Наблюдается существенное преобладание неоценочных языковых единиц над единицами с оценочным и эмоциональным компонентами значения.

Наблюдается преобладание межстилевой лексики над стилистически окрашенной. Основная часть коммуникативной лексики стилистически нейтральна. Среди лексем, имеющих ограничительную стилистическую сему, отмечено преобладание разговорных и просторечных единиц. Книжная лексика составляет малоую часть от общего количества лексических единиц поля.

Основную часть фразеологии поля составляют разговорные и просторечные фразеологические единицы.

Таким образом, характерная чертами поля являются:

– преобладание разговорной лексики над книжной, что объясняется употреблением коммуникативных лексических единиц преимущественно в устной речи;

– преобладание фразеологических единиц с ограничительными стилистическими, эмоциональными, оценочными семами над лексемами с той же коннотацией.

Основными *лингвокультурологическими особенностями* татарской коммуникативной лексики являются следующие:

– большая паремиологическая внешняя периферия, свидетельствующая о важности общения в русской лингвокультуре, тенденции татарского человека к образному обозначению коммуникативных явлений;

– слабые территориальные, тендерные и возрастные особенности семантики, отражающие общеизвестность исследуемых языковых единиц.

Коммуникативная лексика в татарском языке обладает высокой коммуникативной релевантностью, она представлена объемным лексико-семантическим, ассоциативным полями.

Большая часть языковых единиц, составляющих лексико-семантическое поле «Аралашу/Общение», входит в современный словарный состав татарского языка. Устаревшие слова составляют не большое число от общего количества единиц поля.

Коммуникативная лексика активно используется в современном тексте, причем у многозначных лексем актуализируются преимущественно коммуникативные значения.

Коммуникативная лексика татарского языка образует объемное ассоциативное поле. Наиболее яркими смысловыми зонами ассоциативного поля являются: «Общие наименования актов речи», «Выражаемые взаимоотношения», «Партнеры», «Сфера протекания», «Содержание общения».

Татарская коммуникативная лексика демонстрирует активную динамику развития на всем протяжении своего существования.

В целом, лингвистические методы исследования обеспечивает дополнительность описания языкового материала и позволяет представить описываемую языковую группировку с необходимой полнотой и разноаспектностыо.

Коммуникативная лексика татарского языка является важнейшей составной частью лексической системы татарского языка, активно развивающейся и демонстрирующей устойчивую тенденцию к постоянному пополнению.

ЛИТЕРАТУРА

1. Шаманова М.В. *Общение* как коммуникативная категория в русском языковом сознании / М.В. Шаманова. – Воронеж: ИПЦ ВГУ, 2008. – 227 с.

2. Татар лексикологиясе: өч томда / Закиев М.З., Ганиуллина Г.Р., Фаттахова Р.Ф., Булатова А.К., под ред. Г.Р. Галиуллиной; руков. проекта М.З. Закиев. – Казан: ТӘһСИ, 2015. – Т. I. – 352 с.

Г.З. ЗАКИРҖАНОВА

Казан федераль университеты, Россия

XIX ГАСЫРНЫҢ ИКЕ ТЕЛЛЕ СҮЗЛЕКЛӘРЕНДӘ СӘЛАМӘТЛЕК ӨЛКӘСЕНӘ КАРАГАН СҮЗЛӘРНЕҢ КИЛЕП ЧЫГЫШЫ

Аннотация. Двуязычные татарско-русские и русско-татарские словари XIX века служат ценным источником для изучения развития и изменения медицинской терминологии в татарском языке на протяжении всего XIX века. Объемы словарей XIX века разнообразны, но они отражают в себе богатство татарского языка. Лексические единицы в составе переводческих словарей XIX в. способствуют формированию медицинских терминов той эпохи, исследованию состояния, развития терминологии, определению их происхождения и отношения к современному литературному языку и диалектам, а также лингвистическому анализу терминологии в целом.

Ключевые слова. медицинская терминология, заимствования, словари XIX века.

Abstract. the Tatar language throughout the XIX century. The volumes of dictionaries of the XIX century are diverse, but they reflect the richness of the Tatar language. Lexical units in the translation dictionaries of the XIX century, they contribute to the formation of medical terms of that era, the study of the state, the development of terminology, the determination of their origin and relation to the modern literary language and dialects, as well as linguistic analysis of terminology in general.

Keywords: medical terminology, borrowings, dictionaries of the XIX century.

Телебезнең сүзлек составы – зур тарихи үсеш нәтиҗәсе. Хәзерге татар әдәби теленең сүзлек составы бик борынгы чордан ук яшәп килгән, төрки халыкларның барысы өчен дә уртак булган төрки телгә барып тоташа. Бу телдәге сүзләрнең күпчелеге хәзер дә җәмгыятьтә, кеше тормышында, көнкүрешендә иң әһәмиятле, иң кирәкле төшенчәләрне белдерә. Бөтен төрки телләрдә сүзләр әйтелеше, язылышы ягыннан аерылып торсалар да, гомумтөрки сүзләрнең мәгънәләре күп очракларда уртак. Мәсәлән, кешенең тән төзелешенә караган сүзләр гомумтөрки чыгышлы: баш, аяк, маңгай, каш, күз, кул, сын, арка, теш, бавыр, бугаз, муен, чәч, колак, авыз һ.б.

Алда күрсәтелгән сүзләр, бик борынгы заманнарда барлыкка килеп, нигездә, төрки телләрнең күбесендә сакланып калганнар. Алар телнең төп сүзлек фондын тәшкил иткәннәр, шуларга нигезләнеп, телнең сүзлек составы үсә, үзгәрә, камилләшә, байый барган.

XIX гасырның ике телле сүзлекләрендә урын алган лексика татар телендә шул вакытта ук төрле телләрдән күчкән алынма сүзләр булганлыгын раслый. Ул алынмалар, гомумтатар теленең сүз байлыгы белән чагыштырганда, шактый зур урын алып тора.

Иҗтимагый-сәяси һәм мәдәни бәйләнешләр нәтиҗәсендә, гарәп-фарсы телләреннән татар теленә шактый күп алынма сүзләр килеп керә. Бу сүзләрнең күчүенә татарлар арасында таралган күп төрле дини китапларның да йогынтысы булмый калмый. Алынмалар телебездә ныклап урнашып калганнар, күп очракларда татарлашканнар, яңа сүзләр ясау өчен нигез булып хезмәт итә башлаганнар.

Әлеге алынмалар медицина терминологиясе өлкәсенә дә карый. Мәсәлән, XIX гасыр тәрҗемәи сүзлекләрендә түбәндәге сәламәтлек сүзләре гарәп теле берәмлекләре буларак теркәлгәннәр: дару ханясе [2, б.3] – аптека; даругярь башы [2, б.3.] – аптекарь; истиска [5, б.35] – водянка.

Бу берәмлекләрнең бер өлеше генә гарәп-фарсы алынмалары сүзлегендә теркәлгән. Алар түбәндәгеләр: сәламәт – исәнлек-саулык (здравость) (519); димаг – мозг (111); дәм – дыхание (114); шифа – лекарство (705); шифаханә – больница (705); табиб – врач (537); тыйб – медицина (549); бәдән – плоть, тело (39); истиска – водянка (болезнь) (179); әгъза – член, сустав (725); әл – рука (733); җәрахәт – рана (776); хәрарәт – горячка, воспаление, жар (681); хөмма – лихорадка, горячка (692); зиһен – разум (132); зикер – памятствование, воспоминание (129); тагун – мор, моровая язва, чума (538); мәрд – болезнь, недуг (320); нәзар – взор, взгляд (454); әҗәл – смерть (756); хәким – мудрец, медик (675); хатир – сердце (653); калеб – сердце (200); гыйлаҗ – лекарство (98);

вафат – смерть (52); хәббә − пилюля (669); җәррах – врач (776); мәҗнүн – сумасшедший, безумный (349); маддә − материал болезни (302); мәгъҗүнче – аптекарь (341) һ. б.

Димәк, гарәп теле үзе үк XIX гасырдан соң сизелерлек үзгәрешләр кичергән. Кайбер сүзләр юкка чыккан, кайберләре мәгънә киңәю, тараю күренешен кичергән. Тик шуны билгеләп үтәргә кирәк: татар теленең XIX гасыр лексикасында, шул исәптән сәламәтлек сүзләре арасында гарәп чыгышлы сүзләр зур урын алып торганнар.

Ләкин гарәп алынмалары турыдан-туры гарәп теленнән генә керми. Аларның күпчелек өлеше фарсы теле аша керә. Шуңа күрә андый сүзләр безгә семантик һәм фонетик яктан фарсы теле үзенчәлекләрен алып өстәп керәләр. XIX йөз тәрҗемәи сүзлекләрдә кулланылган фарсы чыгышлы медицина терминнарына түбәндәгеләр керә: пимаръ ханя [2, б.259.] – лазаретъ; тиръ [2, с. 432.] – потъ; тимар [2, б.372.] – лечение; димаг [4, б.536.] – мозгочек в виске.

М.И. Мәхмүдовның алынмалар сүзлегендә бу берәмлекләр түбәндәге мәгънәдә киләләр: тимар – лечение (546); димаг – мозгочек в виске, мозг (111); бәдфигыль – злокачественный, зловредный (38); тәб – жар, лихорадка, горячка (550); хәстә – болезнь, больной (685); дару – лекарство (107); дәрд – болезнь (116); мәгыз – мозг (297); сыркау – болезнь (513) һ. б.

Шуны әйтергә кирәк, гарәп-фарсы алынмаларның күп кенә сүзләре бүгенге көндә сәламәтлек термины буларак нормалашкан һәм актив кулланылышта йөри: дару (фарсы), даруханә (фарсы), яшь (фарсы), хаста (фарсы), сырхау (фарсы), тир (фарсы); зиһен (гарәп), шифаханә (гарәп), табиб (гарәп), җәрәхәт (гарәп), дәва (гарәп), тән (гарәп), сәламәтлек (гарәп), матдә (гарәп).

XIX гасыр сүзлекләрендә сәламәтлек терминнары рәтендә телдә актив кулланылган рус алынмалары да теркәлгән. Бу сүзләр, нигездә, фонетик яктан татар теленә яраклаштырылып бирелгән. Мәсәлән: ликар – лекарь, врач [5, б.100]; пластыр – пластырь [5, б. 202.]; пляш – плешивый [5., 203.]; фершал – фельдшер [5, б. 350.]; чакутка – чахотка [5., б. 358.] һ. б.

А. Воскресенский, Н. Остроумов үз хезмәтләрендә рус алынмаларын башка сүзлекләргә караганда күбрәк теркәгәннәр. Бу күренеш аларның төп эшчәнлекләре, миссионерлык хәрәкәте вәкилләре булу белән бәйле булырга мөмкин. И. Гиганов, Н. Юнысов сүзлекләрендә рус алынмаларның татар телендә үзләштерелгән, ныклап урнашкан берәмлекләре генә бирелгән.

Рус теленә кергән сүзләрнең хәрәкәте дә, мәгънәләре дә кызыклы. Аптека сүзе XVI гасырда поляк теленнән рус теленә кергән. Поляк теленә латин, ә ла-

тин теленә грек теленнән алынган. Беренчел мәгънәсе – “кладовая, склад”. Әйтик, сүзләрнең шундый ук рәвештә телдән телгә күчешен без Л. Будагов сүзлегеннән тикшереп, билгели алабыз. Мәсәлән, «госпиталь» сүзе итальян теленнән төрек теленә (испиталия) кергән. Төрек теленнән руслар тарафыннан үзләштерелгән булырга мөмкин. Шулай ук «элексир» сүзе грек теленнән зур күчеш ясап, гарәпләр тарафыннан үз иteлә (әләксир) һәм гарәп теле аша татар теленә дә керә.

Ауропа медицина терминологиясенең үзләштерелүендә Каюм Насыйриның тәрҗемәи сүзлекләре аеруча әһәмияткә лаек. Галим үзенең 1892 нче елгы тәрҗемәи сүзлегендә «Иностранные слова» бүлеген тәкъдим итә. Әлеге бүлектә ул ауропа терминнарын саф татарчага тәрҗемә итә. Ләкин бу тәрҗемәләр аерым сүзләрдән түгел, ә аңлатма рәвешендәге гыйбарәләр һәм җөмләләрдән гыйбарәт. Автор адемония, азоогения, акразия, аконитин, акремония, анатомия, ангелика, апоплексия, гельминтология, гематопатия, диафрагма, катаракта, медикамент, оптика һәм башка шундый кебек 93 медицина берәмлегенә татарча аңлатма бирә. Мәсәлән: хлороформ – хисне ала торган бер дәвадыр [3, б. 261]; диафрагма – корсак белән күкрәк арасындагы бер пәрдә [3, б.238].

Алынма терминнарның шул рәвешле сүзлектә бирелүе аларның тиз арада таралу һәм үзләштерелү процессларына зур этәргеч була. Димәк, сүзлекләрдә теркәлгән һәм сәламәтлек өлкәсенә караган берәмлекләрнең зур өлешен алынма лексика тәшкил итә. Һәм алынма сүзләр еш кына татар теленең үз сүзләре белән синонимик рәтләрне барлыкка китерәләр. Мәсәлән:

1. пибмарханә, чирлеләр өе, шифаханә, авыруханә, табибханә, шпитал, испиталия – больница, лазарет;

2. сырхау, авыру, хаста, тимар, пибмар, кумар, тагун, чир, зәхмәт, мәрд, дәрд, рәнҗеү – болезнь; һ.б.

Күренгәнчә, шул чор татар телендә рус сүзләре , бүгенге телнең лексикасы белән чагыштырганда, күпкә азрак кullланылганнар. Ләкин XX гасырда иҗтимагый-икътисади шартларның үзгәрүе, фән һәм техника үсеше телдә кулланылышта йөргән рус алынмаларының күләмен арттыра. 1990 елга кадәр әлеге процесс интенсив рәвештә үсә. Бары тик Үзгәртеп кору чорыннан соң онытылган лексиканы кире кайтару һәм татар телен алынмалардан арындыру омтылышы көчәя.

XIX гасыр сүзлекләрендә тупланган рус теле чыгышлы терминнарның билгеле бер өлеше хәзерге татар телендә бөтенләй кулланылмый диярлек. Кайберләрнең мәгънәләре үзгәргән, ә бер төркем сүзләр әдәби телдә кулланылмыйлар, бары диалектларда гына сакланалар.

Гомумән алганда, авторлар иң кирәкле, кулланылышта актив булган алынмаларны гына теркәгәннәр, һәм бу сүзләр татар теленең лексик базасын үстерүгә зур өлеш кerткәннәр.

ӘДӘБИЯТ

1. Воскресенский А. Полный русско-татарский словарь / А. Воскресенский. – Казань, 1894. – 370 с.

2. Гиганов И. Словарь российско-татарский, собранный в Тобольском народном училище учителем татарского языка, священником Иосифом Гигановым и муллами юртовскими свидетельствованные / И. Гиганов. – СПб.: Тип. АН, 1804. – 682 с.

3. Насыри К. Полный русско-татарский словарь, с дополнением из иностранных слов, употребляемых в русском языке как научные термины / К. Насыйри. – Казань, 1892. – 263 с.

4. Троянский А. Полный русско-татарский словарь: В 2 т. / А. Троянский. – Казань, 1833. – Т. 1. – 629 с.; 1835. – Т. 2. – 340 с.

5. Остроумов Н. Татарско-русский словарь / Н. Остроумов. – Казань: Тип. ун-та, 1892. – 246 с.

А.Р. ЗАКИРОВА

Казан федераль университеты, Россия

“ВАТАНЫМ ТАТАРСТАН” ГАЗЕТАСЫНДА СОҢГЫ ЕЛЛАРДА ЧЫККАН МӘКАЛӘ АТАМАЛАРЫНДА ҖӨМЛӘ КИСӘКЛӘРЕНЕҢ БИРЕЛЕШЕ

Аннотация. В статье расмотрены члены предложений в газетного заголовках.

Abstract. The article discusses the members of the proposals in the newspaper headline.

Ключевые слова: статья, газета, заголовок, члены предложения, синтаксис.

Key words: sports article, newspaper, sentence members, syntax.

Җөмлә төзелешен тикшергән вакытта, җөмләне кисәкләргә таркатып, аларның үзенчәлекләрен һәм үзара мөнәсәбәтләрен билгеләү аеруча әһәмиятле. Хәзерге көндә җөмләләрне кисәкләргә бүлүнең дүрт төрле принцибы бар: логик-грамматик, структур-семантик, синтагматик һәм актуальлек принциплары. Бу фәнни эшебездә без логик-грамматик принципка тукталырбыз. Әлеге бүлектә “Ватаным Татарстан” газетасының 2019 нчы һәм 2020 нче елда чыккан гыйнварь – май саннарындагы мәкалә атамаларында логик-грамматик җөмлә кисәкләренең бирелешен күзәтеребез, мисаллар белән дәлилләрбез.

Ике составлы җөмләләрдә гади ия һәм тезмә ия булырга мөмкин. Гади ия – бер сүз белән, тезмә ия – фразеологик сүзтезмә белән бирелә. “Ватаным

Татарстан” газетасының мәкалә атамаларында күп очракта гади ияләр кулланыла. Тезмә ия булган мисалларның саны бик аз, чөнки журналистлар күп очракта мәгълүматны туры мәгънәдә җиткерәләр. 2019 нчы елгы саннардан тезмә ияле мәкалә атамаларына мисаллар: “Яңа Тинчәле яңа чишмәле булды”, “Өч карыш” җир һәм җитмеш еллык тарткалаш”, “Вәгыйз абзый нәрсә дияр иде?” һ.б.

2020 нче елгы саннардан тезмә ияләргә мисаллар: “Әсир көндәлеге яки “ Яралы язмышлар” тергезелә”, “Үги ана яфрагы юешрәк урынны сайлый яки..”, “Сукыр кычыткан – файдалы үсемлек”, “Мин татарча сөйләшәм” чарасы быел булачакмы?” һ.б.

Хәбәрләр ике төрле булалар: фигыль хәбәр һәм исем хәбәр. Мәкалә атамаларында фигыльләр иң күп кулланылган категория булып санала. Еш кулланылган хәбәрләр: гади фигыль хәбәр, кушма фигыль хәбәр һәм гади исем хәбәрләр. 2019 нчы елгы саннардан мисаллар: “Табигать бәла-казаларыннан килгән зыянны ничек киметәсе?” (гади фигыль хәбәр), “Тактаны укытучы сөртергә тиеш” (кушма фигыль хәбәр), “Кемгә – ял, кемгә – гөмбә” (гади исем хәбәр) һ.б.

2020 нче елгы саннардан мисаллар: “Халык өйдә вакытта шәһәр транспортларын үзгәртәчәкләр” (гади фигыль хәбәр), “Авыл янындагы сулыкка аккошлар кайтасы иде” (кушма фигыль хәбәр), “Телебез – татар, әдәбиятыбыз – татар әдәбияты” (гади исем хәбәр) һ.б.

Мәкалә атамаларында бер составлы җөмләләр дә кулланыла. Алар өч төрле: фигыль җөмлә, исем җөмлә, сүз җөмлә. Мисаллар күрсәткәнчә, сүз җөмләләрне мәкалә атамасына бик сирәк кулланалар, әлеге төргә мисаллар очрамады.

Иясез җөмләләр, ягъни фигыль җөмләләр саны, ике елгы газет саннарында да шактый күп, чөнки процессны үтәүче билгеле була. Ә билгесез үтәүчеле бер составлы җөмләләр саны бик сирәк. 2019 елгы саннардан билгеле үтәүчеле бер составлы җөмләләр: “Синең инде өйнекеннән соң кибетнекенә кызыгырга теләгең булмый”, “Җинүчегә зур авырлыкларны үтәргә туры килде”, “Күршеләрдән калышасы түгел иде!” һ.б.

2020 елгы мәкалә атамалары: “Бу сезонда кубок һәм медальләргә ирешәсе иде”, “Икенче елга безгә нәтиҗәләрне яхшыртырга”, “Тулы канлы эшләү, яшәү режимына кайтасы иде” һ.б.

Матур әдәбияттә атау җөмләләр һәрвакытта кулланылсалар да, газета атамаларында сирәк кулланылалар. “Ватаным Татарстан” газетасында атау җөмләләрне матур әдәбияттән мисаллар, шигырьләр, романтик рухлы язмалар

бастырганда файдаланалар. 2019 нчы елгы саннарда атау җөмләләр 2 тапкыр күбрәк кулланылган. Әлеге сизелерлек үзгәреш илдә барган вакыйгаларга бәйле булуы мөмкин. 2019 нчы елгы саннардан атау җөмләләргә мисаллар: “Урман. Матур алан”, “Циркач”, “Яктылык”, “Яңа ел”, “Могҗиза”, “Бардак”.

2020 нче елгы саннардан мисаллар: “Мөслим кырмыскасы”, “Үзизоляция”, “Кайту”.

Җөмләләрдә төгәлләүле һәм аныклаулы мөнәсәбәткә кергән сүзләрнең иярүчесе иярчен кисәк дип атала. Иярчен кисәк җөмләне күләме һәм мәгънәсе ягыннан тулыландыра, һәрвакыт җәенке итеп формалаштыра. Иярчен кисәкләр бер составлы һәм ике составлы җөмләләрдә дә кулланалар. Газета атамаларын иярчен кисәкләрдән башка күз алдына китереп булмый. Татар телендә булган һәр иярчен кисәкләргә күзәтү ясап мисаллар белән дәлилләрбез.

Аергыч – җөмләнең предмет төшенчәсен атаучы кисәгенә ияреп, шул предметларның билгесен, санын һәм кемгә каравын билгели. Мәкалә атамаларында сыйфатлар, рәвешләр, саннар белән бирелгән аергычлар еш кулланыла. Хәбәрлек сүзләр һәм фигыльләр белән бирелгән мәкалә атамаларына мисаллар бик сирәк.

2019 нче елгы саннардан мисаллар: “Гөрләвексез язлар узып бара”, “Янган үңәч урынына – яңасы...”, “Гади конфликт кынамы, атом-төш сугышымы?”, “Буаны мин зур шәһәр дип уйлый идем. Барып кергәч, кая эләктем икән мин, дип аптырадым” һ.б.

2020 нче елгы газет саннарыннан мисаллар: “Сәясәтче Руслан Айсин: “Милли элитаны үстерү өчен аерым бер программа кирәк”, “Үз авылың кешеләрен таныма инде!”, “Җиденче каттан караш…”, “Сталин бункеры… Икенче Бөтендөнья сугышы вакытында төзелгән иң тирән корылма нинди серләр яшерә?”, “Чаллы татар дәүләт театрына яңа сәнгать җитәкчесе билгеләнде” һ.б.

Тәмамлык процессның объектын, үтәүчене яки нинди дә булса бер хәл кичерүче әйберне белдерүче иярчен кисәк. Тәмамлык – җөмләнең процесс белдерүче сүз белән бирелгән теләсә кайсы кисәгенә иярә алганлыктан, мәкалә атамалырында иң актив кулланучы иярчен кисәк булып санала. Тәмамлыклар туры тәмамлык һәм кыек тәмамлык дигән төрләргә бүленәләр. Нәтиҗәләр күрсәткәнчә, мәкалә атамаларында кыек тәмамлыкка караганда, туры тәмамлыклар күбрәк кулланалар.

2019 нчы елгы саннардан мисаллар: “Суда үзегезне дөрес тота беләсезме?”, “Таң атканда. Әтнә сыерлары ничек итеп сөтне күбрәк бирә?”, “Китапларны кызыл чүпрәккә төреп йөрдек”. Социализмны сагынабызмы, әллә яшьлекнеме?” һ.б.

2020 нче елгы саннардан мисаллар: “Имтиханда кагыйдә бозучыларны яңача тикшерәчәкләр”, “Диетолог Луиза Шиһаповадан еллардан соң организмны чистарту буенча киңәшләр”, “Татар әдәбиятында иң күп укылган китапны атадылар”, “Республикада әзерләнгән дәреслекләрне Татарстанда тикшерәчәкләр” һ.б.

Хәл – шулай ук иң актив кулланыла торган иярчен җөмлә кисәге. Ул процессның яки билгенең билгесен, процессның үтәлү вакытын, урынын, рәвешен, сәбәбен, максатын, юнәлешен, шартын, күләм дәрәҗәсен белдерә. Мәгънә ягыннан хәлләр 8 төрле булганлыктан, җөмләләрдә алар еш кулланалар. 2019 нчы һәм 2020 нче елгы мәкалә атамаларында аларның саны үзгәрмәгән. Урын, вакыт, шарт, максат хәлләрен, калган хәлләргә караганда, язма исемнәрендә күбрәк очраттык. 2019 ел: “Төннәр буе йоклый алмый ятсаң...”, “Татарстанга сигез медаль кайтты. Җиңүләр тагын да күбрәк”, “Бензин җәйгә кадәр артамаячак. Аннары ни булыр?”, “Сала былтыр нишләде? Авыл хуҗалыгында чебеш саныйлар” һ.б.

2020 нче елгы мисаллар: “Ни өчен кунак киткәч тә өй җыештырырга ярамый?”, “Җиденче каттан караш… Армия тулысынча контрактка күчерме?”, “Хатын-кызлар белән ир-атларга мәҗлестә янәшә утыру ярыймы?”, “Акча түләргә өлгергәнче ялгыш төшереп ватылган товар өчен сатып алучы түгел, кибет җавап бирә” һ.б.

Эндәш һәм кереш сүзләр сөйләүченең чынбарлыкка, тыңлаучыга, җөмлә эчтәлегенә, төзелешенә мөнәсәбәтен белдерә торган кисәкләр. Кереш сүзләрне мәкалә исемнәрендә сирәк очратырга мөмкин. Алар күбрәк язмада укучының игътибарын җәлеп итү һәм кемгәдер мөрәҗәгать итү өчен кулланалар. Эндәш сүзләргә килгәндә, алар мәкалә атамаларында еш кулланалар. 2019 нче елгы мәкалә исемнәре: Әткәй-әнкәй, өйрәт давай!, “Китмә, китмә, сандугач..., “Хуш, Америка!”, “Улым, чыгып кит! Балалар әти-әнисе белән яшәргә тиешме?”, “Йөткермә, балам!” һ.б.

2020 нче елгы саннарда 1 генә кереш сүзле мәкалә атамасы табылды: “Үзең дә бит көтмәгәндә китеп бардың, Роберт абый!..”.

Йомгак ясап әйткәндә, “Ватаным Татарстан” газетасының мәкалә атамаларында җөмлә кисәкләренең бирелеше күптөрле. Мәкалә атамалары билгеле бер структура буена түгел, ә мәгълүматны укучыга аңлаешлы һәм кызыклы итеп тапшыру ниятеннән төзелгәннәр.

ӘДӘБИЯТ

1. Зәкиев М.З. Татар теленең синтаксик төзелеше. – Казан: Ихлас, 2013. – 392 б.

2. Кашапов М.Х. Татар теле синтаксисыннан лекцияләр. – Казан: Gumanitarya, 2003. – 168 б.

3. Мирзаһитов Р.Х. Татар теле (кагыйдәләр, методик киңәшләр, анализ үрнәкләре, биремнәр). Абитуриентлар, укытучылар, студентлар өчен // Р.Х. Мирзаһитов, Р.К. Сәгъдиева, Д.Х. Хөснетдинов. – Казан: “Мәгариф-Вакыт” нәшрияты, 2017. – 191 б.

Ф.Ф. ЗАКИРЯНОВА

Казан федераль университеты, Россия

ХАЛЫК АВЫЗ ИҖАТЫНДА ЗООНИМНАРНЫҢ КУЛЛАНЫЛЫШЫ

Аннотация. Произведения устного народного творчества тесно связаны с бытом, языковыми-речевыми особенностями, прошлым и настоящим народа. В составе татарских народных пословиц часто встречаются зоонимы. Именно в них заложен метафорический смысл, который делает пословицу метафорой.

Ключевые слова: пословицы, зоонимы, образ лошади, коня, метафора, кошка, собака, гусь, утка, птицы, волк, лиса.

Abstract. The words of oral folk art are closely connected with the life of people, linguistic and speech features, past and present. Zoonyms are often found in Tatar folk proverbs. It is in them that the methaphorical meaming is embedded, which makes the proverb a metaphor.

Keywords: proverbs, zoonyms, image of a horse, horse, metaphor, cat, dog, goose, duck, birds, wolf, fox

Халык авыз иҗаты текстларындагы тел мәгълүматлары халыкларның рухи мәдәнияте тарихын өйрәнү һәм торгызу өчен киң кулланыла. Халык авыз иҗаты әсәрләре халыкның тормыш-көнкүреше, тарихы, шул исәптән, тел-сөйләм үзенчәлекләре белән тыгыз бәйләнештә тора.

Мәкальләр — теге яки бу халык теленең тарихи үсеше күрсәткече, шуңа күрә алар үзләрендә телдә берничә гасырда булган лексик, фонетик, морфологик, синтаксик үзгәрешләрне чагылдыралар. Еш кына мәкаль һәм әйтемнәр составында зоонимнар очрый. Нәкъ аларга бөтен мәкальне метафора итә торган метафорик мәгънә салынган. Төрле диалектларга һәм сөйләшләргә караган хайван һәм кош-корт атамалары мәкальләрдә күпчелекне тәшкил итә, чөнки татарлар хуҗалыгында гасырлар буе аучылык һәм терлекчелек зур әһәмияткә ия булган. Кошларны һәм хайваннарны аулау, хуҗалык эшчәнлегенең алыштыргысыз бер өлеше буларак, кешеләрнең рухи тормышында да чагылган.

Татарларның көнкүрешендә башка йорт хайваннары арасында һәрвакыт ат аерым хөрмәткә лаек урын ала. Атка карата шундый хөрмәт, аны күккә чөеп мактау күчмә халыкларның көнкүрешендә әйдәүче рольгә ия булуы белән аңла-

тыла. Татар халкы борын-борыннан атлар белән бәйләнгән, атлар асраган. Шул рәвешле, ат лексемасының татар аңында бүген дә нигез буларак ассоцияләнә торган мәгънәсе ерак борынгылыкка барып тоташа. Татар халкының милли бәйрәме – Сабан туе да ат чабышларыннан башланып киткән, һәм бу гореф-гадәт әлеге көнгәчә дәвам итә. Ат образы күп яктан чагыштырылып кеше тормышына да күчерелә.

Ат борынгыдан ук крестьянның беренче ярдәмчесе булып саналган, чөнки хуҗалыкта алыштыргысыз хезмәт коралы, транспорт, җитешлек һәм горурлык күрсәткече булган. Моны шулай ук төрле яктан тасвирланган мәкальләрдә дә күрергә мөмкин: Җирән атым кешнидер, үлән төбен тешлидер//Тимер ат җирне сөрә, ә ашарга сорамый //Алтмыш атка бер арба // Ишәк белән ат ярышмаячак. Фольклор текстларында ат, айгыр, алаша, аргамак, толпар, юртак/ юрга, бия, колын, тай, байтал дигән атамалар очрый. Аларның барысының да үз эмоциональ төсләре бар.

Мәсәлән, меринны тасвирлау өчен еш кына сыйфат картасы (алаша) кулланыла һәм ул текстларда айгырга антоним буларак очрый: Ашарга карт алаша, тартырга – тай. Мәкальләрдә атларга характеристика бирү өчен яхшы, җитез, чыдам, юаш, яман/ начар, ялкау, тугры сыйфатлары кулланыла.

Мәкальләрдә урын алган барлык җәнлекләр һәм хайваннар аллегорик образлар булып торалар һәм кешегә хас булган билгеле бер сыйфатлар белән тасвирланалар. Текстларда бу образлар кеше кебек уйлый һәм тәэсир итә. Мәсәлән, төлке – хәйлә, куян – куркаклык, аю – игелеклелек һәм көч, сарык – ахмаклык, ишәк – үҗәтлек, арыслан – батырлык, тәвәккәллек, бүре – комсызлык, чукраклык һ. б. Мәсәлән, Аю сыртына ябышкан//Бүре бер эздән йөрер // Бүреләр берәр эз буйлап йөри // Үткәрелгән халык, төлке ятып кала //Бәйле арысланга куян да ташлана// Аюдан курыккан бүрегә юлыккан// Бүре бер күзе белән йоклый// Төлке төшендә дә тавык саный һ.б.

Татар халык мәкальләрендә еш кына йорт хайваннары песи / мәче һәм эт искә алына. Энциклопедик билгеләмәләргә караганда, юлбарыс, песи һәм арыслан кебек хайваннар бер таксонга, ә атап әйткәндә - мәчеләргә карыйлар. Юлбарыс һәм арысланнан аермалы буларак, песиләр ялкау, назлы, яшерен хайваннар буларак характерлана: Мыштым мәче майны күбрәк ашый// Мәче, үзе йокласа да, күсене күрә // Песи сөт салып ала белмәсә дә, чүлмәкне аудара белә // Сыйпаганны песи дә ярата.

Этләр төрле була, бу хакта мәкальләрдә дә телгә алына. Этләрнең иң таралган бүленеше тире төсе: ак һәм кара. Алар еш кына бер-берсенә капма-каршы куела: Ак эт бәласе кара эткә // Ак эт урлаган, кара эт тамга алган.

Шулай ук түбәндәге сыйфатлар да кулланыла: яшь / карт, котырган, куркак, симез, усал, хуҗасыз, яман – яхшы. Усал эт арттан килеп өрми кабар // Котырган эт ай өстенә сикерә // Бәләкәй генә эт күккә карап тора өрә һ.б. Мисаллардан күренгәнчә, эт һәм мәчеләрнең гамәлләре, нигездә, аларга карата читтән, ягъни кешеләр мөнәсәбәтеннән тора. Шуңа күрә алар яхшы да, начар да булырга мөмкин.

Күп кенә мәкальләрдә йорт кошларының исемнәре очрый: тавык, әтәч, чеби, үрдәк, каз, күркә. Хайваннар кебек үк, алар да тышкы сыйфатларыннан һәм үз-үзләрен тотышының сыйфатыннан чыгып характерлана. Мәсәлән, тавык – надан, ләкин бик тырышып эшли торган гаилә учагын саклый торган кош-корт, әтәч – гаилә башлыгы, койрыклы, сагыш чукмары; үрдәк – әллә ни әһәмияте булмаган сазлыкны ярата торган йорт кошы; каз – ныклы гаилә символы; күркә – үзен ярата торган һ.б. Кеше тавыгы каз кебек, йомыркасы баш кебек// Тавык белгәнен кычкырыр// Күрше тавыгы күршегә күркә булып күренә //Кечкенә булсаң да, әтәч бул //Тумаган тавыкны ашыйлар// Йортым тулы ак тавык, уртасында кара тавык// Әтәч – үз чүплегендә патша// Әтәч белән сука сөрмиләр //Әтәчнең күрке – кикриге дә койрыгы// Балалы үрдәк күлдән китмәс// Ялгыз казның тавышы чыкмый// Кабарыну – күркә гадәте.

Башка кошларның исемнәренә килгәндә, еш кына мәкальләрдә карга, карлыгач, карчыга, сандугач, торна, чыпчык очрый. Шул ук вакытта барлык жанрларда да характеристика бер генә мәгънәгә ия: карга – бары тик зарар гына китерә; карлыгач – шатлык китерә торган язгы кош; карчыга – янау; сандугач – күңел җырчысы, азатлык турында сагыш символы. Сандугач – читлектә, карга – ирекгә // Козгын яу башлар, яуга иярер// Очканда карлыгач очар, сайраганда – сандугач //Карга күзе төшкән орлык шытмас // Бәләкәй генә чыпчык, Алтын челтәр, Бохар итәр Үзе кара – карга түгел.

Шулай итеп, татар халкының милли үзенчәлеге борынгы заманнардан ук югары сәнгатьле булган мәкальләр аша тапшырыла, бу исә лингвистик шагыйрьнең төрле чаралары һәм алымнары белән барлыкка килгән. Шулардан зоонимнар куллану зур әһәмияткә ия. Нәкъ аларга бөтен мәкальне метафора итә торган метафорик мәгънә салынган.

ӘДӘБИЯТ

1. Авзалова Л.Д. Әдәби әсәрләрдә ат образының семантик кулланылышы / Л.Д. Авзалова // Милли мәдәният. – №18. – 78 б.

2. Әхәтов Г.Х. Татар теленең фразеологик әйтелмәләр сүзлеге. / Г.Х. Әхәтов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. – 174 б.

3. Борһанова Н.Б. Татар теленең фразеологиясе, мәкаль һәм әйтемнәре. / Н.Б. Борһанова, Л.Т. Мәхмүтова, Л.Җ. Җәләй. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1957.

4. Галиуллина Г.Р. Хәзерге татар теле лексикологиясе / Г.Р. Галиуллина. – Казан: КФУ, 2013. – 124 б.

5. Галиуллина Г.Р. Лексик берәмлекләрне лингвокультурологик аспектта тикшерү / Г.Р. Галиуллина. – Казан: КДУ, 2009. – 20 б.

6. Гаффарова Ф.Ф. Татар теленең сүзлек хәзинәсендә игенчелек, җир эшкәртү лексикасының тоткан урыны / Ф. Гаффарова // Фән һәм тел. – 2002. – №1. – 76 б. Җамалетдинов Р. Р. Татар теленең этнокультура лексикасы: сүзлек-белешмәлек / Р.Р. Җамалетдинов; ф. мөх-р А.Ә.Әминова. – Казан: Алма-Лит, 2003. – 143 б.

7. Җамалетдинов Р.Р. Тел һәм мәдәният: Татар лингвокультурологиясе нигезләре / Р.Р. Җамалетдинов. – Казан: Мәгариф, 2006. – 351 б.

8. Җамалиева Л.Ф. Халык җырларында урын алган ат образының үзенчәлекләре: (татар, башкорт, чуаш җырлары мисалында) // Яңа гасыр һәм татар әдәбияты: әдәби хәрәкәтне һәм әдәби әсәрләрне анализлау: студентлар өчен кулланма / Л.Ф. Җамалетдинова. – Казан: ТДГПУ, 2007. – 210 б.

9. Исәнбәт Н. С. Татар теленең фразеологик сүзлеге: 2 томда / Н. С. Исәнбәт. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989.

10. Мәхмүтов Х. Ш. Канатлы сүз – хикмәтле сүз. / Х. Ш. Мәхмүтов. – Казан: Мәгариф, 1999.

11. Миңнуллин К.М. Һәр чорның үз җыры / К.М. Миңнуллин. – Казан: Мәгариф, 2003. – 400 б.

12. Мәхмүтов Х.Ш. Халык афоризмнары: икенче китап / Х.Ш. Мәхмүтов. – Казан: Мәгариф, 2002. – 191 б.

Ф.Б. ИБРАҺИМОВА

Бөгелмә районы, Мостафа Өнҗәл исемендәге лицей-интернат, Россия

ТАТАР ҺӘМ ТӨРЕК ТЕЛЛӘРЕНДӘ СЫЙФАТ ДӘРӘҖӘЛӘРЕ

Аннотация. В данной статье рассматриваются степени прилагательных в татарском и турецком языках. Мы рассмотрели особенности степеней прилагательных в татарском языке и выделили сходства и различия с турецким языком. За основу статьи был взят материал из книги Ф.М. Хисамовой «Морфология татарского языка». Татарский и турецкий языки входят в одну языковую семью. В этих языках много общего. Прилагательное – одно из самых часто используемых частей речи, и мы поставили перед собой задачу изучить сравнительную, превосходную, уменьшительную степень.

Abstract. This article examines the degrees of adjectives in the Tatar and Turkish languages. We examined the features of the adjectives degrees in the Tatar language and highlighted the similarities and differences with the Turkish language. The article was based on material from the book by F.M. Khisamova "Morphology of the Tatar language". Tatar and Turkish languages belong to the same language family. These languages have a lot in common. The adjective is one of

the most frequently used parts of speech, and we set ourselves the task of studying the comparative, superlative, diminutive degree.

Ключевые слова: татарский язык, турецкий язык, морфология, прилагательное, степени сравнения, сравнительная степень, превосходная степень, уменьшительная степень.

Key words: Tatar language, Turkish language, morphology, adjective, comparative degree, superlative degree, diminutive degree.

Татар һәм төрек телләре – кардәш телләр. Аларның грамматик структураларында охшаш һәм аермалы яклар да бар. Сыйфат – сөйләмдә киң кулланыла торган сүз төркеме. Чит телне камил рәвештә белергә теләсәң, ул телнең грамматикасын да яхшы үзләштерергә тиешсең. Шул максаттан чыгып, без эзләнү эшебездә татар һәм төрек телләрнең үзенчәлекләрен истә тотып, сыйфат дәрәҗәләрен чагыштырып өйрәнергә үзебезгә максат куйдык.

Ф.М. Хисамова үзенең “Татар теле морфологиясе” китабында сыйфатка шундый аңлатма бирә: лексик – семантик мәгънәсе буенча сыйфат предмет билгесен белдерә. Яңа кием, кояшлы көн һ.б. Морфологик яктан сыйфат – төрләнми торган сүз төркеме. Аңа бары тик дәрәҗә категориясе генә хас.

Татар телендә дәрәҗә категориясе, башка төрки телләрдә кебек үк, билге чамасының һәртөрле үзгәрешен – уртача дәрәҗәсен, билгенең чагыштырмача артыграк яки уртача дәрәҗәдән кимрәк булуын, иң югары дәрәҗәсен, чиген белдерә. Татар телендә сыйфатларның дүрт дәрәҗәсе аерып өйрәнелә: гади дәрәҗә, чагыштыру дәрәҗәсе, артыклык дәрәҗәсе, кимлек дәрәҗәсе.

Төрек телендә исә Sıfat (Ön ad) сыйфат исемне ачыклап килгән сүз төркеме итеп билгеләнә. Төрек телендә дүрт сыйфат дәрәҗәсе билгеле:

1. Eşitlik derecesi (тигезлек дәрәҗәсе)
2. Üstünlük (karşılaştırma) derecesi (чагыштыру дәрәҗәсе)
3. Aşırılık Derecesi (артыклык дәрәҗәсе)
4. En üstünlük derecesi (өстенлек дәрәҗәсе)

Гади дәрәҗә. Сыйфат, бернинди өстәмә кушымча алмаган хәлдә, төп дәрәҗәдә була. Ул билге чамасының уртача бер халәтен (нормасын) белдерә: суык, җылы, кызыл, яшел һ.б

Төрек телендә дә төп юнәлеш кушымчасыз кулланыла. Мәсәлән, geniş yol (киң юл).

Татар телендә чагыштыру дәрәҗәсе предметтагы билгенең уртача дәрәҗәдән артыграк булуын белдерә: матуррак, җитезрәк, зуррак һ.б. Чагыштыру дәрәҗәсе сыйфат нигезендә -рак/-рәк кушымчасы ялганып ясала һәм контекстта чагыштырыла торган икенче бер предмет (шәхес) була, яки ул сүз

сөрешеннән аңлашыла: Агыйделдән киңрәк, диңгездән көчлерәк, аңардан яшьрәк һ.б.

Төрек телендә сыйфатларның чагыштыру дәрәҗәләре исемнәрнең билге дәрәҗәсен чагыштыру өчен сыйфат алдыннан daha (тагын да) сүзе ярдәмендә ясала. Мәсәлән: akıllı – akıllı öğrenci – **daha** akıllı öğrenci

Шулай ук сүзтезмәдә затны, предметны белдергән сыйфатланмышның чыгыш килешендә белдерелүе. Uçak tren**den** hızlıdır (Очкыч поездан тизрәк).

Татар телендә сыйфатларның артыклык дәрәҗәсе билгенең иң югары дәрәҗәсен, чиген белдерә. Артыклык дәрәҗәсендәге сыйфат предметлардагы билгене чагыштыру аша белдерә, мәсәлән, иң бәхетле (көн), иң яхшы (укучы), иң яңа (костюм); билгенең иң югар чиген чагыштырудан башка , абстракт рәвештә дә белдерергә мөмкин. Мәсәлән: дөм караңгы (төн), үтә усал (кеше), япа-ялгыз (хатын), тып-тын (урман) һ.б. Телебездә артыклык дәрәҗәсен белдерә торган универсаль чара булып иң кисәкчәсе санала, ул теләсә нинди сыйфат белән килә ала: иң яхшы, иң матур, иң зур, иң биек. Мисаллардан күренгәнчә, бу кисәкчә, нигезендә, артыклык дәрәҗәсен чагыштыру төсмере белән белдерә. Иң бөек максат безем: хөр мәмләкәт – хөр Русия! (Г.Тукай) Хәсрәтемнең иң ачысы син, әйе, син... (Ф.Яруллин)

Төрек телендә артыклык дәрәҗәсе **en** сүзе ярдәмендә ясала. Бу татар телендәге иң кисәкчәсесе белән берүк функцияне башкара (en-иң). Мәсәлән, Yaz **en** sıcak mevsimdir. (Җәй иң җылы ел фасылы). Төрек телендә сыйфатларның мәгънәләрен көчәйтү яки йомшарту өчен махсус ысул бар: әгәр дә асыл сыйфат сузык хәрефтән башланса, аңа мәгънәне көчәйтер өчен сүз башланган сузык аваз һәм m, p, r, s тартыкларының берсе ялгана. Әгәр сүз тартык хәрефтән башланса, префикс сүзнең беренче ике хәрефеннән һәм m, p, r, s хәрефләреннән барлыкка килә.Мәсәлән: beyaz – **bem**beyaz. Кайбер сыйфатлар бу кагыйдәгә буйсынмыйлар, ләкин көчәйтү дәрәҗәсен башка юл белән алалар. Мәсәлән: yanlız–yapayanlız, sağlam–sapasağlam. Төрек телендә сыйфатның көчәйтү дәрәҗәсе сүзне кабатлау ысулы белән дә барлыкка килә. Мәсәлән: yüce yüce dağlar (зур зур таулар), mini mini eller (кеп-кечкенә куллар).

Татар телендә кимлек дәрәҗәсе предметтагы билгенең уртача дәрәҗәдән кимрәк булуына күрсәтә. Мондый мәгънә төс белдерүче сыйфатларда морфологик юл белән, ягъни махсус кушымчалар ярдәмендә белдерелә. Мәсәлән: күк-күг-елҗем, күк- күк-сел; ак- ак-сыл, ал-ал-су, зәңгәр-зәңгәр-су; кайбер сыйфатларда нигез кыскара: яшел- яшь-келт, кызыл- кыз-гылт, сары- сар-гылт; -кылтым/-келтем кушымчасы күбрәк тәм белдергән сыйфатларга ялгана: әче-

әч-келтем, төче-төч-келтем. Эчкәрәк кергән саен, әрәмәлек каера барды, кызарып җитмәгән баланнар, саргылт яшел миләшләр ешрак очрады.

Төрек телендә сыйфатларның мәгънәләрен кечерәйтү (Sıfatlarda Küçültme (Anlam Daralması) күренеше дә бар. Сыйфатларның мәгънәләрен кечерәйтү өчен аффикслар рәте кулланыла.Ул рәткә –ce, -cik, -ımsı, -ımtrak дигән аффикслар керә. Мәсәлән: kısa**cık** yol(кечкенә генә юл).

Йомгак ясап шуны әйтәсе килә, без татар теленең «Сыйфат дәрәҗәләре» һәм төрек теленең «Sıfat dereceleri» категориясен тикшердек. Тугандаш халык теле булган татар һәм төрек телендәге сыйфат дәрәҗәләре арасында уртак яклар бик күп дигән нәтиҗәгә килдек.

ӘДӘБИЯТ

1. Эйюп Гениш. Грамматика турецкого языка. Том 1 / Гениш Эйюп. – М.: ЛКИ, 2008. – 232 с.

2. Сафиуллина Ф.С. Хәзерге татар әдәби теле: Югары һәм урта уку йортлары өчен дәреслек. – Тулыл. 2 басма / Ф.С. Сафиуллина, М.З. Зәкиев. – Казан: Мәгариф, 2002. – 407 б.

3. Хисамова Ф.М. Татар теле морфологиясе: Югары уку йортлары өчен дәреслек / Ф.М. Хисамова. – Казан: Мәгариф, 2006. – 335 б.

4. Щека Ю.В. Практическая грамматика турецкого языка / Ю.В. Щека. – М:АСТ: Восток-Запад, 2007. – 666 с.

Э.И. ИБРАҺИМОВА

Казан федераль университеты, Россия

ТУГАН ТЕЛ ДӘРЕСЛЕКЛӘРЕНДӘ СӨЙЛӘМ ТЕЛЕ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ БИРЕЛЕШЕ

Аннотация. Работа над развитием татарской разговорной речи ведется систематически от начальной школы до старших классов. В статье предлагается краткий обзор изучения лексики разговорной речи в учебниках родного языка, а также приводятся предложения для разнообразия коммуникативных ситуаций на уроках татарского языка.

Abstract. Work on the development of Tatar colloquial speech is carried out systematically from elementary school to high school. The article offers a brief overview of the study of the vocabulary of colloquial speech in textbooks of the native language, and also provides suggestions for the variety of communicative situations in the lessons of the Tatar language.

Ключевые слова: татарская разговорная речь, повседневная лексика, учебник.

Key words: Tatar colloquial speech, everyday vocabulary, textbook.

Сөйләм теле кешелек җәмгыятендә гаять әһәмиятле урын били. Аның төп вазифасы – кешеләрнең көндәлек аралашуын тәэмин итү. Кодификацияләнгән

әдәби телдән аермалы буларак, ул барлыккка килүе һәм кулланылышы ягыннан беренчел санала. Телдә барлыкка килгән үзгәреш, беренче чиратта, сөйләм телендә урын алуы билгеле [1, б. 28–29]. Кешеләр сөйләм ярдәмендә үзләренең уй-хисләрен җиткерәләр, аралашалар, аңлашалар. Акыл үсешендә сөйләм бик мөһим урын тота. Сөйләм теле, әдәби нормаларның тиешенчә сакланмавы һәм гомумкулланылыштагы сүзләрнең күп булуыннан тыш, үз эченә иҗтимагый һәм территориаль диалектларны, гади сөйләм элементларын алу белән аерылып тора [1, б. 29].

Аралашуның гадәти шартларында әзерлексез башкарылган, стильара лексикадан бераз түбән стильдә саналган сүзләр сөйләм теле лексикасын тәшкил итәләр. Тикшеренүләр раславынча, сөйләм телендә эмоциональ фактор төп рольне уйный. Шуңа бәйле, рәвештә күпчелек хезмәтләрдә сөйләм теленең эмотивлыгын тикшерү зур урын ала. Моның белән беррәттән, рациональлек тә төп сыйфат буларак атала.

Татар сөйләм телен үстерү өстендә эш башлангыч мәктәптән алып иң югары сыйныфка кадәр системалы рәвештә алып барыла. Татар телен укыту – аралашу чарасы, шулай ук укучыларны рухи һәм әхлакый яктан тәрбияләү, аларның аралашу культурасын формалаштыру ысулы да.

Дәреслекләрдә аралашу ситуацияләренә караган көндәлек лексиканы өйрәнү үзенчәлекләрен ачыклау өчен эшебездә рус мәктәпләренең татар төркемнәрендә белем алучыларга атап төзелгән дәреслекләр анализланды. Күзәтүебез шуны күрсәтте: Р.К.Сәгъдиева авторлыгындагы дәреслекләрдә аралашу ситуацияләрен тасвирлаган текстлар шактый еш тәкъдим ителә, әмма аларда биремнәрнең тәкъдим ителүендә бертөрлелек күзәтелә.

Бирем, гадәттә, түбәндәгедән гыйбарәт: “Укы, партадашыңа текст белән бәйле сораулар бир. Ул җавап бирсен. Рольләрне алмашырга онытмагыз”. Сирәгрәк очракта аерым сүзләрнең рус теленә тәрҗемәсе бирелә, кайбер очракларда бу сүзләр арасында гади сөйләм лексикасы да урын ала. Мәсәлән, җиденче сыйныфта “Батыр Хәбир” тексты нигезендә эшләгәннән соң, укучыларга *мыштым гына – изподтишка, незаметно* сүзенең мәгънәсенә тәрҗемә аша төшенәләр [5, б.187]. Шушы ук сыйныфта “Коймадагы кояш” тексты белән эшләгәннән соң *шапырынырга – хвастаться, каңгылдык – кричащий* сүзләренең мәгънәсенә тәрҗемә аша төшенәләр [5, б. 197].

Укучыларның аралашу ситуацияләре гадәттә мәктәп, гаилә, яшьтәшләр белән чикләнә. Шул ук автор җитәкчелегендәге дәреслектә гаилә аралашуы ситуациясенә караган кызыклы күнегү тугызынчы сыйныф укучыларына тәкъдим ителә: “Диалогны гади сөйләм теленә туры килерлек итеп үзгәртеп сөйләшегез”

[4, б. 97]. Укучыларга сүзлек белән эш тә тәкъдим ителә: “Татар теленең аңлатмалы сүзлеге”ндә гади сөйләм шартлы билге белән күрсәтелгән. Шуннан ун сүз сайлап ал һәм, аларны кулланып, сөйләмә стильгә караган текст төзе” [4, б. 97]. Әлеге эшне парларда башкару, безнең фикеребезчә, тагын да уңышлырак булыр иде. Укучылар, беренчедән, кирәкле сүзләрне тизрәк табачаклар, икенчедән, сөйләм сүзләрен гадәти шартларда – аралашу ситуациясендә кулланып, диалог төзи алалар.

Эшебездә Ф.Ф. Харисов редакциясендәге дәреслекләр дә тикшерелде. Алар да татар төркемнәрендә укучыларга атап язылса да, гади сөйләм лексикасының аралашу ситуацияләрендә өйрәнелү очраклары юк диярлек. Алда без Р.К. Сәгъдиева укыту-методик комплексы буенча төзелгән тугызынчы сыйныф дәреслегеннән мисаллар китергән идек. Ф.Ф. Харисов редакциясендә текстларда мондый мисаллар теркәлмәде, әмма укучыларның үзләренә төрле аралашу ситуацияләре тәкъдим ителә. Мәсәлән: “Казанның тарихи һәм истәлекле урыннары турында сөйләшү үткәрегез” [2, б.27].

Күренгәнчә, дәреслекләрдә сөйләм лесикасы түбәндәге юл белән өйрәнелә: рус теленә тәрҗемә аша мәгънәсен аңлату, гали сөйләм лексикасы кергән тектсларны уку, сүзлек белән эшләү, диалоглар кору.

Сөйләм теле лексикасын өйрәнүдә дәреслекләрдә аралашу ситуацияләренең төрлелеге һәм күләме җитенкерәми дигән нәтиҗә ясау безне аерым тәкъдимнәр кертүгә этәрде.

Беренчедән, сөйләм теле лексикасын китап теле яки башка төр лексика белән чагыштырма аспектта өйрәнү. Билгеле булганча, чагыштыру эзләнү-тикшеренү күнекмәләренең берсе һәм әһәмиятлесе булып тора. Димәк, түбәндә тәкъдим ителәчәк бирем Федераль дәүләт белем бирү стандартлары таләпләренә дә җавап бирәчәк. Бирем түбәндәгечә яңгырый ала:

Текстны укыгыз. Текстның беренче һәм икенче өлешендә тасвирланган аралашу арасында аерма бармы? Коммуникантлар булып шул ук геройлар торамы, башкалармы? Аларның лексикасындагы аермалыклар нәрсә белән аңлатыла?

Уңышлы текст буларак Алмаз Гыймадиевның “Актерлар” хикәясе тәкъдим ителергә мөмкин.

Хикәядә җиденче сыйныф укучылары Фәрит белән Айсылуның мәктәптән өйгә кайтулары вакытындагы сөйләшүләре үзәккә алына. Биремнең уңышлы ягын ассызыклап китик: укучылар аралашуның бер үк кешеләр – сыйныфташлар Фәрит белән Айсылу арасында баруына ассызыклыйлар. Аларның беренче диалогын анализлап, анда сөйләм сүзләре урын алмаган булуын,

диалогның югары стильгә тартым булуын дәлиллиләр. Икенче очракта түбәндәге сөйләм сүзләрен табарга тиеш булалар: энем, вәссәлам. Укучылар аңлатма биреп китәләр: диалоглар арасындагы мондый төрлелек, хәтта капма-каршылык шуның белән аңлатыла: беренче диалог – Фәрит белән Айсылуның спектакль репетицияләре, алар ике гашыйк ролен кабатлыйлар, ә икенче аралашу ситуациясендә Айсылу Фәриткә аннан талантлырак, акыллырак сыйныфташ кыз буларак мөрәҗәгать итә.

Икенчедән, дәреслекләрне анализлау күрсәткәнчә, аларда аралашу ситуацияләре макроситуация күләмендә бирелә. Бер-ике репликадан торган микроситуацияләр рус балалары белән эшләгәндә урын алса да, татар төркемнәрендә сөйләм теле лексикасын өйрәнүдә кулланылмый дияргә була. Шуны истә тотып, мондый биремне тәкъдим итәбез.

Укыгыз. Диалогта сөйләм лексикасына караган сүзләр бармы? Фикерегезне дәлилләгез.

– Безнең як урманнарына да сугыл, тукран. Быел нарат, чыршы күркәләре бик унды. Шулардан аваз итәрсең, кунак булырсың, – диде чукыр.

– Рәхмәт, сезнең урманга да килеп чыгармын әле (“Такылдавык тукран”)” [6, б.108].

Күтелгәнчә, укучылар беренче репликадагы *сугыл* сүзенә игътибар итәргә тиеш булалар, бу – башка функциональ стильләрдә дә синонимик парлары булган эш яки хәлне белдерә торган сөйләм теле сүзләре рәтендә карала торган сүз. Икенче төрле итеп аны *кил* дигән фигыль белән алмаштырып була, әмма *сугыл* вариантында эмоциональ-экспрессив төсмер ныграк сизелә.

Өченчедән, галимнәр ассызыклаганча, җирле сөйләм, гадәттә, персонаж телендә ишетелә, аның кайсы тарафтан булуын, тел культурасын тойдырырга, типиклаштырырга, индивидуальләштерергә булыша. Әмма дәреслекләрдә мондый лексика аралашу ситуацияләрендә бөтенләй дип әйтерлек тәкъдим ителми. Шуны истә тотып, мондый биремне тәкъдим итәбез.

Ассызыкланган сүзләргә тасвирлама бирегез. Сезнеңчә, әдәби әсәрдә алар нинди максат белән кулланылган?

– Бәрәч, техничканы күрмәдеңмени? (“Фронтовиклар”) [3, б.277].

Укучылар иң элек беренче сүзгә игътибар итәләр. Авырлык туган очракта, “Татар теленең зур диалектологик сүзлеге”нә мөрәҗәгать итеп, аңа тасвирлама бирәләр. Гаҗәпләнү хисен шушы ымлык аша белдереп, язучы авыл җирлегендә табигый, ясалма яңгырмаган сөйләшүгә ирешә, әсәрнең ышандыру көчен арттыра.

Икенче сүзгә килгәндә, *техничка* дип мәктәптәге җыештыручыны атыйлар, мондый кыска әйтелеш телнең экономияләү принцибына туры килә, әсәрдә гади сөйләм, гади аралашу атмосферасын тудыруга хезмәт итә.

Дүртенчедән, билгеле булганча, гади сөйләмдә, аралашу теге яки бу диалект, сөйләшне йөртүчеләр арасында барган очракта диалект сүзләре, шул исәптән фонетик диалектизмнар да очрый, мондый сүзләр әдәби телдәге сүздән авазлар составы белән аерыла. [ж] авазының [й] авазына тәңгәлләшүе нәтиҗәсендә хасил булган диалектизмнар кергән микроситуацияләргә нигезләнгән биремне тәкъдим итәбез.

Укыгыз. Аралашу ситуацияләрен фаразлагыз. Гади сөйләм лексикасына кайсы сүзләрне кертер идегез?

1. Йә, нигә җылыйсыз? – диде шлемлы кеше (“Бәхилләшү”) [3, б.71].

2. Йә, җүләрләнмә, анда ашарыңа кирәк булыр, – ди ул, пышылдап кына (“Бәхилләшү”) [3, б.271].

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә кирәк: тәкъдимнәр дәреслектәге биремнәрне кабатламый, шуңа күрә өстәмә материал буларак укытучылар өчен кыйммәте бар, дип уйлыйбыз. Коммуникатив бурычны уңышлы хәл итү өчен, аралашу максаты һәм аның шартларына бәйле тел чараларын сайлау, укучыларның сөйләм телен үстерү хәзерге вакытта иң әһәмиятле мәсьәләләрдән санала.

ӘДӘБИЯТ

1. Галиуллина Г.Р. Хәзерге татар сөйләм телендә лексик интерференция күренеше // Tatarica. – 2018. – № 1 (10). – 22–35 б.
2. Гайнуллина Г.Ф. Татар теле. Рус телендә урта гомуми белем бирү оешмалары өчен уку әсбабы (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). 8 сыйныф / Г.Ф. Гайнуллина. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. – 182 б.
3. Мәһдиев М. Әсәрләр. Биш томда. 1т.: повесть, роман / М. Мәһдиев. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. – 480 б.
4. Сәгъдиева Р.К. Татар теле. Рус телендә урта гомуми белем бирү оешмалары өчен уку әсбабы (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). 9 нчы сыйныф / Р.К. Сәгъдиева, Э.Х. Кадирова. – Казан: “Мәгариф-Вакыт” нәшрияты, 2017. – 143 б.
5. Сәгъдиева Р.К. Татар теле. Рус телендә урта гомуми белем бирү оешмалары өчен уку әсбабы (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). 7 нче сыйныф / Р.К. Сәгъдиева, Г.Ф. Харисова. – Казан: “Мәгариф-Вакыт” нәшрияты, 2017. – 215 б.
6. Тәхау К. Өч әкият: балалар өчен әкиятләр / К. Тәхау – Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. – 123 б.

Р.К. КАМАЛЕТДИНОВА,
Лениногорск районы Зәй-Каратай төп гомуми белем бирү мәктәбе, Россия

СИСТЕМАЛЫ УКЫТУ ШАРТЛАРЫНДА ЗАМАН ТАЛӘПЛӘРЕНӘ ТУРЫ КИТЕРЕП, УКУЧЫЛАРНЫ РУХИ ЯКТАН ТӘРБИЯЛӘҮ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Аннотация. В статье рассмотрены проблемы воспитания учащихся в условиях системного обучения.

Ключевые слова: средняя школа, воспитание, обучение

Abstract. The article deals with the problems of educating students in a systematic learning environment.

Keywords: secondary school, education, training.

Кешелек җәмгыяте һәрвакытта үз алдына игелекле максат, камиллеккә, матурлыкка ирешү максаты куеп яшәгән. Шул максатны гамәлгә ашыру нәтиҗәсендә кешеләрнең рухи дөньялары баеган, гүзәллекне күрә, аңлый һәм аны иҗат итүне чагылдыра торган сәнгать барлыкка килгән.

Кешеләрнең үзләрендә күркәм сыйфатлар тәрбияви мәдәнияткә, сәнгатькә ия булулары һәм, гомумән, тәртипле мул тормыш корулары тел дип атала торган гаҗәеп бер нәрсәдән башка мөмкин булмас иде. Тел ул – кешеләрне башка төр җан ияләреннән аерып тора торган могҗизалы бер күренеш. Ул – җәмгыятьне оештырып, кешеләрне үзара аралаштырып, аңлаштыра торган куәтле чара да, сәнгать әсәрләре иҗат итүнең әһәмиятле коралы да. Һәм, ниһаять, камил, дөрес, матур телнең үзен дә сәнгатьнең бер төре дип әйтеп булыр иде.

Милли әдәби тел дигән төшенчә астында бер конкрет мәгънәне телләр үсешенең бер этабы өчен характерлы философик-лингвистик категорияне – милләт телен күз алдында тотабыз.

Милли тел ул – милләт яшәешенең нигезе. Кеше һава суламыйча яши алмаган кебек, милләт телсез яши алмый. Телнең зәгыйфьләнә баруы – ул милләтнең юкка чыга баруының бер күрсәткече. Милләт ул – теле булган халык. Тел ул милләтнең иң беренче, иң әһәмиятле билгесе. Тел бетсә, ул телнең иясе булган халык та, милләт тә югала. Шуның өчен дә туган телен кадерләп саклау, үстерү, аның сафлыгы, матурлыгы өчен көрәшү – мәдәниятле, зыялы һәр кешенең бурычы. Матур әдәбият эстетик төркемгә керүче предметларның берсе. Музыка, рәсем сәнгате белән янәшә сүз сәнгате – әдәбият укытыла.

Әдәбият укытуның төп бурычларының берсе булып укучыларда милли рух, үз халкына, сәнгатенә, тарихына, мәдәниятенә ихтирам, горурлык хисләрен тәрбияләү тора.

Танылган әдип һәм фикер иясе Фатих Әмирхан 1910 нчы елда “Үз милләтеңне кирәгенчә сөяр һәм аның рухын аңларга, аның халәте руханиятендәге бик нечкә музыка тамырларын чиртеп, шуларның чыгарган тавышларын тыңлый белергә кирәктер. Шул вакытта гына кабык астына төренгән куж руханияне (рухи көчне) ятатырга мөмкин буладыр. Бер кавемнең мәдәниятен, рухын аңлау фәкать аның әдәбияты аркылы гына мөмкиндер” дип язган иде. Олы методист Г. Ибраһимов исә татар әдәбиятының асыл бурычларыннан берсе “милли рухта, культурада тәрбияләү, үз халкының улы ясау” дип күрсәтте.

Әдәбият үзенә халыкның зирәк акылын, тәҗрибәсен, сәләтен, рухи хәзинәләрен, хыял – өметләрен, дөньяга карашын һәм тормышны аңлавын, яшәү рәвешен – барысын да җыйнап килгән. Шушы байлыкны күрсәтә белү, балаларда үз милләтенең мәдәнияте белән горурлану,аңа соклану аркылы алып барылырга тиеш. Әдәбият дәресләрендә бу бурычның алга чыгуы туган телгә, милли тарихка, сәнгатькә, милләткә мәхәббәт тәрбияләү дигән сүз дә. Ул әдәби әсәрләрдә чагылган милли үзенчәлекләргә, сыйфатларга, милләткә хас йола,гореф-гадәтләргә, яшәү рәвеше белән бәйле төшенчәләргә баланың игътибарын юнәлтүдән башлана. Үз халкыңның улы яки кызы булу өчен аның традицияләрен,гореф-гадәтләрен, җыр-моңнарын, күп гасырлы тарихын, әхлак, тәрбия-тәртипләрен ана сөте белән сеңдереп үсү кирәк.

Борын-борын заманнарда, әле язу барлыкка килгәнче үк, сәләтле кешеләр төрле мәкаль-әйтемнәр, җыр-бәетләр, әкиятләр чыгарганнар.Алар телдән-телгә күчеп, әдәби яктан камилләшкәннәр, шомарганнар һәм халыкның рухи хәзинәсенә әйләнгәннәр. Халык иҗаты әсәрләре халыкның тормышын, көнкүрешен, киләчәк турындагы якты хыялларын, туган илгә тирән мәхәббәтен чагылдыра. “Халык иҗатын белми торып, хезмәт халкының чын тарихын белеп булмый”, – дигән бөек әдип М.Горький.

Халык иҗатын өйрәнү бик әһәмиятле. Ул яшь буынның зиһенен баета, дөньяга карашын киңәйтә, тел байлыгын һәм белемне үстерә, рухи яктан формалаштыруга ярдәм итә.

Шуңа күрә мин үз алдыма әдәби уку,әдәбият дәресләрендә татар халык авыз иҗатын өйрәнүне һәм шуның нәтиҗәсендә балаларда туган телгә мәхәббәт, милли тарихка, сәнгатькә, милләткә мәхәббәт тәрбияләүне бурыч итеп куйдым.

Бөек шагыйребез Г.Тукай халык авыз иҗатына зур бәя биргән. “Халык җырлары – безнең бабаларыбыз тарафыннан калдырылган иң кадерле вә иң бәхетле бер мирастыр”, – дигән ул.

Җыр – халыкның иң киң таралган, иң хөрмәтле иҗат җимеше. Ул халык тормышының чагылышы, кеше күңелендәге хисләрнең матур яңгырашы, яктыртылышы да. Халкыбыз иҗатының сихерле көзгесенә бер карасаң, татар халык җырларының моңын күңелең белән тойсаң, милли уен- биюләрен күрсәң, бу көзгедән тиз генә аерылам димә.Язма барлыкка килгәнче, халыкның төп рухи чыганагы – шигъри сүз булган. Халык аны көйгә салган, батырларга дан җырлаган.

Әдәбият дәресләрендә шагыйрьнең шигыренә көй язылган икән, укучыларга кайбер җырларны җырлап күрсәтәм, бик авыр булмаганнарын бергәләп өйрәнәбез. Мәсәлән, Г. Тукайның “Туган тел”е, “Туган авыл”ы, М. Җәлилнең “Җырларым”, Г. Бәшировның “Җидегән чишмә”се ,Ф. Яруллинның “Иң гүзәл кеше икәнсез” һ.б. Төрле сыйныфтан тыш эшләр үткәргәндә дә мин халкыбызның моңлы җырларын, бәетләрен укучыларга җиткерергә тырышам. Аларны төрле аудио, видео, презентацияләр ярдәмендә кулланабыз, үзебез дә төзибез.

Татар хатын-кызларының кулыннан һичбервакыт эш төшмәгән. Җеп эрләгән, шәл бәйләгән ул, ашъяулык, сөлге чиккән, тула баскан, келәм, палас тукыган. Халкыбыз элек-электән төрле әйберләргә бизәкләр төшерү белән шөгыльләнгән.

Безнең милли үрнәкләребездә илаһи бер олылык, кеше хисләрен табигатькә, урман-кырларга, бормалы инеш-суларга, зәңгәрсу-яшел талтирәкләргә, алсу-кызыл гөлләргә юллаучы ниндидер бер сихри көч бар сыман.

Минемчә, бу бизәкләргә халкыбызның җыр, бәет һәм матурлык турындагы уй-хыяллары, якты хисләре салынган. Халкым тегү-чигүгә бик оста булган, шуңа күрә бизәкләрендә нәрсә генә юк. Аларда табигатьнең яшәү сулышы тасвирлана. Бизәкләр бер-берсен кабатламый, анда төрле җепләр кулланылган.

Әдәбият дәресләрендә мин милли үрнәкләр турында сөйлим, рәсемнәрен күрсәтәм. Хезмәт дәресләрендә безнең кызларыбыз кулъяулыклар, сөлгеләр, алъяпкычлар чигә, һәм чигү үрнәкләре итеп татар орнаментларын алалар. Татар бизәкләрен чигү аларга бик ошый!

Моннан тыш әдәбият дәресләрендә мин укучыларга татар халык ашлары турында сөйлим. Төрле рецептлар язабыз,ничек пешерергә икәнен аңлатам. Аннары каникул вакытларында түгәрәк өстәл артына чәй эчәргә җыелабыз. Һәм менә шунда инде кайсы укучының нәрсәгә сәләтле икәне күренә. Һәрбер укучы чәй табынына үзе пешергән ризыкны алып килә, шул ризык турында бел-

гәннәрен сөйли. Аннан соң бергәләп утырып чәй эчәбез. Чәйдән соң үзебезнең татар халык җырларын җырлыйбыз һәм татар биюләрен башкарабыз. Кичәдән һәркем канәгать булып, күңел күтәренкелеге алып өйләренә тарала.

Бишек җыры… анда газиз әниләрнең өметләре, ышанычлары, баласын рухи һәм физик яктан матур, игелекле, мәрхәмәтле, гадел итеп күрү теләге. Аналарның йөрәк түреннән чыккан моң чишмәсе- бишек җырларының төп вазыйфасы – бишек тирбәтү, баланы тынычландыру, йоклату.

Бишек җырлары бишек янына утырып та, баланы кулга тоткан килеш тә башкарыла. Әлеге җырлар аша сабый тәүге мәртәбә матурлык, ананың йөрәк җылысы, ата-ана мәхәббәте, үз халкының рухи, аһәңле теле белән, туган йорт, туган туфрак төшенчәләре белән очраша. Әдәбият дәресләрендә мин укучыларга бишек җырының күп вариантларын тәкъдим итәм, үзем дә башкарам. Ә арадан берсен – иң ошаганын бергәләп өйрәнәбез.

Кыз бала чибәр, зифа буйлы, акыллы булып үссен дә йөз кеше арасыннан бер генә кешегә насыйп булсын, ә ир бала исә батыр, кыю, якыннарына ышаныч, таяныч булып буй җитсен дип теләүләр халыкның биләүдә чакта ук балада әхлакый сыйфатлар, җаваплылык хисләре тәрбияли башлавы дип аңлашыла.Һәм менә бу без өйрәнгән бишек җырлары укучыларның рухи хәзинәсен баета дип уйлыйм мин.

Безнең мәктәп укытучылары язучылар һәм шагыйрьләр белән төрле очрашулар, конференция,семинарлар үткәрәбез. Мәсәлән, Факил Сафин, Алмаз Хәмзин, якташыбыз Альберт Хәсәнов,Таһир Шәмсуаров, авылдашларыбыз Әнвәр ага Шәрипов, Халисә апа Ширмәни,Туйкиннар нәселеннән Марат Нур улы Туйкин, тарихчы Альберт Әхмәтҗан улы Борһанов һ.б. белән булган очрашулар укытучыларның да, укучыларның да күңелләрендә тирән эз калдырды.Бу очрашулар һәрдаим район,республика күләмендәге газета журнал битләрендә урын алып басылып чыктылар.

Уку-укыту вакытында әдәплелек дәресләре үткәрүгә дә зур игътибар бирелә. Бу дәресләрдә без ата-анага булган кадер-хөрмәт, икмәккә хөрмәт, шәфкатьлелек, әдәплелек турында күп сөйләшәбез, фикер алышабыз. Бу дәресләргә әзерлекне мин инша яздырудан башлыйм. Ә инша язу өчен, билгеле, аларга бик күп эзләнергә, логик фикер йөртергә кирәк. Иншаларында халык авыз иҗаты әсәрләрен файдалануны бурыч итеп куям. Бүгенге көндә татар телендә чыгучы газета-журналларыбыз, җитәрлек. Алар белән интернет челтәрендә дә танышырга, укып кулланырга була. “Акчарлак”, “Юлдаш”, ”Көмеш кыңгырау”, районыбызның “Заман сулышы” газеталарында, “Ялкын” журналы әдәп-әхлак темасына бик күп мәкаләләр басыла. Менә шушы мәкаләләрне әдәбият

дәресләрендә урынлы файдалану үзенең нәтиҗәләрен бирә. Укучыларыбызның күбесе бу газета-журналларга язылды. Укыган мәкаләләре буенча үзләренең фикерләрен әйтергә өйрәнәләр,төрле шигырьләр,әкият,мәкаләләр дә язып карыйлар һәм төрле бәйгеләрдә катнашып призлы урыннар да алалар. Бу үткәрелгән әдәплелек дәресләре укучыларны рухи яктан формалаштыруга зур йогынты ясый. Бүгенге чор укучыларын рухи яктан тәрбияләү өчен әдәбият дәресләре зур этәргеч булып тора һәм нәтиҗәләре дә күз алдында.

Д.И.КАМАЛОВА

Казан федераль университеты, Россия

В.Х. ХАКОВНЫҢ СТИЛИСТИКА ӨЛКӘСЕНДӘГЕ ЭШЧӘНЛЕГЕ

Аннотация. В данной статьи рассматриваются работы В.Хакова о татарской стилистике. Исследователь считается одним из основоположников татарской стилистики. В своих работах В.Хаков выделяет общественно-публицистический, научно-популярный литературный, официально-канцелярский и эпистолярный стили. Также автор изучал стили по «вертикали» и выделил высокий, средний и нижний стили.

Abstract. This article discusses the works of V.Khakov on the Tatar style. The researcher is considered one of the founders of the Tatar style. In his works, V.Khakov distinguishes social-journalistic, popular science literary, official-clerical and epistolary styles. Also, the author studied styles on the "vertical" and highlighted the high, middle and lower styles.

Ключевые слова: стилистика, функциональные стили, общественно-публицистический стиль, научно-популярный литературный стиль, официально-канцелярский стиль, эпистолярный стиль.

Key words: stylistics, functional styles, social and journalistic style, popular science literary style, official-clerical style, epistolary style.

Вахит Хөҗҗәт улы Хаков фәнни тикшеренүләр алып барган зур юнәлеш – татар теле стилистикасы. Ул – стилистика тарихына нигез салган галимнәрнең берсе. “Тел һәм стиль мәсьәләләре” (1961), “Татар теле стилистикасына кереш” (1963), “Матур әдәбият тел стиле” (1967), “Стилистика һәм сүз сәнгате” (1979), “Татар әдәби теле. Стилистика” (1999) хезмәтләрендә В.Х. Хаков беренче мәртәбә функциональ стильләрне системалы рәвештә өйрәнү эшчәнлеген башлап җибәрә.

В. Хаков фикеренчә, “стилистика – сүзләрнең мәгънә үзгәрешләре һәм сөйләм төзелеше белән бәйләнешле фән. Ул тел чараларының һәм сәнгатьчә сурәтләү алымнарының бер максатка ярашлы рәвештә кулланылу һәм алардан нәтиҗәле итеп файдалана белү юлларын өйрәнә. Тел фәненең бу тармагы

телдәге стильләрне, аларга хас үзенчәлекләрне, сөйләмнең сәнгатьчә чараларын, сүзлек хәзинәсендәге мәгънә үзгәрешләрен, фонетик, морфологик һәм синтаксис категорияләргә караган стиль күренешләрен үз эченә ала. Теге яки бу стильгә карап, сүзләрнең, әйтелмәләрнең, грамматик формаларның мәгънә үзгәлешләре барлыкка килә. Мондый үзгәрешләрнең стилистик категорияләр һәм телнең тарихи үсеше, андагы күренешләрнең эволюциясе белән турыдан-туры бәйле” [3, б.7].

1961 нче елда басылып чыккан “Тел һәм стиль мәсьәләләре” китабында автор стильләргә гомуми тукталып китсә дә (“Стильләр турында төшенчә”, “Татар әдәби телендә стильләрнең өйрәнелү дәрәҗәсе” темалары), публицистик стильне җентекләп өйрәнә. Шул уңайдан галим әлеге стильгә караган лексиканы “иҗтимагый-политик лексика” дип атый һәм публицистик стильне өйрәнү барышында тарихи-лингвистик классификацияне тикшерүгә зур урын бирә. Галим XX гасыр башында зур үсешкә ирешкән публицистик стильне җентекләп тикшерә. “Урал”, “Фикер”, “Әл-ислах”, “Казан мөхбире” газеталарын, “Яшен”, “Ялт-йолт”, “Карчыга”, “Чүкеч” журналларын, 1903-1907 нче елларда басылып чыккан прокламацияләрне, Г.Тукай, Ф.Әмирхан, Г.Камал, Г.Коләхмәтов, Ш.Мөхәммәдов әсәрләрен тел-стиль ягыннан тикшереп, автор публицистик стильдә сүзләрнең, төрле тәгъбирләрнең, фразеологик берәмлекләрнең кулланылышын, җөмлә төзелешендәге үзенчәлекләрне, сатираның тел-стиль алымнарын, аерым алганда, сүз уйнату, пародия, оксюморон, ирония кебек алымнарны, сурәтләү чараларын тикшерүгә зур урын бирә.

1963 нче елда галимнең “Татар теле стилистикасына кереш” хезмәте дөнья күрә. Китапта стильләр турында төшенчә, татар телендә стильләрне өйрәнү тарихына игътибар ителә. Галим иҗтимагый-публицистик стильдә сүзләрнең, төрле тәгъбирләрнең, фразеологик берәмлекләрнең кулланылышын, җөмлә төзелешендәге үзенчәлекләрне, стиль алымнарын, сәнгатьчә тасвирлау, сурәтләү чараларын өйрәнә. В.Хаков иҗтимагый-публицистик стильнең формалашу тарихын һәм формалашу шартларына да туктала. Әлеге монографиядә әдәби тел белән стильләр тарихының тыгыз бәйләнеше исбатлана. Автор һәр стильне татар әдәби теленең тарихи үсеше яссылыгында өйрәнә.

Галимнең 1971 елда Алма-Атада яклаган докторлык диссертациясенең исеме дә “Татар милли әдәби теленең барлыкка килүе һәм аның стильләре үсеше” дип атала. Р. Фәйзуллин фикеренчә, “бу – әдәби телнең эволюциясен чагылдырган хезмәт” [1, б.367-368]. Билгеле, болай колачлау өчен тикшеренүчеләрдән телне һәр яктан: лексик, фонетик, грамматик һәм стилистик яктан тирән белү сорала. Бу хезмәттә темага комплекслы килү сакланса да, барыбер

аның үзәк өлеше әдәби тел тарихына һәм аның стильләренең дифференциация мәсьәләләренә багышланган.

Әдәби телнең формалашуы һәм үсеше аеруча катлаулы, озак вакыт аралыгы таләп итә торган процесслардан санала. Беренче чиратта, бу аның киңкырлы иҗтимагый күренеш булуы белән аңлатыла. Әдәби телнең төп үзенчәлекләреннән саналган язма традицияләр һәм нормалар белән бергә, аның төрле иҗтимагый өлкәләрдә кулланылуы нәтиҗәсендә барлыкка килгән функциональ-стилистик төрлелекне – ягъни әдәби телнең функциональ стильләрен аерым атап үтәргә кирәктер. В.Х. Хаков фикеренчә, “теге яки бу телдә функциональ стильләрнең булуы – тел үсешенең иң төп шартларыннан берсе булып тора” [4, б.110]. Алга таба галим болай дип тә өсти: “Функциональ стильләр, тулаем алганда, телне саклаучы, тотрыклы итүче һәм баетучы төп компонентлар булып торалар” [3, б.297].

В.Хаковның берничә хезмәтендә рәсми канцелярия, матур әдәбият стиле, иҗтимагый-публицистика стиле, фәнни стиль, эпистоляр-хатлар стиленең функциональ үзенчәлекләре татар милли әдәби теленең барлыкка килүе һәм үсеше аспектында тикшерелә.

Галим функциональ стильләрне тел стильләре дип саный. Ул татар әдәби телендә түбәндәге тел (функциональ) стильләрен аерылып чыгара:

– иҗтимагый-публицистик тел стиле;

– фәнни-популяр әдәби тел стиле;

– эш кәгазьләре (рәсми-канцелярия) стиле;

– хатлар (эпистоляр) стиль.

“Кайбер тел белгечләре матур әдәбият әсәрләрендәге тел үзенчәлекләрен дә функциональ стильләр рәтендә карый, әмма матур әдәбият әсрләренең телен башка стильләр белән бер рәткә куеп булмый. Ул функциональ сөйләм стильләренә караганда, бик киң һәм үзендә телдәге барлык стильләрнең дә үзенчәлекләрен чагылдыра” [3, б.10].

“Стильләрнең үсеше һәм нормалашып җитүе – милли әдәби телнең закончалыклы күренешләреннән берсе,” – дип яза галим [2, б. 89].

Шулай ук В.Х. Хаков телләрне “вертикаль” яктан да төрләргә бүлә. Алар – югары, урта, түбән стильләр.

Галим фикеренчә, татар теленең өч стиле турында XIX гасыр азагында ук язылган.

В.Х. Хаков күзәтүенчә, өч стиль үзенчәлекләре түбәндәгеләрдән гыйбарәт:

1. Югары стиль. Моңа күп очракларда китап теле, язма тел белән бәйләнешле үзенчәлекләр керә.

2. Урта стиль. Гадәттә, бу стиль телнең нейтраль үзенчәлекләрен үз эченә алу белән характерлана. Анда югары һәм халык стиле элементлары да шактый урын били.

3. Түбән стиль (халык стиле). Моңа халыкның җанлы сөйләме белән бәйләнешле тел үзенчәлекләре керә.[2, б. 112].

Татар телендә стильләр тарихын өйрәнгән В.Х. Хаков "Вакытлар үтү белән, әдәби телнең халык сөйләменә нигезләнүе югары стильнең югала баруына китерә" дигән нәтиҗә ясый. Татар милли әдәби теле формалашкан вакытта өч стиль үзенең элекке функциясен югалта, ди ул [2, б.112].

Галим фикеренчә, "телнең стилистик чараларын һәм аларның кулланылышын белү әһәмияятле мәсьәләләрнең берсе булып санала. Телдән һәр кеше үзенчә файдалана, аны үз сөйләменә яраклаштыра" [3, б.297].

Хезмәтләрендә татар теле фонетикасы, морфологиясенә һәм лексика өлкәләренә караган стилистик үзенчәлекләр тикшерелә. Казан университеты студентларына укытырга махсус багышлап язылган программалар, күнегүләр җыентыклары чыгара.

В.Х. Хаковның стилистика өлкәсенә караган хезмәтләре фонетик, лексик, грамматик (морфологик, синтаксик) стилистиканы өйрәнү ягыннан да әһәмиятле. Аларда галим телдәге лексик-фразеологик, фонетик һәм грамматик чаралардан дөрес, нәтиҗәле файдалану юлларын ачыклый.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә була: В.В. Хаков теле белеменең тарихы һәм стилистикасы өлкәсендә аеруча зур хезмәтләр яза. Әмма ул китапларны бусы бу эшчәнлеккә, бусы бу эшчәнлеккә аерып карарга мөмкин түгел, чөнки алар икесе бергә бәйләнеп, бер-берсен тулыландырып баралар.

ӘДӘБИЯТ

1. Фәйзуллин Р.Г. Сайланма әсәрләр: 6 т. 4 т.: Әдәби-публицистик мәкаләләр / Р.Г. Фәйзуллин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – 415 б.

2. Хаков В. Х. Татар әдәби теле тарихы / В.Х. Хаков. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 1993. – 328 б.

3. Хаков В.Х. Татар әдәби теле (стилистика) / В.Х. Хаков.– Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. – 304 б.

4. Хаков В.Х. Татар милли әдәби теленең барлыкка килүе һәм үсеше / В.Х. Хаков. – Казан, 1972. – 224 б.

М.М. КНИСАРИНА, А.Т. СИСЕНОВА, Г.С. ЖУМАЛИЕВА
НАО «Западно-Казахстанский медицинский университет имени Марата Оспанова», Казахстан

ИЗУЧЕНИЕ ТРЕВОЖНОСТИ СТАРШЕКЛАССНИКОВ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ COVID-19

Аннотация. В статье представлены результаты исследования тревожного состояния старшеклассников в связи с пандемией COVID-19. Тревожность, как негативное психологическое состояние, уточняется в новом понимании в чрезвычайных условиях. Зарубежные исследования определили повышенное тревожное состояние людей, прямую взаимосвязь повышения тревожности у старшеклассников от условий пандемии. По результатам диагностики («Шкала тревожности в связи с пандемией COVID-19») был определен высокий уровень тревожности у старшеклассников – 71% клинически выраженной тревоги, тем самым доказывая негативное воздействие пандемии на личностное состояние.

Abstract. The article presents the results of a study of the anxiety state of high school students in connection with the COVID-19 pandemic. Anxiety, as a negative psychological state, is clarified in a new understanding in emergency conditions. Foreign studies have identified an increased anxiety state of people, a direct relationship between increased anxiety in high school students and the conditions of the pandemic. According to the results of the diagnosis ("The scale of anxiety in connection with the COVID-19 pandemic"), a high level of anxiety was determined in high school students – 71% of clinically expressed anxiety, thereby proving the negative impact of the pandemic on the personal state.

Ключевые слова: старшеклассник, чрезвычайная ситуация, коронавирус SARS-CoV-2, пандемия COVID-19, тревожность, «личностная тревожность», «ситуативная тревожность» шкала тревожности.

Key words: high school student, emergency, SARS-CoV-2 coronavirus, COVID-19 pandemic, anxiety, "personal anxiety", "situational anxiety" anxiety scale.

Повсеместно наблюдаемые у людей разных стран мира повышение уровня тревоги, депрессии, растерянности, безысходности вполне объяснимы в связи с происходящими в последнее время неожиданными и серьезными ограничительными мероприятиями в попытке остановить распространение вируса COVID-19. Вспышка нового коронавируса SARS-CoV-2, официально названное COVID-19, привела к мировой пандемии, расселяющей повсеместно страх и тревогу среди людей.

В действительности страх перед пандемией распространяется быстро и глубоко, проявляясь от крайностей паранойи и насилия до ксенофобии, закрытых границ, экономических ограничений и социального дистанцирования. Страх пронизывая все слои общества, вызывает эмоциональное напряжение,

оказывающий на людей биологическое воздействие. Неуверенность порождает страх, а хронический страх – это токсический стресс [1, с.2].

Тревога, сигнализирующая человеку об опасности, все же дезорганизует его личности, вызывая необоснованную порой панику и/или в крайних случаях суицидальные мысли. Поэтому нынешняя опасность, вызывает неадекватное восприятие людьми происходящих вокруг событий и явлений, поскольку в роли стрессора выступает невидимая угроза – это страх заразиться общеизвестным вирусом, заболеть и умереть. Первые научные исследования были направлены на изучение психологических нарушений у людей в связи с распространением COVID-19, благодаря которым были определены все симптомы тревоги – посттравматическое стрессовое расстройство, депрессия, и бессонница.

Тревожное состояние усугубляет также и периодически появляющиеся неуверенность и сомнения в своевременном полноценном и качественном медицинском обслуживании. Называются следующие основные факторы, способствующие развитию негативных эмоциональных состояний у населения: недостаток защитных средств; проблемы с адекватным лечением; отсутствие необходимых лекарственных препаратов в аптеках; профессиональное выгорание медицинского персонала в связи с жесткими условиями работы во время пандемии и т.п. [2, с.1732; 3, с.1513].

Пандемия COVID-19 привела к введению карантинных мер в большинстве стран, тем самым инициируя серьезные психологические проблемы, включая посттравматическое стрессовое расстройство (ПТСР), особенно для уязвимых критически развивающихся детей и подростков. Безусловно, непосредственным психологическим откликом людей на карантинный режим в связи с пандемией COVID-19 являются тревога, неопределенность, страх, беспокойство, в целом формирующих стрессовую реакцию.

Актуальность данного исследования связана с изучением психосоциальных последствий пандемии, в числе которых пристальное внимание требует тревожность старшеклассников, вызванная страхом перед вирусом COVID-19. Особо важным и своевременным является изучать различные изменения психологического состояния старшеклассников в виду их особого статуса, этапа взросления и периода профессионально самоопределения, что требует со стороны окружающих пристальное внимание и заботливое отношение к ним, тем более в такой чрезвычайный период пандемии COVID-19.

Поэтому наша исследовательская цель заключена в изучении тревожности старшеклассников в условиях пандемии COVID-19.

Понятие «личностная тревожность», как устойчивая черта личности, уточняется в рамках исследования следующим образом - психоэмоциональное напряжение в ожидании угрозы, выраженное в виде беспокойства, чувство страха, мнительности, напряженности, преувеличении значимости воспринимаемой информации, ожидании опасности. «Ситуативная тревожность», как реакция индивидуума на конкретную ситуацию, связано с внутренними переживаниями старшеклассников перед сдачей выпускных экзаменов, неизвестностью своего будущего, обязательного выбора профессии и карантинными условиями в связи с пандемией COVID-19 и т.п.

Научно-методологической основой исследования является взаимосвязь тревожности с негативными видами самооценки, с невыгодными соотношениями уровней притязаний и самооценки личности по А.М. Прихожан.

В качестве валидного и надежного исследовательского инструмента выступает «Шкала тревожности в связи с пандемией COVID-19», составленной по аналогии с HADS. По инструкции предлагалось ответить, не задумываясь, на 20 утверждений по различным аспектам переживания респондентом ситуации распространения коронавирусной инфекции (COVID-19) и ее последствий. Полученные ответы не интерпретировались как правильные/неправильные.

В диагностики уровня тревожности участвовали старшеклассники 10–11 классов 8 (восьми) Коммунальных государственных учреждений общеобразовательных школ г. Актобе № 3, 12, 13, 20, 23, 25, 28, 64. В связи с ограничениями карантинного режима обучения опрос проводился в онлайн формате через приложение Google Forms. Рассылка была произведена через классных учителей на добровольных началах как самих обучающихся, так и их родителей. Основанием для проведения данной диагностики явились внутришкольные приказы с разрешения ГУ «Управления образованием Актюбинской области» (официальное письмо ЗКМУ имени Марата Оспанова, исходящий № 13/8-21-1844 от 03.06.2021, входящий № 4399 от 03.06.2021).

Выборка состояла из 290 респондентов, возрастом 70% (203 чел.) – 16 лет–17 лет; 24% (70 чел.) – 17–18 лет; 6% (17 чел.) – 14 лет–15 лет. По гендерному признаку: 61 % (176 чел.) – представители женского пола; 39 % (114 чел.) – представители мужского пола. По имеющемуся ключу интерпретации мы определяли общую картину испытываемой тревожности старшеклассниками во время пандемии COVID-19 (рисунок 1) и отдельно в сравнительном аспекте по гендерному признаку (рисунок 2).

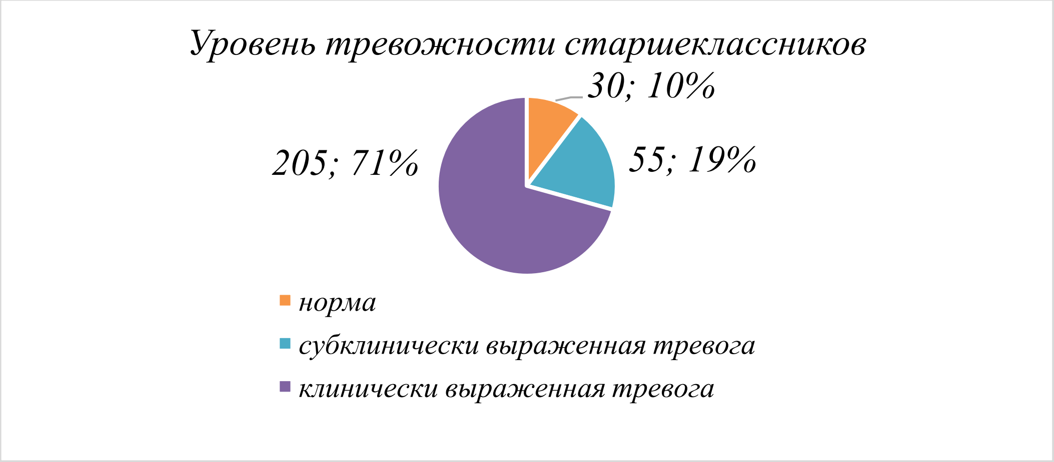

Рисунок 1. Общая картина оценки уровня тревожности старшеклассников

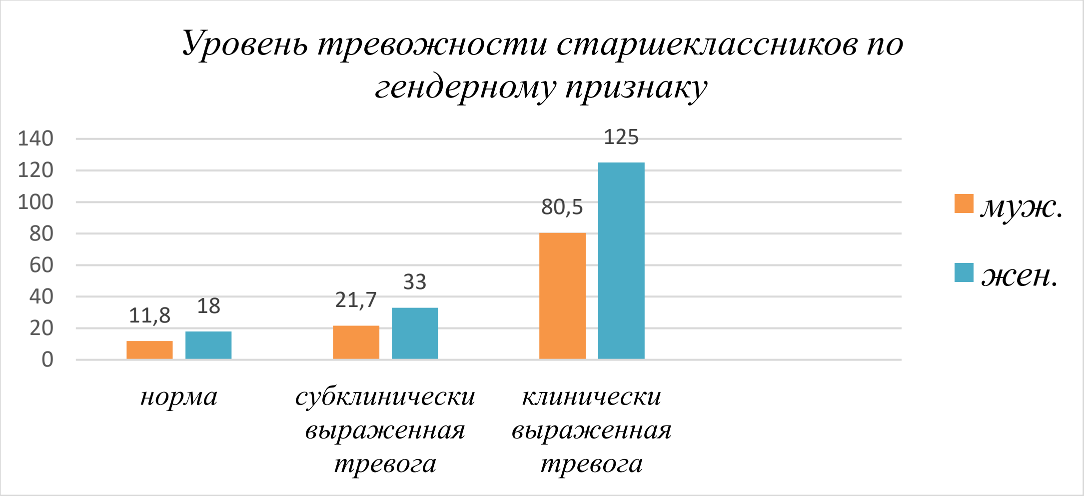

Рисунок 2. Уровень тревожности старшеклассников по гендерному признаку

У ребят, получивших от 0–15 баллов (30 человек), уровень тревожности соответствует норме; 15–35 баллов (21,7 юношей и 33 девушек), имеют уровень «субклинически выраженной тревоги»; от 35 и выше баллов (80,5 юношей и 125 девушек) наблюдается клинически выраженная тревога.

Учитывая то, что пандемия коронавирусной инфекции затронула практически все сферы нашей повседневной жизни, на лицо прямая взаимосвязь тревожного состояния старшеклассников от карантинных условий обучения и жизнедеятельности, обусловленных пандемией COVID-19 начиная с 2020 года. Безусловно, карантин оказывает значительное психологическое воздействие в любом возрасте, но больше всех страдают дети, подростки в связи с отсутствием привычного общения с одноклассниками, с друзьями. Тем более страшеклассники, находящиеся на важном жизненном этапе окончания школьного обучения и необходимого профессионального самоопределения.

Во время пандемии подростки с высоким риском психологических проблем могут оказаться под защитой, обеспечиваемой защитной семейной жизнью, поддержкой со стороны сверстников и психологической поддержкой со стороны учителей. Поэтому именно сейчас очень важно изучать проблемы психического здоровья детей, подростков, молодежи, отслеживать частоту различных психических расстройств – депрессию, тревожность и самоповреждение, а также определять факторы риска и устойчивости.

Коронавирусная болезнь может быть не такой смертельной для детей и подростков, как для взрослых, но она действительно вызывает много психологического стресса в этой возрастной группе. Подростки испытывают острый и хронический стресс из-за беспокойства родителей, нарушения повседневного распорядка, роста насилия в семье и домашнего заключения с ограниченным доступом или без доступа к сверстникам, учителям или физической активности [4, с.11]. Поэтому родители и медицинские работники должны быть осведомлены о посттравматическом стрессовом расстройстве, связанном с COVID-19 или аналогичными бедствиями, чтобы они могли предоставить детям и подросткам эффективные механизмы выживания [5, с.127].

Необходимо улучшить доступ детей и подростков к службам психолого-педагогической поддержки по развитию здоровых механизмов выживания во время чрезвычайных ситуаций. Например, старшеклассникам с повышенным уровнем тревожности рекомендованы различные методы релаксации и саморегуляции, консультация психолога/психотерапевта.

Таким образом, в условиях различных глобальных изменений в жизнедеятельности современных людей в связи с пандемией COVID-19 актуализировалась проблема сохранения психического здоровья личности, его комфортного внутреннего состояния. Поскольку неизвестность, неприятие угнетающей реальности приводит к эмоциональной напряженности, а в последствие и к конфликтным эмоциональным состояниям – стрессу, депрессии, аффекту, фрустрации, то страх как фактор тревожности имеет важное значение в сохранении психологического здоровья любого человека.

Постоянный мониторинг тревожности старшеклассников и множественные системы психолого-педагогической поддержки требуют постоянного научного-исследовательского анализа. Это является реально осуществимым в особо организованном образовательном процессе в условиях целенаправленной и системной работы по психолого-педагогическому сопровождению старшеклассников. Следует усиливать мероприятия, художественные программы, службы

поддержки, психиатрические и психосоциальные услуги клиницистов, эффективно снижающих тревожность среди детей и подростков.

Статья подготовлена в рамках научного проекта «Оценка уровня тревожности у старшеклассников общеобразовательных школ в условиях пандемии Covid-19» (ИРН AP09562200), финансируемого грантом Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bogin B., Varea C. COVID-19, crisis, and emotional stress: A biocultural perspective of their impact on growth and development for the next generation. Am J Hum Biol. – 2020. – 32 (5). – P. 1–10. – https://doi.org/10.1002/ajhb.23474.

2. Li W., Yang Y., Liu Z.H., Zhao Y.J., Zhang Q., Zhang L., Xiang Y.T. Progression of Mental Health Services during the COVID-19 Outbreak in China // International Journal of Biological Sciences, 2020. – 16 (10). – P. 1732-1738. – https://doi.org/10.7150/jbs.45120.

3. Mamun M.A., Griffiths M.D. First COVID-19 suicide case in Bangladesh due to fear of COVID-19 and xenophobia: Possible suicide prevention strategies // Asian Journal of Psychiatry. – 2020. – 51. – P. 1512–1528. – https://doi.org/10.1016 / j.ajp.2020.102073.

4. Patra S., Patro B.K. COVID-19 and adolescent mental health in India. The Lancet Psychiatry. – 2020. – 7 (1). – P. 10–15. – https://doi.org/10.1016/S2215-0366(20)30461-2.

5. Sayed M.H., Hegazi M.A., El-Baz M.S., Alahmadi T.S., Zubairi N.A., Altuwiriqi M.A., Saeedi F.A., Atwah A.F., Abdulhaq N.M., Almurashi S.H. COVID-19 related posttraumatic stress disorder in children and adolescents in Saudi Arabia. PLoS One. – 2021. – 16 (8). – P. 126–135. – https://doi.org/10.1371/journal.pone.0255440.

К.Р. ЛАТЫПОВА

МБОУ «Средняя общеобразовательная школа №22 с углубленным изучением отдельных предметов - Центр образования» Советского района г. Казани, Россия

ЛЕКСИКОГРАФИРОВАНИЕ МЕЖДОМЕТИЙ В ДВУЯЗЫЧНЫХ СЛОВАРЯХ

Аннотация. Лексикографическое изображение междометий является сложным по описанию аспектом языка, который требует изучения всего языка, его структуру. Анализ междометий в татарском и английском языках базируется на основе словарей, следует проанализировать их лексикографическое представление. Двуязычные словари дают пользователю возможность не только приобщиться к культуре другого языка, страны, но и освоить лексику, грамматику изучаемого языка.

Ключевые слова: лексикографирование, интеръективизмы, словарь, эмоции.

Abstract. The lexicographic image of interjections is a complex aspect of the language to describe, which requires the study of the entire language, its structure. The analysis of interjections in Tatar and English is based on dictionaries; their lexicographic representation should be analyzed. Bilingual dictionaries give the user the opportunity not only to join the culture of another language, country, but also to master the vocabulary and grammar of the language being studied.

Keywords: lexicography, interjection, dictionary, emotions.

Язык – это самое важное средство общения человека. Без языка невозможно взаимодействие между людьми, без общения не может быть общества, а без общества и человека. Таким образом, человек и общение – два неразделимых понятия, которые сопровождаются эмоциями, волеизъявлениями и чувствами. Значит язык имеет экспрессивную функцию, а экспрессивные слова – это интеръекционные единицы. Анализ междометий в татарском и английском языках базируется на основе словарей, следует проанализировать их лексикографическое представление. Двуязычные словари дают пользователю возможность не только приобщиться к культуре другого языка, страны, но и освоить лексику, грамматику изучаемого языка. Они помогают исследовать язык, однако следует помнить, что могут быть лексические несоответствия между оригиналом и переводом, это может объясняться использованием слова в определенной речевой ситуации или лексическим содержанием самого слова. Этот процесс наблюдается с междометиями как в татарском, так и в английском языках.

Зачастую, в двуязычных словарях даются несколько вариантов перевода. Например: а межд. 1. Выражает неожиданную догадку, удивление; 2. Выражает радость или злорадство; 3. выражает разочарование. 1. А! Нияз абзый, әйдә уз. – А! Дядя Нияз, давай проходи. 2. А, эләктеңме?! – А, попался?! 3. Кайтырмын мин киткән идең, А… киткән идең (Һ. Такташ). – Уходя, сказала, что вернешься, А… ушла (Х. Такташ); wow 1. межд.; разг. 1) вау!, круто!, здорово! (выражает удивление и восторг) 2) шотл. боже мой!, какое горе!, ой! (выражает отвращение, удивление, горе, соболезнование) [http://www.lingvo-online.ru/ru].

Значения междометий могут иметь различную эмоциональную окраску, поэтому следует обращать внимание на речевую ситуацию, в которой интеръективизм употребляется, особенно при переводе с одного языка на другой, чтоб не допустить лексической ошибки. Следует использовать несколько словарей разных авторов, чтобы сделать корректный перевод. При неправильном понимании контекста, перевод может быть искажен, поэтому следует изучить все семантические эквиваленты. Например, в татарском языке интеръективизм «ух» может описывать боль, испуг, ломоту, нытье, стоны, жалость, обиду, неудовлетворение, сомнение, удивление, гордость, хвалу, восторг. Следует пра-

вильно выбрать эквивалент при переводе в зависимости от контекста: а, эх, ого, эх, о, вау, ох, ура, уф, э, эй, их, и.

Например, в «Татарско-русском полном учебном словаре» (2006) междометие «ай-вай» трактуется следующим образом: ай-вай 1. межд. Ой-ой, ай. Һәрвакыт ай-вай килеп булмый инде. – Каждый раз не следует разводить охи-ахи. Анализируя данный интеръективизм, следует отметить, что не дано описание эмоций и волеизъявлений, при которых он употребляется, представлен лишь перевод. При этом следует учитывать, что перевод может использоваться при положительном или отрицательном контексте, в зависимости от речевой ситуации. Далее приводится один пример. Не представлены графически видоизмененные междометия, как это сделано в Толковом словаре татарского языке. Например: ай – аай, ау – ауууу, баһ – бах, валлай – валлаһ, валлаһи, вәс – вәс-вәс, ихаха – ихахай, ихи-хи – ихи-хи-хи, көш – көш-көш и т.д.

В другом "Татарско-русском словаре" междометие «ай-вай» трактуется следующим образом: ай-вай 1. межд. см. ай-яй.

ай-яй, ай-йәй, айәй межд.

1. выраж. ощущение боли, чувство испуга, страха и т.п. ой, ай, ох, о, о-о, у, у-у; ~, кулымны пешердем! Ой, руку обжег! Ой, обжегся!

2. Выраж. предостережение, предупреждение об опасности и т.п. ой, ой-ой, ой-ой-ой, ох; ай-яй, егыласың бит! Ой, упадешь! 3. Выраж. неодобрение, недоверие, удивление и т.п. однако, ну и ну; бишәр сумнан сатасызмы җимешне? Ай-яй! По пять рублей, что ли, продаете фрукты? Однако (ну и ну)!

4. Чаще ай-ай-ай выраж. упрек и т.п. ну и; ох и; ой (ай, ай-ай); у, уу; бәләкәй чагыңда еладың да инде, ай-яй ну и плакса же ты был в младенчестве; ой какой ты был плакса, когда был маленьким;

5. Выраж. восхищение, одобрение, восторг, радостное удивление и т.п. ай, ая-ай, ой, ойой; ох, эх, ну и ну; ай да ну; котылды бит, ай-яй! Спассятаки! Ну и ну! Спасся все-таки! Ай да ну! Эшлисе эш әле ай-яй! Работы еще предстоит – ой-ой (ох как много)!

6. Выраж. сомнение, неуверенность и т.п. ой (ой-ой, ох) ли; вряд (навряд, едва) ли; айяй түзә алырсыз микән? Ой, утерпите ли? Вряд ли выдержите!

Анализируя данный словарь, видно, что представлены шесть более подробных описаний эмоций, при которых употребляется это междометие. К каждому переводу эмоционального оттенка показан пример, дающий ясное понятие, при каких ситуациях интеръективизм употребляется. Однако, как в одном, так и в другом словаре нет описания графических и фонетических

особенностей интеръекционных единиц. Хотя при переводе даны несколько вариантов написания междометий. Например: ой, ой-ой.

Известно, что эмоциональная окраска интеръекционных единиц в большинстве случаях зависит от мимики, жестов, интонации. В данных словарях нет информации о таких особенностях употребления междометий. Дополнив эти особенности употребления междометий, можно более полно получить информацию об их употреблении. Например, интеръективизм «ох», описывая боль, досаду, печаль, горе, употребляется с восклицательной интонацией с нисходящим плавным тоном, т.е. падение тона с высокого уровня на низкий. Продление ударного гласного «о» и спад тона характеризует негативные эмоции. Мимика определяется в зависимости от выраженности эмоций, которые хочет передать автор. Поэтому в данном примере это могут быть грустное, испуганное выражение лица, большие глаза и т.д. В каждом случае мимика будет уникальна.

Авторы Татарско-русского словаря также разграничивают положительные и отрицательные эмоции. Они описывают эмоции, при которых употребляется данное междометие так, чтобы читателю было ясно, при каких именно обстоятельствах может употребляться данный интеръективизм.

В татарском и английском языках, как упоминалось выше, есть особая категория междометий, которая связана с божественной и мифической тематикой. Например, в Большом англо-русском словаре (под ред. И.Р. Гальперина) можно обнаружить следующий интеръективизм:

God 3. В грам. знач. междометия боже!, господи!, боже мой! (выражает удивление, радость, страх, гнев и т.п.)… by God! Ей-богу!; oh/ my, good, great, dear/ God! Боже мой!, боже милостивый! (выражает гнев, удивление и т.п.); For God’s sake! Ради бога!; God forbid! Избави бог!; God bless me! God bless my soul! Господи помилуй! (выражает удивление, страх и т.п.)… in God’s name! во имя всего святого! (выражает досаду, гнев и т.п.); ye ~s (and little fishes)! Вот так так! Боже правый! (выражает удивление); “Ye ~s, Milly cried, don’t tell me he’s going to fire Jim!” «Боже правый, - вскрикнула Милли, - неужели он уволит Джима!»

В Татарско-русском полном учебном словаре (под ред. Р.А. Сабирова) дано междометие «Алла»: Алла сущ рел 1. Аллах, Бог, всевышний; божество// божий, господний 2. межд. боже, боже мой.

Если в словаре английского языка есть примеры, то в татарском словаре их нет, так же, как и особенности употребления и образования. Даны лишь опи-

сания эмоций. Поэтому при переводе стоит обращаться к большим словарям с максимальным количеством слов.

Следующая группа интеръекционных единиц, связанные с этикетом, приветствием, прощанием, представленные в толковых словарях исследуемых языков, даны так же без описания особенностей. Например: hi int 1. = hey 1); 2. амер. разг. привет!, алло!; ~, Jiggs здорово, Джиггс! [БАРС 1979]; исәнме(сез) межд здравствуй(те) [ТРПУС 2006].

Лексикографическое изображение является сложным по описанию аспектом языка, который требует изучения всего языка, его структуру. Отметим, что в словарях невозможно описать интеръективизмы общепринятым способом, т.к. следует знать интонации, жесты, мимику, графические и фонетические особенности при употреблении междометий.

Таким образом, лексикографирование интеръекционных единиц в двуязычных словарях исследуемых языков показало, что следует более полно изучить максимальное количество словарей для правильного и корректного перевода, не теряя национального колорита при передаче информации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кодухов В.И. Семантическая переходность как лингвистическое понятие // Семантика переходности. Л.: Учпедгиз, 1977. – С. 5–16.
2. Хисамова Ф.М. Татар теле морфологиясе / Ф.М. Хисамова. – Казан: Мәгариф, 2006. – 186 б.
3. Щерба Л.В. О частях речи в русском языке // Русская речь. JL: Academia, 1928. Вып. 2. – С. 5–27.

СЛОВАРИ И СПРАВОЧНИКИ:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 629 с.
2. Большой англо-русский словарь: в 2 т. / Под ред. Гальперина И.Р. – М.: Русский язык, 1979. – 862 с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. сред. Ярцева В.Н. – М.: Сов.Энциклопедия, 1990. – 687 с.
4. Татарско-русский полный учебный словарь / под редакцией Р.А. Сбирова. – Казань: Издательский дом «Меддок», 2006. – 636 с.

З.Н. МӨБӘРӘКШИНА
Казан федераль университеты, Россия

ТАТАР ҺӘМ РУС ТЕЛЛӘРЕНДӘ ТӨС АТАМАЛАРЫНЫҢ МӘГЪНӘЛӘРЕ (ФРАЗЕОЛОГИЗМНАР МИСАЛЫНДА)

Аннотация.Мәкаләдә татар һәм рус фразеологизмнарында очраган төс мәгънәләрен чагыштырып өйрәнү карала. Моңа нисбәтле фразеология өлкәсендә булган тикшеренүләр аерым кызыксыну тудыра. Алар татар һәм рус халкының тормыш-көнкүрешен, мәдәниятен, сәнгатен, гореф-гадәтләрен, йолаларын чагылдыра. Шуның өчен дә фразеологик берәмлекләрне белү телне өйрәнүнең мөһим аспекты булып санала.

Ключевые слова. Татар һәм рус фразеологизмнары, төс мәгънәләре.

Abstract. The article deals with the comparison of color values found in the Tatar and Russian phraseological units. Of particular interest are studies in the field of phraseology. They reflect the life, culture, art, traditions and customs of the Tatar and Russian people. Therefore, knowledge of phraseological units is an important aspect of language learning.

Keywords. Tatar and Russian phraseological units, color meanings.

Төснең роле төрле халыклар символикасында югары мәгънәгә ия. Төс кешенең психикасына йогынты ясый, шуның өчен төрле халыкларның телләрендә һәм мәдәниятендә билгеле бер төсләрнең символик әһәмияте күзәтелә. Монда барлык телләргә хас булган уртаклыклар бар һәм шул ук вакытта берберсеннән аерылып торган үзенчәлекләр дә очрый.

Дөньяны төсләр аша кабул итү телнең лексик һәм фразеологик системаларында чагылыш тапкан. Халыклар символикасында төсләр бик мөһим роль уйный. Аларның оптик йогынтысының аермасы кешенең кәефендә чагыла. Төсләрнең психикага булган тәэсире, якты һәм караңгы төсләр арасындагы аермасы (контраст) – боларның һәммәсен кеше үзенең хис-кичерешләрен, күзаллауларын белдерү өчен куллана.

Төсне тасвирлаучы сүзләр күпчелек фразеологик әйтемнәрдә таралган һәм җәмгыятьтә киң кулланыла. Семантик яктан алар фразеологизмнарга эмоциональ-экспрессив сыйфат һәм образлылык өсти. Шуны да онытмаска кирәк: кара төс күпчелек очракта күчерелмә мәгънәдә тискәрелекне белдерүенә карамастан, аның уңай төсмерләре дә татар телендә бар. Боларның барысын да без мисалларда китереп үтәрбез.

Татар һәм рус фразеологизмнарында еш кына кара төс кешенең начар сыйфатын белдереп килә. Мәсәлән, кара төс татар һәм рус телләрендә начар, ямьсез мәгънә, ачулыкны, үч алу теләген белдергән очраклар:

Зәһәр (кара) елан – 1. Җан дошманы. Эчендәге агуы чагарга урын-вакыт күзәтүче, үлем теләүче, кара эчле, зәһәр дошман. Змея подколодная – Коварный, опасный, неблагодарный человек. Татар телендә кулланылган кара коелу сүзтезмәсе рус телендә позеленеть дип бирелә. Димәк, рус телендә ачу мәгънәсе яшел төс белән дә кулланып аңлатыла:

Татар һәм рус фразеологизмнарында еш кына кара мәче (песи) символы кулланыла. Ул образ кычкырышу, ызгышу, кеше белән кеше арасында начар мөнәсәбәтне, дошманлыкны белдерә:

Кара мәче үтү (кәҗәләре сөзешкән) – арага дошманлык шаукымы керү. (Между ними) пробежала черная кошка – между лицами, находившимися в дружеских отношениях, произошла внезапная размолвка, переросшая в ссору)

Әлеге дә баягы, кара сыер аягы (бер балык башын чәйнәү) – бер үк әйбер турында берничә тапкыр сөйләү. Сказка про белого бычка – одно и то же.

Күпчелек очракта кара төс кергән фразеологизмнар татар телендә дә, рус телендә дә бер үк мәгънә белдерә дип әйтергә мөмкин. Кара төс аерым алганда рус фразеологизмнарында “страшный” (куркыныч), “грязный” (пычрак), “тяжкий” (авыр), “бестолковый” (мәгънәсез), “хмурый” (караңгы чырайлы) сүзләре белән килә. Нигездә, сүзгә-сүз ягъни калькалашкан фразеологизмнар тупланган.

Ак – барлык яктан да идеаль һәм табигый төс. Гомуми күзаллауда ак төс салкынлык, чисталык, ихласлык сыйфатларына туры килә. Семантик яктан, ак төс иң яхшы төс дип бәяләнә. Кызыл төс кебек актив диярлек, әмма шактый йомшак төс. Татар теленең фразелогик берәмлекләре арасында ак төснең тискәре мәгънәләрне белдергән очраклар да күзәтелде. Мәсәлән, ак төс ялкаулыкны, физик хезмәт белән эшләргә теләмәүне символлаштыра:

Ак кул – эшләми, хезмәт итми, кеше көченнән файдаланып яшәүче; кул хезмәте белән шөгыльләнмәүче; эш сөйми торган кеше. Белоручка – тот (или та), кто чуждается физической или вообще трудной, грубой работы

Татар телендә юлга яки сәфәргә чыгар алдыннан хәерле юл яки юлың уңсын, исән-сау, исән-имин барып җитәргә язсын дип теләп әйтү киң таралган. Рус телендә исә әлеге гыйбарә ике мәгънәне белдерә. Тарихи яктан аның килеп чыгышы хәерле юл теләүне аңлаткан, әмма соңрак ул тискәре төсмер дә алган. “Проваливай, без тебя обойдемся” – дигән гыйбарә белән бертигез мәгънәдә йөри. “Бу сүзләр белән Россиядә ерак юлга озатканнар һәм бернинди дә тискәре мәгънә әйтмәгәннәр.

Юлыңа ак җәймә – хәерле юл теләп әйтем. Скатертью дорожка – имеется в виду, что говорящий не нуждается в дальнейшем присутствии лица или группы лиц, желает избавиться от общения с ними, говорится с неодобрением.

Кар кебек ак чәчле – ап-ак сакаллы, кып-кызыл чырайлы картларны шулай әйтәләр. Седой как лунь – совершенно седой.

Ак май – сыер мае, гөбе мае. Сливочное масло – пищевой продукт, изготавливаемый сепарированием или сбиванием сливок, полученных из коровьего молока

Ак төс татар фразеологизмнарында бәхет һәм шатлык төшенчәләрен символлаштыра, кешенең ихласлык, гаделлек, тәртиплелек һәм олы җанлылык кебек уңай сыйфатларын тасвирлый:

Ак бәхетләр теләү – керсез, тапсыз, якты бәхет. Ак бәхетләр тели-тели озатканда Карап калам күз керфегем талганчы. М.Фәйзи. – Мин сезгә эшегездә уңыш, ак бәхет телим. Желать безоблачного счастья – счастливое состояние, безмятежное счастье, огромное счастье

Нәтиҗәдә, ак төс кергән рус фразеологизмнары татар теленә калькалашып кергән дип әйтергә нигез бар. Татар телендә очраган фразеологик әйтелмәне укып карасак, аның күпчелек өлеше рус теленнән алынган дип әйтергә мөмкин. Кайбер очракларда, әйтик, “белые воротнички” – “ак якалар” гыйбарәсе иң элек инглиз телендә барлыкка килә һәм, калькалашып, рус теле сөйләменә кереп китә. Ә руслар татар халкы белән тыгыз мөнәсәбәттә торганлыктан һәм бер мохиттә яки тирәлектә булып, аралашу-сөйләшүдән ул татар теленә дә җиңел кереп китә. Әмма бер үк мәгънәне белдереп, сүзгә-сүз тәрҗемә ителмәгән фразеологизмнар да юк түгел.

Кызыл төс татар һәм рус фразеологизмнарында мәсхәрәләүдә, оятхурлыкка калдырганда кулланыла. Кешене кызартырлык хәлгә җиткерү – кимсетүне, көнләшүне аңлата яисә кешенең организмында булган эчке психологик халәте дә моңа сәбәпче булырга мөмкин:

Биткә кызыллык китерү – кешене оялту, оятка калдыру, кеше алдында кызарырга мәҗбүр итү. Дөрес, биткә кызыллык китерерлек итмәс. М.Фәйзи. Ярый, бу юлы мин сезне яклап калам, сине дә биткә кызыллык китермәссең дип уйлыйм. Заставить покраснеть – опозорить на всеь свет

Табигатьтә булмаган *“кызыл кар”* татар телендә нәрсәнең дә булса мөмкин була алмавында әйтелә, ә рус телендә исә ул берничә төрле вариантта килгән:

Кызыл кар яугач (яуганда) – һичкайчан, беркайчан да үтәлмәячәк коры вәгъдәләр, булмый торган эш хакында. Мортаза йөз тәңкәне кызыл кар яугач түләрмен дип... алган. Г. Тукай. *Когда на горе рак свистнет (когда песок в камень войдет, когда солнце задом оборотится, когда солнце взойдет от зака-*

та, когда на осине груша вырастет) – неизвестно когда, в неопределенном будущем времени, никогда

Сары төс актив, әмма йомшак төс дип бәяләнә. Ул яктылыкка якын төс. Сары үзенең югары чисталыгында якты табигате, назлылыгы, сафлыгы белән аерылып тора. *Сары,* мәсәлән, кеше тәненең төсен белдергәндә әйтелә һәм моңсулык хисен чагылдыра:

Йөзгә сары коелу – сагынып саргаю, бик күрәсе килеп, гыйшыктан зарыгып сарыга сабышу яки ачлык, әсирлек, авыр газап кичерүләрдән саргаю. Алтын балдак кия-кия Бармакларым уелды; Син җаныйны уйлый-уйлый йөземә сары коелды. Җыр. Үлем лагерьлары да йөзенә сары коя алмаган түгәрәк битле... Ш.Маннур. *Покрыться желтизной* – тосковать, печалиться, сохнуть от тоски

Тел төбеңә сары май – рәхмәт белдерү әйтеме. Ул сүзең өчен тел төбеңә сары май! Ш.Камал. *Твоими устами да мед пить* – хорошо, если бы все было так, как вы говорите; ответ на добрые предсказания

Шулай итеп, сары төс семантикасы татар һәм рус фразеологик берәмлекләрендә кайгы-сагышны, борчуны, хасталануны, мыскыллауны белдерә. Бу очракта калькалар сирәк очрады дип әйтеп була. Татар телендә сары төс кергән фразеологизмнар рус телендә икенче эквивалентта кулланылган: “желтизна”, “желторотый”, “праведник”, “мед”.

Галимнәр татар һәм рус телләренең күп еллар дәвамында бәйләнештә булганлыкларыннан, аларда күп санлы семантик-структур фразеологик тәңгәллекләр урнашуын дәлилли. Ягъни рус телендә иркен сөйләшкән татар кешесенең сөйләмендә рус фразеологизмнарын үзе тәрҗемә итеп, татар теленең кулланылышына кереп киткәндер дип тә фаразлап була. Һәрхәлдә, рус һәм татар фразеологик тәңгәллекләренең кайсы татар теле, кайсы рус теленең үзенеке булуын билгеләү кыен, кайбер очракта бөтенләй дә мөмкин түгел.

Шулай итеп, төсләр безнең тормыш-көнкүрешебездә гаять күп төрле роль уйный. Төсләрнең символикасын һәм үзенчәлекләрен тирәнтен өйрәнү безгә мәдәниятне, сәнгатьне, төрле илләрнең тарихын һәм эшлекле мөнәсәбәтләрне үстерүгә ярдәм итә. Төсләрнең төп мәгънәләрен ачыклау киләчәктә бихисап сорауларга җавап табарга булыша: халыкның гореф-гадәтләрен, менталитетын, тарихын, фәлсәфәсен һәм мәдәниятен өйрәнгәндә кулланыла.

ӘДӘБИЯТ

1. Жуков А.В., Жукова М.Е. Словарь совеременной русской фразеологии. А.В. Жуков, М.Е. Жукова. – М.: Изд-во АСТ-Пресс Книга, 2016. – 416.

2. Закиров Р.Р. Феномен цвета во фразеологии (на примере английского, русского и татарского языков): Монография / Р.Р. Закиров. – Казань: ТГГПУ, 2009. – 247 с.

3. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. I том. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1959. – 915 б.

4. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. II том. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1963. – 959 б.

5. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. III том. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1967. – 1013 б.

6. Мокиенко В.М. Загадки русской фразеологии / В.М. Мокиенко – М.: Высш. шк., 1990. – 160 с.

7. Прохорова А.М. Семантические особенности фразеологических единиц с компонентом «цвет» и их антропологическая соотнесенность (на материале английского и русского языков) // Перспективы науки и образования. –2013. – №4. – С. 243–250.

8. Сафиуллина Ф.С. Карманный татарско-русский и русско-татарский словарь / Ф.С. Сафиуллина. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1996. – 285 с.

9. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге / проект җит.: Тимерханов А.Ә.; төз.-авт.: Абдуллина Р.Р., Гайнетдинова А.Ф., Галимова О.Н. һ.б. – Казан, ТӘһСИ, 2015. – Том I . – 712 б.; Том II. – 2016. – 748 б.; Том III. – 2017. – 743 б.

А.И. НОГМАНОВА

"75 нче Гимназия" муниципаль бюджет гомуми белем бирү учреждениесе, Россия

Г.И. САФИУЛЛИНА

"Адымнар _ Казан" дәүләт автоном мәгариф учреждениесе, Россия

"СӘЛАМ "УКЫТУ-МЕТОДИК КОМПЛЕКТЫ ЯРДӘМЕНДӘ ТУГАН ТЕЛНЕ ӨЙРӘНҮНЕҢ НӘТИҖӘЛЕЛЕГЕНӘ ИРЕШҮ

Аннотация. Учебно-методический комплект "Сәлам" – это принципиально новый подход в организации учебной деятельности русскоязычных учащихся на уроках татарского языка. Он основан на формировании у учащихся коммуникативной компетенции и позволяет обучающимся посредством диалогов, монологов, различных ситуативных заданий, занимательных игр быстрее и легче изучить язык. "Сәлам", отвечая запросам современных учащихся, будет им не только интересен, но и обеспечит хорошую мотивацию к изучению татарского языка.

Ключевые слова: УМК “Сәлам”, коммуникативная компетенция, интерактивное обучение, игра, ситуативные задания.

Abstract. Educational and methodical set "Selam" is a fundamentally new approach in the organization of educational activities of Russian-speaking students at the lessons of the Tatar language. It is based on the formation of students ' communicative competence and allows students to learn the language faster and easier ,through dialogues, monologues, various situational tasks and entertaining games ."Selam", which responds,will not only be interesting to them, but also will provide a good motivation to learn the Tatar language as well.

Keywords: UMK "Selam", communicative competence, interactive training, game, situational tasks.

Россия Федерациясе Конституциясе, 2020 елга кадәр Россия Федерациясенең Милли иминлек стратегиясе, 2025 елга кадәр чорга Россия Федерациясенең дәүләт милли сәясәте Стратегиясе һәм башка закон актлары илебезнең этномәдәни төрлелеген саклап калганда һәм үстерүдә Россия милләтенең бердәмлеген ныгыту өчен шартлар тәэмин итә.

Туган тел халыкның мәдәни истәлеген саклау урыны, аның милли үзбилгеләнешенең нигезе һәм дөнья цивилизациясе байлыгы булып тора.

Татарстан Республикасы мәгариф учреждениеләрендә «туган тел» дисциплинасын укыту «Россия Федерациясе халыклары телләре турында» 1991 елның 25 октябрендәге 1807-1 номерлы Россия Федерациясе Законы нигезендә гамәлгә ашырыла.

Белем бирү оешмасы һәр фәнне өйрәнүгә сәгатьләр санын, планлаштырылган нәтиҗәләргә ирешү өчен, гамәлгә ашырыла торган төп белем бирү программасы үзенчәлекләренә туры китереп, мөстәкыйль билгели.

Туган (татар) телен өйрәнү өчен соңгы елларда шактый эшләр башкарыла: программалар яңадан карала, укытучылар өчен квалификация күтәрү курслары үзгәрә, рус телле аудиториядә татар телен укытуның нәтиҗәле технологияләре буенча методик сертификацияләү эшли. Даими тәҗрибә, уңышлы практикалар белән алмашу бара . Укытучылар берләшмәсе бер урында тормый.

Бүгенге көндә рус телле балаларга татар теле укыту зур проблема булып тора, шуңа күрә дә без татар теле дәресләрен хәзерге заман балалары өчен кызыклы итеп үткәрергә тиешбез. Ә без беләбез, 21 гасыр балаларының ин кызыккан әйберләре – ул заманча технологияләр. Шушы проблемаларны чишү максатыннан мәгариф һәм фән министрлыгы заказы буенча “Сәлам” дигән дәреслек булдырды.

Сәлам дәреслеге тулы комплекттан тора: дәреслек, эш дәфтәре, укытучыларга ярдәмгә килү өчен укытучы китабы, өстәмә эш алып бару өчен стикерлар, лексик материаллар белән карточкалар, диск һәм максус интерактив такта белән куллану өчен сайты бар.

Укытучы сайтны ачып, дәрестә электрон дәреслекне куллана ала. Күнегүләр күп түгел, чөнки дәрес укытучы китабында бирелгән уеннар белән узарга тиеш дип әйтәләр дәреслек авторлары. Интерактив рәвешкә күчеп аудио күнегүләр эшләп була.

Укытучы китабы шулай ук элетрон вариантта бирелә. Андагы уеннар 60 минутка бирелә, укытучы үзе балаларның белем дәрәҗәсенә карап уенны сайлап ала, барысында дәрестә кулланмый. Һәрбер модуль ахырында тикшерү форматы бар. Уен формасында, билге куймыйча укытучы балаларның белемнәрен тикшерә ала.

Яңа дәреслектә тел үзләштерү материалы бик җиңел тәкъдим ителә. Дәрес уен аша бара. Беренче сыйныф баласы күбрәк уйнарга тели. Бу табигый. Бу дәреслектә лексиканы өйрәткән күпсанлы дәрес уеннары бар. 15 темалы дәреслекнең һәр модулендә яңа өйрәнгән сүзләр белән кызыклы җырлар бирелә, балалар аны яратып җырлый, телне тиз үзләштерә. Караоке режимында, сүзләрне яшереп җырлату мөмкинлеге дә бар.

Дәреслекнең бизәлеш ягы да әһәмиятле. Һәр бите җете рәсемле, бик матур. Моннан тыш, дәреслектә рәсемле сүз өйрәтү карточкалары, эш дәфтәре өчен стикерлар да бар,интерактив дәреслек аша укучылар телне заманча шартларда өйрәнәләр.

Дәреслекнең аерым сайты да бар. Укучылар, укытучылар логин-серсүзләре белән кереп, булган материалны кабатлыйлар, аудиоларны тыңлыйлар, интерактив уеннар да уйный алалар. Бу бик мөһим, чөнки баланың беренче чиратта уен уйныйсы килә, бу процесста ул телне дә тизрәк үзләштерәчәк.

Безнең 1 нче сыйныфлар белән дәресләребез бик күңелле, нәтиҗәле үтә. Чөнки балалар дәреснең һәр моментын зур кызыксыну белән тыңлыйлар, аңлап калырга тырышалар.

Һәр дәрестә аудиоязма тыңланыла. Укучылар дикторга ияреп сүзләрне кабатлыйлар, укытучы авазларның әйтелешенә игътибар итә. Сүзләр интрактив дәреслектән дә күрсәтеп барыла. Күнегүләрне бергәләп тә, аерым-аерым да башкарып була. Мәсәлән, ”Хайваннар” темасын үткәндә “Нәрсә?” соравы, саннарны үткәндә “Ничә?” соравы, гаилә әгъзаларын үткәндә “Кем?” сорауларын куеп карточкалар ярдәмендә уеннар уйналына. Бу дәреслектә бик күп уеннар кертелгән. Дәрестә кимендә 5-6 уен уйланыла.

Эш дәфтәре белән эшләү укучыларга аеруча да ошый. Чөнки 1 сыйныфта эш дәфтәренә алар стикерлар да ябыштыралар. Дәрестә өйрәнгән материалны күнегүләр ярдәмендә ныгыталар. Балаларга иң ошаган момент ул –җырлар. Җырларны без төрләрне мимикалар, жестлар, күнегүләр күрсәтеп җырлыйбыз. 1 сыйныфта өй эше бирелми, шулай да укучыларга өйдә сайтка кереп уеннар уйнау, караоке җырлау бик ошый.

Шулай итеп, “Сәлам” дәреслегендә хәзерге заман балалары өчен дәресне кызыклы итеп үткәрү өчен барлык мөкинлекләр дә бар. Телне өйрәтүгә кызыксыну уятырга дигән максат куелган.

ӘДӘБИЯТ

1. Бәхтиев Р.Ф. Сәлам! Укытучы китабы. 1 нче сыйныф. Методик кулланма / Р.Ф. Бәхтиев һ.б. – Казан: “Мәгариф-Вакыт“ нәшрияты, 2017. – 270 б.
2. http://selam.tatar/

А.Ф. РАХИМОВА

Казан федераль университеты, Россия

ТАТАР МАССАКҮЛӘМ МАТБУГАТ ЧАРАЛАРЫНДА ПРЕЦЕДЕНТ ИСЕМНӘР ҺӘМ АЛАРНЫҢ ФУНКЦИЯЛӘРЕ

Аннотация. В статье рассматривается прецедентность имен в средствах массовой информации и функциональные особенности.

Ключевые слова: татарский язык, прецедентные имена.

Abstract. The article considers the precedent of names in the mass media and functional features.

Key words: the Tatar language, precedent names.

Прецедентлык – хәзерге заманда телебезнең үзенчәлекле ягы, ул матбугат сөйләменә дә хас. Журналистик язмаларда прецедент исемнәр куллану язманы тулыландыра, тасвирлы итә. Сөйләмдәге үзгәрешләр беренчеләрдән булып матбугат телендә барлыкка килә.

Прецедент исемнәрнең функцисенә мөрәҗәгать итеп эшләү буенча булган публикацияләрне күзәтү әлеге проблемага бөтенләй төрле караш нокталарының барлыгын күрсәтә.

В.Б. Гудков – прецедентлык теориясе буенча иң абруйлы белгечләрнең берсе прецедент исемнәр өчен түбәндәге функцияләрне аерып чыгара: экспрессив, бәяләү һәм пароль [1, б.157—158].

Н.И. Клушина мәкаләсендә хәзерге газета телендә прецедент исемнәр куллануда ике төп тенденция бүленгән. Аларның беренчесе – укучының игътибарын җәлеп итү максатыннан исем белән экспрессив уен. Икенчесе - ул прецедент исемне идеологик яктан куллану, ягъни нинди дә булса вакыйгага бәя бирү" [2, б.53]. Автор фикеренчә прецедент исемнәр хәзерге заман массакүләм

мәгълүмат чараларында уңай яки тискәре сәяси портрет булдыруның куәтле механизмы булып тора.

Гомумән алганда прецедент исемнәрнең түбәндәге функцияләрен аерып чыгарырга мөмкин:

– бәяләү функциясе (А.А. Филинский, Б.В. Гудков, В.Н. Базылев, Е.В. Михайлова, Ю.А. Гунько, О.А. Ворожцова);

– экспрессив функциясе (В.Н. Базылев, О.А. Ворожцова, Б.В. Гудков, Ю.А. Гунько);

– танып белү функциясе (В.Н. Базылев, Б.В. Гудков, Г.Г. Слышкин, А.А. Филинский);

– номинатив функция (Г.Г. Слышкин, О.А. Ворожцова);

– коммуникатив функция (О.А. Ворожцова, Ю.А. Гунько, Н.А. Фатеева).

Әлеге функцияләрне ике зур төркемгә бүлеп карарга мөмкин.

Беренче төркемгә тел һәм сүз берәмлеге буларак аерып торучы функцияләрне кертергә була. Үрнәк буларак номинатив функцияне билгеләп була. Икенче төркемгә, башка сүз исем төркемнәренә караганда, прецедент исемнәрдә күбрәк кулланыла торган функцияләрне кертергә кирәк. Әлеге эш кысаларында өстенлекле икенче төркем функцияләре алалар. Алар түбәндәгеләр:

1. Бәяләү функциясе. Прецедент исемнәр – эмоциональ бәя бирүнең мөһим чарасы, алар логик төгәллеккә, төгәл формулировкага дәгъва итми, әмма авторның субъектив мөнәсәбәтен ачык чагылдыра.

2. Модельләштерү функциясе – дөнья турында күзаллауларны модель рәвешендә формалаштыру функциясе. Прецедент исемнәр – дөньяның милли тел картинасының мөһим өлеше. Аларның ярдәме белән теге яки бу реаль затка эталон йөртүче булып торган билгеле бер сыйфатлар беркетелә.

3. Прагматик функциясе – адресатка йогынты ясау функциясе. Прецедент феномены адресатка көчле тәэсир итү чарасы, аның ярдәмендә адресатта булган дөньяга карашын үзгәртә алу мөмкинлегенә ия.

4. Эстетик функция – әлеге функциядә прецедент исемнәр дөнья эстетик бәяләү ысулы буларак кабул ителә. Алар адресатка эстетик яктан әһәмиятле буларак күренәләр, үзенә җәлеп итәләр. Прецедент исемнәр еш кына метафораның бер төре буларак каралганга күрә, аларны кабул итү, нигездә, метафораны кабул итүгә охшаш, ә метафора эстетик йогынты ясауның төп чараларының берсе.

5. Пароль функциясе. Автор прецедент исем ярдәмендә текстта нинди дә булса парольны барлыкка китерә һәм автор белән укучы арасында үзен «багышланмаган»лардан аеручы фикердәшләр төркемен барлыкка китерә.

6. Уен функциясе. Әлеге функцияне куллану үзенә күрә тел уенын барлыкка китерә: автор табышмак бирә, ә укучы аңа җавап эзли. Уен функциясе ярдәмендә текст формасына игътибар җәлеп ителә, аралашудагы киеренкелекне кими.

Әйтергә кирәк, прецедент исемнәрнең барлык функцияләре дә комплекста тормышка ашырыла, гәрчә теге яки бу контекстларда нинди дә булса функцияләр өстенлек итү мөмкинлеге дә бар. Бу функцияләрне билгеләгәндә текстның эчтәлеген генә түгел, ә әлеге текстның дискурс белән нисбәтен дә исәпкә алу мөһим: прецедент исемнәр үз функцияләрен текстта гына түгел, ә аның дискурсында башкаралар.

ӘДӘБИЯТ

1. Гудков Д.Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. М. Гнозис, 2003. – 288 с.
2. Клушина Н.И. Имя собственное на газетной полосе / Н.И. Клушина // Русская речь. – 2002. – № 1.

А.А. РАХМАТУЛЛИНА

Казан федераль университеты, Россия

РОБЕРТ МИҢНУЛЛИН ШИГЫРЕНӘ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬ ФОНЕТИК АНАЛИЗ

Аннотация. В статье было отмечено выявление и описание фоносемантических особенностей поэтического текста Роберта Миннуллина. Можно сказать, что работа по-своему уникальна, или приносит новость, так как помимо методов описания, анализа, синтеза, обобщения и наблюдения используется и экспериментальный метод. Он предоставляет дополнительные возможности для исследования фонетической выразительности стихотворения. Программа Speech Analyzer же оказывает большую помощь в реализации этого эксперимента. Проведенный комплексный анализ позволил выяснить, что в поэзии Р.Миннуллина фонема играет важную смысловую роль. Поэт открывает потенциал звука и использует его вместе с другими средствами выразительности в своих целях. Однако возможности голоса реализуются не отдельно, а внутри текста.

Ключевые слова: экспериментальная фонетика, фоносемантический анализ, аудиторный анализ, эмоциональность

Abstract. The purpose is to identify and describe the phonosemantic features of Robert Minnullin's poetic text. We can say that the work is unique in its own way, because in addition to the methods of description, analysis, synthesis, generalization and observation the experimental method is also used. It provides additional opportunities to study the phonetic expressiveness of the poem. The program Speech Analyzer provides great assistance in the implementation of this experiment. The comprehensive analysis made it possible to find out that in R. Minnullin's poetry the

phoneme plays an important semantic role. The poet discovers the potential of sound and uses it together with other means of expression for his purposes. However, the possibilities of the voice are not realized separately, but within the text.

Key words: experimental phonetics, phonosemantic analysis, auditor analysis, emotionality

Сүзнең төшенчә, предмет белән бәйләнешле үз лексик әһәмияте бар. Сүз генә семантиканы белдерми. Билгеле бер авазларны куллану текстның мәгънәсенә һәм аны кабул итүгә йогынты ясарга мөмкин. Тавышлар үзеннән-үзе аерым мәгънә аңлата аламы яки алар сүз составында гына мәгънәгә ия буламы дигән сорау туа. Күп кенә шагыйрьләр авазлар үз мөстәкыйль мәгънәгә ия дигән фикердә тора.

Текстта аваз бәйләнешләрен өйрәнү чагыштырмача күптән түгел генә башлана һәм шул сәбәпле шигъри текстны фоносемантик анализлау, лингвистика үсеше яссылыгында карау әлеге эшнең актуаль булуын күрсәтә.

Россия галимнәренең фоносемантика, фонетика, ритмик-интонацион өлеш, филология һәм лингвистик анализ буенча хезмәтләре нигезне тәшкил итә. Әйтик, мәсәлән, Б.В. Томашевский фикеренчә, текстта алгы рәт сузыклары азрак икән интонация түбәнәя һәм шигырьнең мелодиклыгы сүлпәнәя. Шигырьнең һәр куплеты күтәренке рухта башланса да, алдагы юлларда хискичерешләр аша күңел сызланулары белдерелә. Һәрбер куплет автор тарафыннан салмак рәвештә тәмамлана.

Фоносемантик анализ язучының теге яки бу сүзләрдән очраклы рәвештә, бары авазлар белән эшләгәндә генә файдаланмавын, ә ул тудырган образларны яңгыраш белән чагыштырырга тырышуын ачыкларга мөмкинлек бирә.

«Шулай булырга кирәк» шигыре автор тарафыннан инде тормышны тоеп таныгач иҗат ителә. Монда Робет Миңнуллин күпмедер дәрәҗәдә дөнья каршылыкларын җиңәргә ярдәм итәчәк кагыйдәләрне бирә. Авторның шигъри юллары аша аның күп кенә кыенлыкларга юлыгуы күренә. Роберт Миңнуллин бер яктан уңай дип саналмаган сыйфатларны үзендә булдыруны кирәк дип таба. Шул сыйфатлар шигырь куплетларының икенче һәм дүртенче юлларда урын ала *(усал, гамьсез, кырыс, моңсыз, комсыз, карак, дурак)*.

Шагыйрьнең әсәрләрен үзе укуы, аны яздыруы, текстның фонетик-акустик үзенчәлекләрен анализлау өчен киң эшчәнлек кырын тудыра. Шуңа күрә дә нәкъ менә Роберт Миңнуллинның үзе сөйләп яздырган аудиоязмасы анализланды. Шул исәптән, бер аудиоязмага гына таянып калмыйча, чагыштырма планда тикшерү өчен хатын-кыз аудиоязмасына мөрәҗәгать ителде. Бу сөйләүчеләрнең никадәр эмоциональ яки эмоциональ булмавын, кайсы оратор-

ның нинди өлешкә күбрәк игътибар бирүен, кайсы җирдә нинди сүзләргә тукталыш һәм төрле акцет ясауларын аңларга ярдәм итте.

Автор шигырен үзе укыганда сүзләргә артык тукталмый, әмма хатын-кыз сөйләме белән чагыштырганда ул шактый гына паузалар ясый. Икенче сөйләүченең сөйләм темпы тизрәк һәм паузалар бик кыска. Юллар арасындагы тукталышларның озынлыгы нибары 0,4–0,5 с тәшкил итә. Мондый темп сөйләмнең алдан хәзерләнгәнлеген, планлаштырылганлык хисен тудыра. Аудиотор анализ белән сөйләмнең үлчәмле һәм мелодиканың монотон, булуы билгеләнде.

Шигырьнең акустик үзенчәлекләре турында сөйләгәндә, шагыйрь аны тигез интенсивлык белән укый. Иң югары нокта 32 тамгасында, *иң* сүзе әйтелешендә җитә. Биредә шагыйрь авыр язмыш сынауларын кичеп, кешеләрне усал булырга өнди. Шигырьнең төп мәгънәсе дә шунда.

Эмоциональлек беренче һәм өченче юлларда югары (20–25 мс) булса, икенче һәм дүртенче юлларда инде сүлпәнәя (10–18 мс). Роберт Миңнуллин сөйләменә хас төп тон ешлыгы күрсәткече – 120 Гц, максималь – 195 Гц икәнлеге билгеле була.

Ике аудиоязманы да анализлап, тавыш бизәлеше күзлегеннән алар бөтенләй төрле икәнлеген әйтергә мөмкин. Хатын-кыз сөйләмендә фонетик сәнгатьлелек азрак чагыла һәм ул язманың алдан планлаштырылганлык хисен тудыра.

Шигърияттә, музыка сәнгатендәге кебек, әсәрнең аваз ягы гаять мөһим. Нәкъ менә шуңа күрә дә шагыйрьләр сүз һәм аның яңгыраш ягына зур әһәмият бирәләр. Шул рәвешле шагыйрьләр әсәрләренең укучыларга йогынтысын көчәйтә. Сүз дә юк, авазларның символик мәгънәләрен шигъри сөйләмдә табу җиңелрәк, чөнки биредә сүз үзенең табигатен ачыграк күрсәтә. Нәкъ менә шигырьдә аваз бүтән мәгънәдә ачыла. Шигъри сөйләм, беренче чиратта, ритмлашкан сөйләм, анда барлык сүзләр дә билгеле бер урынга һәм әһәмияткә ия. Көндәлек яки хәтта прозаик сөйләмдә без яңгырашның ниндидер нечкәлекләренә игътибар итмәскә мөмкин, әмма шигърияттә тавыш үз урынын ала, идеяне тапшыруда һәм кабул итүдә катнаша.

Шулай итеп, эксперименталь фонетикага караган хезмәтләр өйрәнелеп, аннан шигыргә фонетик анализ ясала. Шигырьдә яңгыраш ягына тәэсир итүче алымнар ачык күренә. Бу кабатланулар, аллитерация, ассонанс, антонимнар кулланылышы. Моның белән генә чикләнмичә компьютер программасын куллану мөмкинлекләрне киңәйтә һәм шигырьнең фонетик сәнгатьлелеген тагын да тулырак күзалларга мөмкинлек бирә. Аның ярдәмендә аерым сүзләрне дә,

тулы бер строфаларны да характерларга була. Шулай ук шигъри сөйләм интенсивлык ягыннан анализланды. Интонация һәм шигырьнең төп мөһим мизгелләре үзара бәйләнгән дигән нәтиҗәгә Р.Миңнуллинның «Шулай булырга кирәк» шигыре мисалында инанып булды. Бу үз чиратында сөйләүченең төп мәгънәви йөкләнешне сүзләрдә, сүзтезмәләрдә күрсәтергә тырышуын аңлата.

ӘДӘБИЯТ

1. Байчура Ү.Ш. Татар теленең кайбер фонетик үзенчәлекләре (Экспериментальфонетик мәгълүматлар буенча) // Татар теле һәм әдәбияты мәсьәләләре. – Казан, 1963. – 127–140 б.
2. Бальмонт К.Д. Слово как волшебство. [Электронный ресурс] – URL: http://az.lib.ru/b/balxmont_k_d/text_0360.shtml Мөрәҗәгать итү вакыты: 12.09.2021
3. Бондарко Л.В. Фонетика современного русского языка / Л.В.Бондарко. – СПб.: Изд-во С.- Петербург. ун-та, 1998. – 276 с.
4. Җәләй Л. Татар теленең тарихи фонетикасы буенча материаллар. – Казан: Таткнигоиздат, 1954. – 108 б.
5. Измерение фонетического значения [интернет-ресурс]. URL: https://studopedia.ru/ Мөрәҗәгать итү вакыты: 15.09.21

Г. Р. САБИРОВА

Буа районы Черки-Килдураз урта гомуми белем бирү мәктәбе, Россия

ТЕЛ БИЗӘКЛӘРЕН ӨЙРӘНҮЧЕ ГАЛИМ

Буа төбәгеннән чыккан галимнәр арасында Вахит Хөҗҗәт улы Хаковның исеме аеруча күркәм урын алып тора. Ул 1926 нчы елның 16 нчы августында Күзби авылында укытучы гаиләсендә дөньяга килә. Әтисе Хөҗҗәтелислам Габделхак улы үзенең бөтен гомерен халыкны агартуга һәм балалар укытуга биргән кеше.

Ул Килдураз мәктәбендә 8 нче сыйныфка кадәр укыган, бүгенге көндә бу безнең өчен зур горурлык булып тора: безнең авыл мәктәбендә шундый күренекле галим укыганга без бик шат. Укытучы апа язарга тема биргәч тә, мин бик теләп ризалаштым, шул турыда төрле мәгълүмат тупладым.

Эзләнү-тикшеренү эше эчтәлекле, кызыклы булды. Материаллар эзләгәндә шактый матбугат, фәнни әдәбият, Интернет ресурслар белән танышырга туры килде. Үзем өчен шактый ачыш ясадым, кайбер фактлар миндә зур кызыксыну һәм хөрмәт хисе уятты.

Вахит Хаков зур табигый талантка ия булган, максатчан, үз эшенә җитди җаваплылык һәм таләпчәнлек белән караучы, инде 40 елдан артык татар теле белемен үстерүгә хезмәт итүче шәхес. Аның төп фәнни юнәлеше – төрки һәм татар әдәби телләре тарихы, андагы стилистик категорияләрнең үсеше, татар язма истәлекләрнең теле. Шушылар белән бәйле рәвештә, ул үзенең игътибарын гомуми тел мәсьәләләре, лексикология, терминология, фразеология, орфография, этимология, сөйләм культурасын, мәктәптә телне өйрәнү, хәзерге стилистика мәсьәләләренә дә даими юнәлтә.

Вахит Хөҗҗәт улы Хаков фәнни тикшерүләр алып барган икенче зур юнәлеш – татар теле стилистикасы. Ул – стилистика тарихына нигез салган галимнәрнең берсе. ”Стилистика”ны фәнни әйләнешкә кертүче галим буларак та шул тармакларның катлаулы проблемаларын киң күләмдә фәнни яктан тикшерүне дәвам иттерде. Ул – шушы өлкәләргә караган юнәлешнең фәнни җитәкчесе дә булды.

Стилистика фәнен университетның татар теле бүлегендә беренче башлап нәкъ менә Вахит Хаков укыта башлавын искәртеп үтү дә урынлы булыр .

Нәрсә соң ул стилистика? Стилистика телдәге сүзләрне, тәгъбир һәм образлы сурәтләү чараларын дөрес итеп, билгеле бер максатка ярашлы рәвештә куллана һәм алардан дөрес файдалана белү юлларын өйрәтә.

“Тел һәм стиль мәсьәләре” (1961), “Татар теле стилистикасына кереш” (1963), ”Стилистика һәм сүз сәнгате” (1979),”Татар әдәби теле”.”Стилистика” (1999) хезмәтләрендә В.Х.Хаков беренче мәртәбә функциональ стильләрне системалы рәвештә өйрәнү эшчәнлеген башлап җибәрә. Татар телендә матур әдәбият теле, иҗтимагый –публицистик тел, фәнни яки фәнни – популяр әдәбият теле, эш кәгазьләре теле, эпистоляр яки хатлар теле стильләренең булуын дәлилли, аларга хас үзенчәлекләрне аерып чыгара. Галим XX гасыр башында зур үсешкә ирешкән публицистик стильне җентекләп тикшерә. ”Урал”, ”Фикер”, ”Әл-ислах”, ”Казан мөхбире” газеталарын ”Яшен”,”Ялт-йолт”, ”Чүкеч”журналларын, 1903-04 нче елларда басылып чыккан прокламацияләрне, Г. Тукай, Ф. Әмирхан, Г. Камал, Г. Коләхметов, Ш. Мөхәммәдиев әсәрләрен тел – стиль ягыннан тикшереп, автор публицистик стильдә сүзләрнең төрле тәгъбирләрнең, фразеологик берәмлекләрнең кулланышын, җөмлә төзелешендәге үзенчәлекләрне, сатираның тел – стиль, аерым алганда, сүз уйнату, пародия, оксюморон, ирония кебек алымнарны, сурәтләү чараларын тикшерүгә зур урын бирә.

Мәсәлән, Шәехзадә Бабичның тел-сурәтләү алымнарын куллануда үз юнәлеше барлыгын исбат итә (“Туган як һәм туган тел хисе” 117 бит), шулай

ук, Кол Галинең “Кыйссаи Йосыф” поэмасы һәм аның тел-стиль үзенчәлекләрен өйрәнеп анализ ясый. Мондый мисалларны күпләп китерергә була.

В.Х. Хаковның стилистика өлкәсенә караган хезмәтләре фонетик, лексик, грамматик (морфологик,синтаксис) стилистиканы өйрәнү ягыннан да әһәмиятле. Аларда галим телдәге лексик – фразеологик, фонетик һәм грамматик чараларда дөрес, нәтиҗәле файдалану юлларын ачыклый.

Кемдер әйткән канатлы тәгъбир бар: стиль – кешенең үзе бит ул! Бераз кискенрәк һәм күтелмәгәнчә әйтелсә дә, гаҗәеп мәгънә бар бу сүзләрдә. Чыннан да, стиль – ул бик киң төшенчә.

Стиль – рухи эшчәнлекне белдерүче бер билге. Ә инде кешенең уйлау рәвеше һәм аның чагылышы булган сөйләмендә һәм язуында стиль бигрәк тә ачык күренә. Профессияләре язу эшенә бәйле кешеләр өчен стильләрне тәшкил итүче чараларны ачыклау аеруча зарур,- ди Равил Фәйзуллин.

В. Хаков татар әдәби теленең һәм функциональ стильләрнең барлыкка килүе, аларның үсеше чорларга бүлеп тикшерелә, һәр чорга тарихи – лингвистик яктан характеристика бирелә, иҗтимагый тормышта, билгеле бер эчтәлеккә туры китереп, язма әдәби стильне һәм халык сөйләмен барлыкка китерүче чаралар анализлана.

Вахит Хаков фән һәм мәгариф эшенә, халык белән эшләүгә дә зур игътибар бирә. Ул татар тел гыйлемендә”Әдәби тел тарихы” фәненә дә нигез сала.

Татар теле кафедрасы профессоры, филология фәннәре докторы, Татарстан Җөмһүриятенең атказанган фән эшлеклесе Вахит Хөҗҗәт улы Хаков 1960 елдан бирле университетта төрки һәм татар теле белеменә караган төрле фәннәрне укыта һәм шушы өлкәдә киң күләмле фәнни – тикшеренү эшләре алып бара.

Вахит ага күп көч сарыф иткән тармакларның берсе, күп гасырлар буе тел тарихының үсешен эченә алган татар әдәби теле тарихы, хәзер аерым фән. Ул – гаять катлаулы һәм кирәкле предмет. Аның нигезендә әдәби тел нормаларының үсеш – үзгәрешен һәм язма ядкарьләрнең тел һәм стиль үзенчәлекләрен ачыклау ята.

Фәнни-эзләнү эшендә мин Вахит Хаковның стилистика фәненә кайчан, кайда, кем тарафыннан нигез салынуын һәм нинди юнәлешләрдә эш алып баруы турында мисал китерергә тырыштым. Елдан ел үткәрелеп килгән республика күләм конференцияләре үткәрелгәндә, безнең якташыбыз Вахит Хаков эшчәнлеге онытылмас, аның иҗаты, хезмәтләре тирәнтен өйрәнелер, укучыларда зур кызыксыну уятыр, дип уйлыйм мин.

Безнең мәктәптә укыган тел галиме нинди зур уңышларга ирешкән:стилистика өлкәсендә күпме хезмәт куйган. Мин мондый эзләнү эшенә алынуыма бер дә үкенмим, чөнки тиздән миңа үз юлымны сайларга кирәк булачак. Эзләнү барышында үземә шактый мәгълүмат тупладым, китапханәләрдә булдым, галимнең туганнары белән очрштым. Бу эзләнүләр мине канатландырып җибәрде.

ӘДӘБИЯТ

1. Әһлиуллин М.Ә. Зөя буе – туган җирем / М. Ә. Әһлиуллин. – Казан: "Матбугат йорты" нәшрияты, 2005нче ел. – 142 б.
2. Хаков В.Х. Туган як һәм туган тел хисе / В.Х. Хаков. – Казан университеты нәшрияты, 2007, 116 б.
3. Хаков В.Х.Тел – тарих көзгесе / В.Х. Хаков. – Казан: Татар. китап нәшрияты, 2003. – 165 б.

Н.Н. САБИРОВА

Казан (Идел буе) федераль университеты, Россия

БАЛАЛАР ҺӘМ ЯШҮСМЕРЛӘР МАТБУГАТЫНДА КЕШЕ ШӘХЕСЕ БЕЛӘН БӘЙЛЕ АТАМАЛАР КУЛЛАНЫШЫ

Аннотация. Мы обнаружили, что наименования лица очень часто используются и в печатных изданиях для юных читателей и раскрываются по множеству категорий: возрастным особенностям, статусу в обществе и профессии.

Ключевые слова: наименования лица, язык печати, функциональный стиль, лексическое значение, категория, статус.

Abstract. We found that the names of personalities are very often used in print publications for young readers and are revealed in many categories: age characteristics, status in society and profession.

Key words: names of the person, printing language, functional style, lexical meaning, category, status.

Без мәгълүмати заманда яшибез. Әйтергә кирәк, мәйдан бик бай һәм зур. Әлеге мәйданда берсеннән берсе яңа газеталар һәм журналлар, электрон мәгълүмат чаралары елдан-ел артып тора: аудио, видео язмалар пәйда булып тора. Бу шулай ук кече яшьтә укучылар өчен язылган матбугатка да карый.

Матбугат теле, әдәби телнең аерым бер кулланылыш закончалыклары булган публицистика стиленә карый. Әдәби тел – телнең үз нормаларына салынып эшкәртелгән кулланышы.

Матбугат битләрендә кеше эшчәнлеге белән бәйле атамалар зур урынны алып тора. Сәбәбе – кешенең дөньядагы тоткан урынын күрсәтү белән бәйле булу. Хезмәт әлеге юнәлештә башкарылды. Анализ ясау өчен без балалар һәм яшүсмерләр өчен язылган “Көмеш Кыңгырау” газетасына һәм “Ялкын” журналы материалларына мөрәҗәгать иттек, андагы мәкаләләрдә урын алган лексик берәмлекләргә күзәтү ясадык.

Исегездәме, моннан берничә ел элек федераль каналдан барган «Голос» проектында Сәйдә Мөхәммәтҗанова татар җыры башкарып безнең күңелләрне һәм тамашачы мәхәббәтен яулаган иде (“Татар җыры белән җиңеп була” // Көмеш кыңгырау– 2020. –14 май). Әлеге мисалда безнең исем + фамилия кулланылып килгән. Еш очракта авторлар үзләренең язмаларында иҗат белән бәйле шәхесләрне әлеге конструкция аша бирәләр.

Фильмда Җәмил ролен Уфа малае Арслан Крымчурин, Оксана ролен Мәскәү кызы, инде танылып өлгергән актриса Марта Тимофеева башкара. «Сеңелкәш» фильмының яшь актерлары белән танышабыз (“Сеңелкәш фильмы” // Көмеш кыңгырау – 2020. –14 май). Әлеге мисалда без шәхес атамасын да, кешеләрнең профессиясен ачыклаучы атамаларны да күрәбез. Танылган кеше булуларына карамастан, иҗат белән бәйле эш булганлыктан китерелгән мисалда да исем + фамилия кулланылып килгән.

«Россия» каналыннан барган «Зөләйха күзләрен ача» фильмында Зөләйханың улы Йосыф ролендә безнең Казан егете, 171нче мәктәпнең 4нче сыйныф укучысы Исмәгыйль Низамиев та уйный (“Йосыф булу – җиңел түгел” // Көмеш кыңгырау– 2020. –21 апрель). Алдагы мисалда шәхес атамасының ике төрле кулланылу очрагы бар. Беренчесе – кешене исеме белән атау, бу очракта тарих аша безгә билгеле шәхесләр булса, икенчесе – исем фамилиясе кулланылган очрак, бу иҗат белән бәйле рәвештә килә. Шулай ук туганлык атамалары булган сүзне дә күрәбез: ул. Кешенең җәмгыятьтәге статусы – укучы. Яше ягыннан үзенчәлеген ачкан мисал – егет.

Г.Тукайның әкиятләрен уку, алар буенча театраль өзекләр күрсәтү, әтиәниләре белән бергә мультфильмнар карау балалар күңеленә бик якын килде (Габдулла Тукай әкиятләренә багышланган «Башваткыч» уены // Көмеш кыңгырау– 2020. –21 апрель). Әлеге мисалда татар укучысы өчен билгеле шәхес Габдулла Тукай китерелгән. Язучы буларак аның исемен тулысынча язмыйча, баш хәрефен генә куеп нокта куйсалар, фамилиясе тулысынча язылган.

Мондый идеяне Казанның мәктәп укучысы Алия Минһаҗи тормышка ашырган. Абыйсы да ярдәмгә килгән аңа. Озак та үтми абыйлы-сеңелле Минһаҗилар бу эшкә керешкән. Шунысын да әйтеп узыйк: Айзат Төркиянең

Инстанбул шәһәрендәге Мимар Синан Гүзәл Сәнгатьләр Университетының сәнгать тарихы бүлегендә 3нче курсында укый. Алия Казанның 4нче гимназия-интернатының 10нчы сыйныфын тәмамлый (http://yalkyn.ru/news/bu-tema/sogy-kygyrau-kichsen-shigyrblr-kotlaular). Әлеге мисалда шәхес атамалары күп яктан ачылган: а) туганлык атамалары – абыйсы – 2 нче зат тартым белән кулланылган, абыйлы-сеңелле – җенесе ягыннан аера, шулай ук парлы туганлык атамсы; ә) җәмгыятьтәге статусын күрсәтүче – укучы; б) атаманы исеме һәм фамилиясе белән – Алия Минһаҗи, исемен генә – Алия, Айзат, фамилиясе – Минһаҗилар.

Кадерле, балалар! Әле башланып кына килүче олы тормыш юлында сезгә уңышлар телим! Шуны онытмагыз: укытучыларыгыз сезне ярата, сагына һәм көтә! Татарстан Республикасы Премьер-министры урынбасары Татарстан Республикасы мәгариф һәм фән министры Р.Т. Борһанов (http://yalkyn.ru/news/belmi-kalma/rafis-boranovny-uku-ely-tmamlanu-uaennan-kotlavy) Әлеге мисалда да шактый гына шәхесне атаучы сүзләр кулланылышка кергән, төрле бүленешне күрсәтәләр: а) яшь ягыннан үзенчәлек – балалар, профессиясе ягыннан – укытучыларыгыз, министр, шәхеснең фамилиясе генә кулланылган очрак – Борһанов.

Әмма моңа кадәр Тәслимә, улы Илназ өйдә булган көннәрдә талымлап тормый, башын мендәргә тидерүгә үк йоклап китә. Бүген улы юклыктан шулай боргалана инде ул. (http://yalkyn.ru/news/ijat/anyny-birs-d) Әлеге мисалда шулай ук исеме генә кулланылган, чөнки алдагы мисалдагы кебек үк телгә алынган шәхесләр бер круг эчендә генә билгеле булып торалар. Туганлык атамасы ягыннан да бүленешне күрәбез: улы.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, без шәхес атамаларының яшь укучылар өчен язылган матбугат битләрендә дә бик еш кулланылуына һәм аларның бик күп категорияләр буенча ачып бирелгәнлегенә тап булдык: яшь үзенчәлеге, җәмгыятьтәге һәм профессиясе ягыннан статусы.

ӘДӘБИЯТ

1. Миңнуллин Б.К. Гомуммилли телнең яшәеш формасы буларак әдәби тел һәм аның функциональ стильләре. – Фәнни Татарстан. – 2017. – Б. 31

2. Гафарова В.Р. Текстка грамматик анализ ясау / Уку-укыту әсбабы/ В.Р. Гафарова. – Казан: Отечество, 2016. – 85 б.

3. Йосыф булу – җиңел түгел // Көмеш кыңгырау. – 2020. – 21 апрель. – Б. 5.

4. Татар җыры белән җиңеп була // Көмеш кыңгырау. – 2020. –14 май. – Б. 2.

И.М. СӘГЪДИЕВА
Казан шәһәре Габдулла Алиш исемендәге “20 нче гимназия” муниципаль бюджет гомуми белем бирү учреждениесе, Россия

ТАТАР ТЕЛЕН ЧИТ ТЕЛ БУЛАРАК УКЫТКАНДА КОМПЬЮТЕР ТЕХНОЛОГИЯЛӘРЕН КУЛЛАНУ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Аннотация. В статье раскрываются возможности применения компьютерных технологий в процессе изучения или контроля знаний учащихся в общеобразовательных учреждениях. В статье компьютерная технология рассматривается как один из видов инновационных технологий, а именно способствующий активизации деятельности учащегося на протяжении всего урока; побуждающий обучающегося к самостоятельной и творческой деятельности, способствующий прямой и обратной связи учителя и ученика, создающий условия для организации интересного и эмоционально насыщенного урока.

Abstract. The article reveals the possibilities of using computer technologies in the process of studying or controlling students' knowledge in educational institutions. The computer technology in the article is revealed as one of the types of innovative technologies, namely, contributing to the revitalization of the student throughout the lesson; encouraging the student to independent and creative activity, promoting direct and feedback of the teacher and student, creating the conditions for organizing an interesting and emotionally rich lesson.

Ключевые слова: Инновация, компьютерные технологии, обучающийся, обучение.
Keywords: Innovation, computer technology, learner, training.

Заман таләпләре бүгенге көндә татар телен укыту процессында мөһим үзгәрешләр таләп итә. Укытучы алдында, беренчедән, телебезне саклап калу бурычы булса, икенчедән, рус телле балаларда телне өйрәнүгә кызыксынуны үстерү бурычы тора. Бу укытучыдан зур һөнәри осталык, түземлек һәм заман таләп иткәнчә, югары технологияләрдән, мәгълүмати чаралардан хәбәрдар булуын, иҗади эшли белүне таләп итә. Педагогик эшчәнлектә иҗадилык – ул үз чиратында яңалыкка, үзгәрүчәнлеккә омтылу. Җәмгыятьтәге үзгәрешләрне уңай кабул итү өчен, укытучының заман белән бергә атлап баруы мөһим. Бүгенге укытучыдан бик күп нәрсә таләп ителә: үз фәнеңне бик яхшы белү, балаларны яратудан тыш, аларның фикерләү сәләтен үстерү, уку танып белү эшчәнлеген оештыру, рухи һәм физик үсешен тәэмин итү. Бүгенге балалар мәгълүмати технологияләр белән бик иртә таныша. Шуңа да хәзерге педагоглар үсмерләрне үз фәне белән кызыксындыру, аларның игътибарын җәлеп итү өчен компьютер технологияләрен үзләштерергә һәм аларны укыту процессында кулланырга тиеш.Уку-укыту процессына яңа технологияләрне актив кертеп җибәрү – бүген көн тәртибенә куелган мәсьәлә. Теманың актуальлеге, берен-

чедән, шушы фактор белән аңлатыла. Икенчедән, бүгенге көндә икетеллелек проблемасы – Татарстан Республикасы өчен телләр өлкәсендә иң мөһим проблемаларның берсе. Татар һәм рус телләренең хокуклары тигезләнде, ләкин кулланылышы ягыннан рус теленең абруе югарырак. Бу күренеш белән киләчәккә караган төп проблема татар теленең абруен гамәлдә рус теле абруена күтәрүгә кайтып кала. Ә моның өчен гамәли чаралар кирәк. Икетеллелек проблемасын хәл итү, русларга татарча укырга өйрәтү, беренче чиратта, мәктәптә башлана. Аеруча мөһим булып рус балаларына татар теле өйрәтү проблемалары өскә чыга, шуңа күрә дәрестә төрле технологияләр куллануүзенчәлекләрен тикшерү актуаль мәсьәләләрдән санала.

Татарстан Республикасы Россиянең Россиядә алдынгы төбәкләреннән санала. Республикада төрле инновацион проектлар гамәлгә ашырыла, зур халыкара чаралар үткәрелә. Бу яктан Татарстан республикасы – күпләргә үрнәк. Инновацияләр тормышының күп кенә өлкәләренә карый, шул исәптән мәгариф системасы да читтә калмый. Соңгы вакытта татар телен дәүләт теле буларак гамәлгә кую юнәлешендә республикабызда шактый зур эшләр башкарылды: федераль дәүләт стандартларына нигезләнгән укыту программалары төзелде, һәм алар нигезендә башлангыч белем бирү мәктәбе өчен укыту-методик комплектлары яңартылды, төп гомуми белем бирү мәктәбе өчен дә шундый ук эшләр башкарылды һәм башкарылып килә; укучыларның белемнәрен тикшерү системасы да халыкара стандарларга нигезләнеп үзгәртелә, моның өчен махсус уку-укыту ярдәмлекләре дөнья күрде; яңадан-яңа сүзлекләр, сөйләүлекләр, хрестоматияләр, методик әсбаплар нәшер ителеп тора. Мондый шартларда татар телен укытуны тагын да камилләштерү, алдынгы тәҗрибә белән уртаклашу, нәтиҗәле методик алымнарны тәкъдим итү һәм куллануга ирешү аеруча зур әһәмияткә ия.

Хәзерге көндә әзер белем биреп чыгару уку процессында төп бурыч булудан туктады, укытуны традицион формада оештыру актуальлеген югалтты. Заман таләбе укытучыларга яңа мәгълүмати технологияләр белән хәбәрдар булуны, аларны гамәлдә нәтиҗәле куллана белүне сорый. Белем бирүнең нәтиҗәлелеген күтәрү укыту процессының яңа, тагын да нәтиҗәлерәк технологияләрен эзләүне, дәресләрдә куллануны таләп итә. Шуңа дә хәзерге көндә белем бирүдә төрле заманча технологияләр, шуңа бәйле рәвештә төрле метод, алымнар һәм чаралар кулланыла.

Хәзерге вакытта фәнни-педагогик әдәбитта күп төрле технологияләр булуы турында әйтелә. Практикада алар төрле дәрәҗәдә кулланылалар. Алдагы схемага игътибар итик:

Уку процессын интенсивлаштыруны активлаштыру максатында, компьютер технлогиясен төшенчәләрне үзләштерү, теманы өйрәнү, яңа материалны аңлату-ныгыту, сөйләм эшчәнлегенең телдән төрләренә өйрәтү вакытында технология буларак файдаланырга була. Татар теле дәресләрендә компьютер технологияләре куллануның эчтәлеге киң. Укытучы укыту процессында темага нисбәтле аны дөрес, урынын һәм вакытын белеп кулланырга тиеш.

ӘДӘБИЯТ

1. Селевко П.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. М.: Народное образование, 1998. С. 189.

2. Смирнов Н.К. Здоровьесберегающие образовательные технологии в работе учителя и школы. М.: АРКТИ, 2003. С. 178.

3. Шәкүрова М.М. Татар телен укыту методикасының фәнни мирасы (XVIII гасыр ахыры – XX гасыр) / Научное наследие методики преподавания татарского языка (конец XVIII – нач. XX вв.). Казан: Ихлас, 2012. Б. 15

4. Харисов Ф.Ф. Татар теле: теория һәм практика. Монография. Казан: Ак бүре нәшр., 2018. Б. 341.

А.М. САДЫКОВА
Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение «Многопрофильный лицей №187» Советского района г. Казани, Россия

О ПРОБЛЕМАХ И ПЕРСПЕКТИВАХ РАЗВИТИЯ ПОЛИКУЛЬТУРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В статье представлены основные направления поликультурного образования и воспитания. Определены отдельные перспективы развития поликультурного образования.

Ключевые слова. Поликультурное образование, поликультурное воспитание, диалог культур.

Abstract. The article presents the main directions of multicultural education and upbringing. Certain prospects for the development of multicultural education have been identified.

Key words. Multicultural education, multicultural upbringing, dialogue of cultures.

Детство – период человеческого развития, когда ребёнок учится понимать окружающий мир, усваивает культуру своего общества. И только от взрослых будет зависеть, что маленький человек заберёт во взрослую жизнь. Поэтому мы должны научить детей любить свою семью, уважать взрослых, чтить культуру, помнить историю и традиции своего народа.

Непредвиденные изменения, происходящие в системе государства, рост межэтнических конфликтов, становление индивида, умеющего жить в условиях билингвального пространства, требуют воспитания личности, способной принимать ответственные решения в непростых жизненных ситуациях.

Безусловно, это задача напрямую затрагивает сферу образования, где молодому поколению прививают гуманное отношение к представителям других культур. В России большую значительность приобретает проблема поликультурного образования.

Поликультурное образование – это образование, построенное на идеях подготовки к жизни подрастающего поколения в полиэтническом обществе, где проживают и взаимодействуют люди, говорящие на нескольких языках. В трудах многих зарубежных и отечественных учёных, таких как Ю.С. Давыдова, Б.Л. Вульфсона, Е.В. Бондаревской и др. рассмотрены особенности термина «поликультурность».

В условиях глобализации поликультурное образование должно сформировать у молодого поколения толерантное отношение к представителям других

культур, противостоять отрицательным влиянием на их мировоззрение и развить навыки сотрудничества с ними.

Предполагаются следующие задачи поликультурного образования:

1. Развитие межкультурных коммуникаций. Поликультурное образование направлено на формирование таких качеств, как толерантность, уважение, принятие других точек зрения.

2. Воспитание билингвально-ориентированной личности. Развитие поликультурного образования требует введения инновационных форм, новых методов обучения и воспитания. Появляется возможность введения этнокультурных и этносоциальных функций школы.

3. Формирование гражданско-патриотической направленности. Подрастающее поколение должно владеть новыми умениями и навыками, знать образцы отечественной и мировой культуры. Прийти к пониманию, что, несмотря на принадлежность к различным национальностям, расам, профессиям, мы являемся гражданами великой страны.

4. Формирование целостного культурного пространства. Ошибочным является связывать образование и культурные проблемы только с педагогическими средствами. Здесь важна взаимосвязь образования, культуры, глобализации и всех элементов социального и культурного окружения. Главную роль играет поликультурное пространство, в состав которого входят мужчины и женщины, различные представители религии, языков, рас и этносов.

В настоящее время наблюдаются расхождения в получении образования. 98% необразованного населения Земли приходится на развивающиеся страны, где миллионы детей не имеют возможности посещать школу. Все чаще приходится «оплачивать знания». Сфера образования начинает рассматриваться как коммерческая услуга. Таким образом, сущность образования переходит в область экономики. На первый план выходят товарно-денежные отношения, которые могут привести к навязыванию чужих моделей и ошибочной системе ценностей.

Учитывая взгляды отечественных и зарубежных учёных, поликультурное образование – это особенный образ мышления, основанный на идеях равенства и свободы. Но, к сожалению, в России на сегодняшний день концепция поликультурного образования не работает. Отдельных курсов, методов и стратегий обучения недостаточно. Необходимо разработать учебные программы по предмету с учётом этнокультурного компонента.

За поликультурным образованием будущее потому, что оно формирует толерантное отношение к культурным различиям – это главное качество, необходимое для продуктивной жизнедеятельности в поликультурном обществе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бессарабова, И.С. Современное состояние и тенденции развития поликультурного образования в США: Монография. – Волгоград: Перемена, 2008. – 364 с.

2. Гальскова, Н.Д. Межкультурное обучение: проблема целей и содержания обучения иностранным языкам // Иностранные языки в школе. – №1. – 2004. – 523 с.

3. Дмитриев, Г.Д. Многокультурное образование. – М.: Нар. образование, 1999. – 314 с.

4. Шафрикова, А.В. Мультикультурный подход в обучении и воспитании школьников: Автореферат дис. …канд. пед. наук. – Казань, 1998. – 23 с.

К.Р. САФИНА

Казан шәһәре Мәскәү районының «75 нче Гимназия» муниципаль бюджет гомуми белем бирү учреждениесе, Россия

ФАТИХ ХӨСНИ ИҖАТЫНДА ТУГАНЛЫК АТАМАЛАРЫ

Аннотация. Статья посвящена исследованию терминов родства в творчестве Ф. Хусни. Объектом исследования является произведение писателя “Йөзек кашы”. Автором делается вывод о том, что в творчестве писателя термины родства играют важную роль.

Abstract. The article is devoted to the study of kinship terms in the works of F. Husni. The object of the study is the writer`s work "Yozek kashy". The author concludes that kinship terms play an important role in the writer's work.

Ключевые слова: термины родства, папа, мама, муж, жена, бабушка, дядя и т.д.

Key words: kinship terms, father, mother, husband, wife, grandmother, uncle etc.

Бүгенге көндә төрле язучылар иҗатында төрле төркемгә караган атамаларны аерып өйрәнгән хезмәтләр татар тел белемендә аз түгел. Һәрбер язучы үзе яшәгән чорны тасвирлый, шунлыктан әсәр тукымасына шул чорның колоритын, ул вакыттагы тәртипләрне, халыкның яшәү рәвешен, матди хәлен, рухи дөньясын ачык чагылдырган күренешләрнең, предметларның, вакыйгаларның кереп китүе табигый хәл. Һәрбер телнең лексикасында туганлык атамалары төп урынны алып тора. Алар телдәге сүзлек запасының нигезен тәшкил итәләр. Без Ф. Хөсни иҗатында туганлык

атамаларының кулланышын өйрәнергә уйладык. Моның өчен язучының “Йөзек кашы” әсәрендәге туганлык атамаларын хатын-кыз һәм ир-ат җенесенә караган туганлык атамаларыны бүлдек.

Хатын-кыз җенесенә караган туганлык атамаларына ана, әни (әнкәй), кыз, хатын, апа, килен сүзләрен керттек. Ә ир-ат җенесенә караган туганлык атамаларына әти, ир, абзый, абый, малай, карт, җизни, кияү сүзләрен кертеп тикшердек.

Һәр очракка әсәрдән берәр мисал китерик.

ӘНИ. “*Әни* ак келәткә бик әйбәтләп урын җәеп куйган, узганда-барганда кырын күзне салып йөрим” (Хөсни, 1988: 135);

КЫЗ. “Алма сатучының үз *кызыдыр* инде ул, шөпшә төслерәк икән” (Хөсни, 1988: 129);

АНА. “Анда Госманның *анасы* белән бертуган апасы бар икән, аларга кереп бераз сыра эчтек” (Хөсни, 1988: 153).

АПА. “Әйдә Мамалайга, синең *апаңнарга* кунакка барабыз, дип Госманга әйтеп караган ием, риза булмады” (Хөсни, 1988: 146);

КИЛЕН. “*Килен* үзе дә җиңнәрен сызганып алган, итәк кыстырулы, кулы кулга йокмый” (Хөсни, 1988: 147);

ТҮТИ. “Ярты сәгать тә узмады, Ниса *түти*, шундый ук “кош теле” тотып, әйләнеп тә кайтты” (Хөсни, 1988: 151);

ӘТИ. “*Әтиләр* дә кайт та кайт дип хат артыннан хат тупырдатып торалар” (Хөсни, 1988: 149);

МАЛАЙ. “Кайтып бер-ике көн тормадым, Кәҗә Шәяхмәт *малае* кайткан икән, баеп кайткан икән, дигән хәбәр бөтен авылга таралып та өлгерде” (Хөсни, 1988: 153);

АБЗЫЙ. “Бүген кунам инде мин сездә, Исмәгыйль *абзый*, – дидем” (Хөсни, 1988: 163);

АБЫЙ. “Ягез, *абыйлар*, алай теш белән уйнарга яраткач, уйнашып карыйк алайса” (Хөсни, 1988: 154);

ҖИЗНИ. “Икенче көнне, Сәфәргали *җизнинең* күк айгырын төпкә, Госманнарның кара туры алашаларын прәшкәгә җигеп, пар ат белән киттек тә бардык” (Хөсни, 1988: 155);

КИЯҮ. “Ә бит без аны *киявенең* авызыннан диярлек тартып алып китәбез” (Хөсни, 1988: 149).

Фатих Хөснинең “Йөзек кашы” әсәрендә хатын-кыз җенесенә караган туганлык атамаларының алты төрле очрагы теркәлде. Аларның санына килгәндә,

әсәрдә әни сүзе – 6 (әнкәй сүзе – 3), кыз сүзе – 60, хатын сүзе – 5, ана сүзе – 1, апа сүзе – 3, килен сүзе – 4, түти сүзе 8 тапкыр кабатлана.

Әсәрдә ир-ат җенесенә караган туганлык атамаларының сигез төрле очрагы теркәлде. Аларның санына килгәндә, әсәрдә әти сүзе – 24, малай сүзе – 32, карт сүзе – 4, абый сүзе – 3 абзый сүзе – 13, җизни сүзе – 1, ир сүзе – 1, кияү сүзе 5 тапкыр очрады.

Әсәрне уку барышында очраган туганлык атамаларының һәрберсен теркәп бардык. Әлеге исемлекне ике төркемгә: хатын-кыз җенесенә караган туганлык атамалары һәм ир-ат җенесенә караган туганлык атамаларына бүлдек. Моннан туганлык атамаларының бирелгән әдәби әсәрдә ничә тапкыр кулланылуы килеп чыкты. Әсәрдә кулланылган һәрбер атамага аңлатма бирдек һәм аларның әсәрдә кулланылыш өлкәсен күрсәттек. Моның өчен, туганлык атамаларына билгеләмә биргәндә, "Татар теленең аңлатмалы сүзлеге"нең электрон версиясе белән эш иттек.

Димәк, хатын-кыз җенесенә караган туганлык атамаларыннан – 6 сүз, ир-ат җенесенә караган туганлык атамаларыннан – 8 сүз очраттык. Барлык туганлык атамаларына караган сүзләрнең саны – 14.

Нәтиҗә ясап шуны әйтергә мөмкин: Фатих Хөснинең "Йөзек кашы" әсәрендә кулланылган хатын-кыз җенесенә караган туганлык атамалары әсәрдәге барлык туганлык атамаларының – 43 %, ә ир-ат җенесенә караган туганлык атамалары 57 % тәшкил итә.

Фатих Хөснинең "Йөзек кашы" әсәрендә якынча 13160 сүз кулланылган. Барлык кулланылган туганлык атамаларының гомуми саны – 173 сүз. Ир-ат җенесенә караган туганлык атамаларының төре хатын-кыз җенесенә караган туганлык атамаларына карганда күбрәк булса да, әсәрдә хатын-кыз җенесенә караган туганлык атамалары күбрәк кабатлана. Хатын-кыз җенесенә караган туганлык атамаларын 90 урында, ир-ат җенесенә караган туганлык атамаларын 83 урында очраттык.

Димәк, нәтиҗә ясап шуны әйтә алабыз, Фатих Хөсни иҗатында туганлык атамаларының үз урыны бар. Әмма язучының бер генә әсәрен анализлап төгәл нәтиҗәләр ясау мөмкин түгел. Шуңа күрә, алга таба темабызны дәвам итеп, Фатих Хөснинең башка әсәрләрендә дә туганлык атамаларының кулланылышын тикшерергә телибез.

ӘДӘБИЯТ

1. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге [http://suzlek.antat.ru/]

2. Хөсни Ф. Бер яшьлектә, бер картлыкта: повестьлар, хикәяләр / Ф. Хөсни. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1988. – 495 б.

С.Р. САХАБИЕВА
Казанский федеральный университет, Россия

ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ СОЦИАЛИЗАЦИИ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНИКА

Аннотация. Статья посвящена анализу возможностей применения интерактивных технологий в социальном развитии младшего школьника в начальной школе. В статье рассматриваются сущность основных понятий, выделяются функции, анализируются возможности применения интерактивных технологий в социальном развитии младших школьников.

Abstract. The article is devoted to the analysis of the possibilities of using interactive technologies in the social development of primary school students. The article examines the essence of the basic concepts, highlights the functions, analyzes the possibilities of using interactive technologies in the social development of primary school children.

Ключевые слова: социальное развитие, младшие школьники, интерактивные технологии, социализация.

Keywords: social development, primary school students, interactive technologies, socialization.

В настоящее время в современном мире учащиеся начальной школы в образовательном учреждении проводят очень большое количество своей времени. В учебном заведении они не только получают знания, но и формируются как отдельные личности. Именно поэтому главные образовательные результаты каждого ребенка смещаются с показателей учебной успеваемости на личные и социальные успехи [1, с.156]. Данный феномен отражен в содержании Федерального государственного образовательного стандарта начального образования второго поколения. Следует отметить, что ФГОС второго поколения внедряются в образовательные учреждения с сентября 2011 года. И в государственной политике образования данный вопрос является обязательным и закреплено в необходимых документах.

Для начала хотелось бы дать определение понятию «социальное развитие».

Социальное развитие человека – это процесс усвоения и интенсивного воспроизведения индивидуумом общественного опыта, системы общественных взаимосвязей и взаимоотношений.

Социализация человека происходит не только в процессе образования, но и в процессе воспитания и самовоспитания человека. Когда человек ставит перед собой цели и добивается их несмотря ни на что, воспитывает в себе чувство собственного достоинства, четко видит свое место в обществе.

В социальном развитии человека большую роль играет общение. Роль общения велика именно в младшем возрасте ребенка, когда он только начинает осваивает свое социальное пространство. Следует отметить, что ребенка младшего школьного возраста проблема личного общения беспокоит чаще больше, чем проблемы успеваемости по учебным предметам и качества их образования. Это можно доказать тем, что для каждого возрастного периода развития ребенка характерна своя особенность, свое развитие и своя ведущая деятельность. Если мы обратимся к периодизации Д. Б. Эльконина, то увидим, что младший школьный возраст является временем, когда познавательная активность ребенка направляется на явления в социальных отношений.

В младшем школьном периоде ребенок овладевает ключевыми теоретическими и практическими знаниями. И роль педагога в данной ситуации заключается в том, чтобы грамотно и осторожно направлять эти полученные знания. Учащиеся должны осознать для себя их сущность, накопить свой собственный жизненный опыт.

На данном этапе своего развития дети очень эмоциональны. Для них характерна высокая чувствительность, отзывчивость, человечность, открытость ко всему. У детей доминирует эмоциональная составляющая, это является основой заложения в них таких качеств, как гуманность, сострадание, терпимость.

Но в то же время младший школьный возраст это такой период, когда у детей очень мало собственного опыта и их поведение, в основном, имеет подражательный характер. В этом возрасте у детей выстраиваются отношения со своими сверстниками, взрослыми и с самим собой. Таким образом, формируются и закрепляются базовые индивидуально-психологические особенности ребенка, которые будут определять его будущее.

В различных документах прописано, что начальная школа является очень важным элементом социального развития младшего школьника. Так как достижения ребенка в это период определяют успешность и качество образования человека в дальнейшей жизни. [2, 4]

В настоящее время в образовательных учреждениях учатся и развиваются различные дети с различным уровнем образовательного и социального развития.

Для достижения необходимых целей образования и воспитания современная школа использует ряд технологий. Одними из самый современных технологий являются интерактивные технологии.

Интерактивные технологии являются одним из видов инновационных технологий. Не для кого не секрет, что современными компьютеры, сетевые коммуникации с большими и уверенными шагами вошли в нашу современную жизнь. Благодаря им у нас появляется масса возможностей: это коммуникация между людьми, независимо от их местоположения; накопление и передача знаний; дистанционное обучение, которое бешенным темпом развивался именно во время Пандемии 2020 года и другие.

В современном мире знакомство ребенка с инновационными технологиями начинается с раннего детства. С младенчества ребенок видит, что люди, которые его окружают, постоянно носят с собой элементарные мобильные телефоны, дома смотрят телевизор, работают в ноутбуке и так далее. И таким образом, ребенок привыкает их постоянному присутствию. Уже в детстве он так же становится как бы «потребителем» этих технологий, смотри «Машу и медведь», «Фиксики» и так далее. Таким образом, и сам становится частью современного информационного общества.

К вопросам интерактивного образования известные ученые обращались не раз. В своих работах такие ученые, как В.В. Гузеев, М.В. Кларин, Г.М. Коджаспирова, А.Ю. Коджаспиров, О.П. Осипова, Н.В. Суворова отмечали, что интерактивное обучение является одним из актуальных направлений современного образовательного процесса. Большинство из них отмечают, что занятия в интерактивном режиме имеют этапы организации. В частности, они (этапы) следующие: вычленение проблемы, организация поиска решения поставленной проблемы в группах, обсуждение решений, выбор из числа выдвинутых решений наиболее оптимальное, рефлексия, которая также является обязательной.

Как отмечалось ранее, наиболее часто термин «интерактивные технологии» используется в связи информационными технологиями, дистанционным образованием, с ресурсами Интернет. Еще чаще упоминаются такие источники как электронные учебники, справочники, электронные материалы, работа в режиме онлайн и т.д. Безусловно, это намного облегчает работу, так как предполагается разработка преподавателем заданий с использованием Интернет-источников. Далее задания могут направляться на поисковую деятельность учащихся, тем самым расширяется и масштаб заданий [3, 5].

Можно выделить основные методологические принципы обучения с применением интерактивных технологий:

1) основательный подбор базовых терминов, учебной и профессиональной лексики;

2) выделение лидера ученика, который имеет функцию инициирующего и ориентирующего на обсуждение учебной проблемы;

3) активное использование на уроке технических слайдов, фильмов, таблиц для объяснения и обсуждения материала;

4) развитие педагогом внутригруппового взаимодействия, наложение контакта между участниками образовательного процесса;

5) роль педагога как контролера дискуссий между учащимися;

6) развитие индивидуальных качеств учащихся в групповых занятиях;

7) развитие «игрового поля» для раскрепощения обучающихся;

8) осуществление контроля над соблюдением норм, правил и поощрений;

9) усовершенствование и расширение использования полученных знаний на практике.

Использование интерактивных технологий педагогами, в частности учителями начальных классов, способствуют созданию благоприятных условий обучения и воспитания. При этом учащиеся с ранних лет учатся активно взаимодействовать друг с другом, налаживают общение между сверстниками и учителем, тем самым у них формируются коммуникативные УУД. Безусловно, это говорит о том, что учитель в своей педагогической деятельности использует инновационные технологии обучения. Их реализация именно в начальных классах способствует формированию и развитию сознания ребенка. Это может быть достигнуто при помощи создания модели жизненных ситуаций, ролевых игр, коллективных творческих дел на основе анализа ситуаций и т.д. [4, 5]

Организация урока с использованием интерактивных технологий помогает всесторонне развивать учащихся. В процессе такого обучения учащиеся с младшего школьного возраста учатся критически мыслить, на основе анализа информации решать сложные проблемы, взвешивать различные мнения, дискутировать и, конечно же вступать в коммуникацию с другими людьми, что позволяет им адаптироваться, а далее социализироваться в обществе.

Рассматривая сущность, особенности интерактивных технологий следует отметить, что многие ученые, исследователи в состав функций интерактивных технологий обучения включают формирование предметных знаний, умений, навыков, развитие творческих способностей учащихся, создание психологического климата и его улучшение, развитие дружеских отношений и организация взаимопомощи в коллективе и др. В связи с этим не стоит забывать и социализирующей составляющей интерактивных технологий, под которой понимается формирование у обучающихся умений, качеств и способностей, которые способствуют самореализации человека в том обществе, в котором о развивается.

Здесь стоит рассматривать всестороннее развитие личности на протяжении всей жизненной пути во взаимодействии с окружающей средой в процессе усвоения и воспроизводства социальных норм и культурных ценностей, а также саморазвития и самореализации в том числе, к которому он принадлежит (Переломова Н.А., 2008: 23)

Развитие личности не самостоятельный процесс, оно не происходит без каких-либо воздействий. Мы знаем, что учащиеся в большей степени социализируются в рамках образовательных учреждений, так как именно они играют ведущую роль в этой области. Поэтому педагогам очень важно целесообразно подойти к выбору интерактивных технологий обучения, необходимо учитывать их социализирующий аспект. Здесь под этим понимается те стороны технологий, которые способствуют социализации личности и его развитии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Григорьева В.Е. Стандарты второго поколения в начальной школе // Герценовские чтения. Начальное образование. – 2010. – Т. 1. – С. 152–156.
2. Шкуричева Н.А. Дружеские взаимоотношения младших школьников // Начальная школа. – 2010. – №11. – С. 6–8.
3. Бордовская Н.В. Современные образовательные технологии [Текст]: учеб. Пособие / Н.В. Бордовская, Н.В. Бродская, И.М. Дандарова. – М.: Кно Рус, 2011. – 432 с.
4. Инновационные методы преподавания в начальной школе / Л.С. Виситова // Образование и воспитание. – 2016. – С. 16–19.
5. Суворова Н. Интерактивное обучение: новые подходы // Учитель. – №1. – С. 25–27.

Л.Г.ТАГИРОВА
Казан федераль университеты, Россия

Ф. ӘМИРХАН МИРАСЫ

Яңа бистә татар тарихында аерым урын алып торган. Монда бик күп мәшһүр шәхесләр яшәгән: Каюм Насыйри, Гаяз Исхакый, Фатих Әмирхан, Муса Жәлил, Салих Сәйдәшев. Бар дөньяга мәгълүм булган шагыйрь Габдулла Тукай исеме дә Яңа бистә белән бәйле Хәзерге вакытта Казан шәһәре җитәкчелегендә Яңа бистәне төзекләндерү планы карала. Без Яңа бистәнең тарихи йөзен саклап калу максатыннан, туган ягыбыз тарихын җентекләп өйрәнәбез, шуңа күрә алынган теманы актуаль дип саныйбыз.

Теманың өйрәнелү дәрәҗәсе: Яңа бистә, тарихчы Р.Фәхретдинов тарафыннан шактый өйрәнелсә дә, бистәнең Ф. Әмирхан белән бәйләнешенә бүген-

ге көндә игътибар итүчеләр аз. Әлеге хезмәтебездә сүз Әмирханнар нәселенең Яңа бистә тарихында гына түгел, ә XX гасыр башы татар җәмәгатьчелегендәге тоткан урыны турында бара.

Эзләнү-тикшеренү эшенең объекты: Яңа бистә һәм Әмирханнар нәселе, аларның йорты; тикшеренү предметы – Яңа бистә тормышына бәйләп, Ф.Әмирханны өйрәнү.

Эшенең максаты: Яңа бистәне төзекләндерү программасына үзебезнең тәкъдимнәребезне җиткереп, бистәнең милли йөзен саклау; Казанның туристлар картасында Яңа бистәдә Ф.Әмирхан белән бәйле урыннар булдыру; Ф.Әмирхан исемен мәңгеләштерүгә өлеш кертү.

Эшнең төп бурычы: татар халкы тарихында Яңа бистәнең ролен ачыклау; татарлар тормышында Әмирханнар нәселенең әһәмияте; Ф.Әмирханның тормыш юлына күзәтү ясау.

Кулланылган методлар: фәнни, әдәби һәм матбугат материаллары белән эшләү; анализ, синтез алымы; эзләнү методы.

Фәнни эшнең гамәли әһәмияте: Яңа бистәне төзекләндерү программасында аның милли – тарихи йөзен чагылдыру, Яңа бистәдә Ф.Әмирханга бәйле урыннар булдыру. Ф.Әмирханны өйрәнү, туризм, татар әдәбияты, Казан тарихы белән кызыксынучыларга безнең хезмәтебез файдалы булыр дип өметләнәбез.

Фәнни эшне язганда, Р. Әмирханның "Әмирханнар" шәҗәрәсе, "Ф. Әмирхан турында истәлекләр", Ибраһим НУРУЛЛИНның "Фатих Әмирхан" Д. Заһидуллина, Т. Шакированың "Ф.Әмирхан", Р.Ф.Исламовның "Тукайны өйрәнүдә яңа чыганаклар" китабы, И.Г. Гомәров редакциясендә "Рухи мирас: эзләнүләр һәм ачышлар", интернет челтәре материаллары кулланылды.

Татар халкы тарихында Әмирханнар нәселе аерым урын алып тора. Бу нәселнең Мәрҗаниләр, Камаловлар, Бигиевләр, Аитовлар, Акчуриннар, Апанаевлар, Апаковлар, Исхакыйлар кебек татар дөньясының атаклы нәселләре белән тыгыз элемтәдә, туганлык мөнәсәбәтләрендә торуы да аларның милли тормышыбыз үзәк агымында баруын күрсәтә. Чыннан да, XX гасыр башы татар тормышында мондый зыялы, гарәп, төрек, хәтта инглиз телләрендә иркен аралашучы шәхесләр тәрбияләгән гаиләләр сирәк күренеш. Әлеге затлы нәселнең Казан чоры Әмирхан хәзрәттән башлана. Аның улы Мөхәммәтзариф, ата–бабаларының юлын дәвам итеп, мәгърифәт, дини тәрбия җирлегендә хезмәтләр дә иҗат иткән шәхес. Зариф хәзрәт 1913 елның апрелендә мәшһүр шагыйребез Тукайның җеназасын укыган кеше. Мондый зур вазифаны аңа ышанып тапшыру – татар җәмәгатьчелегенең Зариф муллага ышаныч, олы ихтирам билгесе. Тукай мәетен Клячкин шифаханәсеннән Юнысов мәйданына китергәч, "Зариф

хәзрәт Әмирхани тарафыннан җеназа укыла. Күмү эше тәмам булгач, Зариф хәзрәт “Тәбарәк” укып дога кыла. Димәк, халкыбызның бөек улы Тукайны җиргә иңдерү, мөселманча озату Зариф хәзрәт тарафыннан башкарыла.

Мөхәммәдзарифның өлкән улы Фатыйх Әмирхан. “Әмирханнар нәселенең таҗы, бу кавемнең данын бөтен төрки – татар дөньясын шаулаткан зат,” – дип саныйлар аны. Чыннан да, Ф.Әмирхан XX гасыр башы татар әдәбиятында, татар тормышына яңалык алып килүче классикларыбызның берсе. Ф.Әмирхан үз тирәсенә яшьләрне җыя белгән.

Без бу хезмәтебездә төп игътибарны Әмирханнар йортына юнәлдердек. Әмирханнар йорты Яңа бистәнең генә түгел, бөтен татар зыялыларының үзәге булып торган. Эзләнүләребез күрсәткәнчә, әдип янына бик күп язучылар килгән һәм аның бүлмәсендә бик озак утырганнар. Бөек драматург К.Тинчуринның да Әмирханнарда еш булуын З.Тинчурина истәлеге ассызыклый Исмәгыйль Һилалов истәлегендә мондый юллар бар: ”Ф. Әмирхан янына күп киләләр, ул үзе дә кешеләрдән башка тора алмый, ярата иде әдип кешеләрне! Артистлар, язучылар, матбугат эшчеләре, сәнгать әһелләре йөри иде аның янына”.

Ф.Әмирхан музыка сәнгатен дә бик яраткан, аяклары йөрмәсә дә концерт, опералрга еш барган.Татар артистларына үзенең фатихасын биргән. ”С. Гобәши белән Фатих абыйларга берничә мәртәбә бардык. Миңа: ”Сара сеңлем,табигать сиңа моңлы тавыш биргән. Син җырны ташлама”, – ди торган ие”, – дип язган Сара Садыйкова. Сара Садыйкова язучы өенә еш барган, татар музыкасын үстерү турында сөйләшүләр күп булган.

Ф. Әмирхан үзе белән танышырга килүче татар студентларына, курсисткаларга зур әһәмият бирде. Әдип татар яшьләре арасыннан врачлар, инженерлар, адвокатлар, сәнгать әһелләре чыгуын тели иде” дигән юллар бар. Чыннан да, Ф. Әмирхан бар кешегә дә җылы өләшкән. Күренекле галим Җамал Вәлиди Әмирханны “Гейне зур бер пайтәхетнең өстенә чыгып торган манараларның берсе булса, Ф. Әмирхан безнең бистәбезнең өстеннән күренеп торган һәм шул бистәнең үзенә чаклап ясалган манарасы”на тиңли.

Мөхәммәтзарифның кече улы Ибраһим – Согуд Гарәбстаны илчелегенең сәркатибе. Зариф хәзрәтнең кызы Бибисәгадәтбану да – эти-әнисе юлын дәвам итүчеләрнең берсе. Ул – “Әмирхания” кызлар мәктәбе мөгаллимәсе.

Яңа бистәдә Әмирханнар хәзерге М.Гафури урамы 35 нче йортта яшәгәннәр. ачык зәңгәр буяуга буялган матур йорт.. Ул вакытларда капкадан ишегалдына кергәндә,сул якта иске бер кечкенә йорт торган. Разия Әмирханова болай искә алган “Анда дәү әнием мөдирлек итә торган кызлар мәктәбе

урнашкан. дәү эти белән гомер итә башлаганда, алар шул йортта торганнар. Икенче йорт салып чыккач, искесен мәдрәсә иткәннәр. Ишегалдының түренә кертеп салынган зур тәрәзәле, бер катлы йорт булган. "Бу зур гына бер этажлы йорт биш бүлмәдән тора.

Ф. Әмирханнар йорты 1 нче гимназиягә каршы урнашкан. Әйтүләренчә, гимназия Зариф мулла сукмагына салынган. Зариф мулла өеннән мәчеткә шул сукмактан йөргән, күрәсең. Хәзерге вакытта гимназиядән чыгу юлы шул сукмакка туры килә дип фаразлана. Ф.Әмирханнар йорты 1990 нчы елларга кадәр үз урынында торды. Казанда иске йортларны бетерү сәясәте башлангач, М.Гафури урамындагы Әмирханнар йортын җир белән тигезләделәр. XX гасыр башында татар мәдәнияте, әдәбияты үзәге ролен үтәгән йорттан бүгенге Казан кешесе хәбәрдар түгел. Бу – татар халкының бөек шәхесләренә битарафлыгы. Әйе, татарның бөек язучысы Ф.Әмирханның йорт урынын саклап кала алмады милләтебез. Бу бик аяныч хәл.Татар халкы өчен җан аткан , милләт үсеше өчен ничә буын Әмирханнар көч куйган, һәр татар кешесе өчен киңәш-табыш итә торган изге урын Зариф хәзрәт йорты урынында бүген җилләр генә исә.

1912 нче елда язган "Бер хәрабәдә" хикәясендә Ф. Әмирхан "Фәтхулла хәзрәт"тәгечә 50 елдан соң әллә үз нигезен күрдеме икән – Ләгънәт синә, и тормыш! Әүвәл алдыйсың, аннан соң мыскыллыйсың!"

Бу сүзләр белән Ф. Әмирхан, әйтерсең лә, безгә, халкына мөрәҗәгать итә. XX гасыр башы татар халкы өчен белем-мәгърифәт өләшкән бу йорт озак еллар ташландык булып ятканнан соң, юкка чыгарылды. Ф. Әмирхан йорты урынында бүген 10 катлы торак йорт. «Бер хәрабәдә» әсәрендә сызлану фәлсәфәсе дип билгелиләр галимнәр. Әйе, монда сызлану. Ф. Әмирханның да, Зариф хәзрәтнең дә. Татар җәмәгатьчелеге йортны саклап калырга теләмәсә дә, бәлки йорт урынына элмә такта куяргадыр.

Гомеренең иң күп елларын шушы йортта үткәргән әдип туган нигезне татар халкы игътибарсыз калдырырга тиеш түгел иде.

Эшебездә түбәндәге нәтиҗәләргә килдек: Әмирханнар нәселе – XIX һәм XX гасыр башы татар дөньясының үзәге. Фатих Әмирханның ата-бабалары мәгърифәтчеләр булып, мәктәп-мәдрәсәләр ачып, халык арасында аң-белем тараткannar яки гомерләрен татар тарихын өйрәнүгә багышлаганар. Тукайны гүргә иңдергән Зариф Хәзрәтнең йорты рәсми булмаган мәгърифәт үзәген үтәгән. Бу йорт бөек кешеләрнең эзен саклый. Казаннан гына түгел, башка өлкәләрдә яшәүче татарлар да киңәш итәргә, очрашуларга даими килгәннәр.Бу йорт татар халкының танылган шәхесләре Г. Тукай, К. Тинчурин, С. Садыйкова, Вафа Бәхтияров, Габдрахман Мостафин, Фатих Сәйфи, Хөсәен

Ямашев, Мәхмүт – Дулат Али, С. Гобәши, Касыйм Шамил, Җамал Вәлиди кебек бөек акыл ияләрен үзенә җыйган. XX гасыр башы татар дөньясының милли-мәдәни үзәге булган Әмирханнар йорты тарихта эзсез югалырга тиеш түгел! Татар халкы моңа юл куймас!

Д.А. ТЕМИРОВА

МГУ имени М.В. Ломоносова, Россия

ЛИЧНЫЕ И УКАЗАТЕЛЬНЫЕ МЕСТОИМЕНИЯ В SMS-СООБЩЕНИЯХ НА SINGLISH (НА ПРИМЕРЕ SMS-СООБЩЕНИЙ КОРПУСА SMS NUS)

Аннотация. Статья посвящена изучению языковой ситуации Сингапура и на ее основе рассмотрению особенностей употребления личных и указательных местоимений в SMS-сообщениях на сингапурском варианте английского языка. В процессе анализа были определены наиболее характерные местоимения, способы их выражения и прагматические связи с их коллокатами в сообщениях 2004 и 2012 гг. корпуса SMS NUS.

Ключевые слова: SMS-сообщение, корпус, личные и указательные местоимения, синглиш (Singlish).

Abstract. The article is devoted to the study of the language situation in Singapore and the peculiarities of personal and demonstrative pronouns in SMS. The most frequent pronouns, ways of their expression and pragmatic connections with their collocations were identified in SMS of 2004 and 2012 from the corpus SMS NUS.

Key words: SMS, corpus, personal and demonstrative pronouns, Singlish.

Английский язык служит основным языком социально-экономического развития в Сингапуре в связи с чем, государство делит население на четыре этнические категории (китайцы, малайцы, индийцы и другие), чтобы сделать его этнолингвистическое разнообразие более управляемым. Помимо этого английский язык служит языком лингва франка, который необходим для обеспечения содействия межэтническому общению и объединению различных этнических групп. Государство Сингапура активно поощряет владение английским языком, однако делается акцент на восприятии его как этнически нейтрального, чтобы распределение экономических преимуществ не увеличивалось в пользу какой-либо конкретной этнической группы, так как данное обстоятельство может способствовать развитию межэтнической напряженности. В результате принимаемых мер большинство жителей считают английский язык этнически нейтральным, но при этом он не является социально нейтральным.

Как показало исследование Синити Харада, посвященное языковой ситуации в Сингапуре, существует дихотомия в использовании стандартного английского языка и его сингапурского варианта – Singlish (синглиш). Singlish практикуют при разговоре с близкими людьми, в то время как стандартный английский язык является языком официального общения. В беседе автора исследования со знакомой из Сингапура на вопрос, почему сингапурцы используют синглиш при общении с друзьями, она ответила: «Если я буду общаться с моими друзьями на стандартном английском языке, а не на синглише, они подумают, что я сноб. Конечно, во время занятий в классе я говорю на стандартном английском» [Harada, 2009: 73–74]. Некоторые исследователи считают это нормальной речевой практикой. Как отмечает А.Ф. Гупта, опытный взрослый носитель английского языка в Сингапуре использует два совершенно различных вида английского языка в зависимости от обстоятельств [Gupta, 2007: 107].

Интерес для настоящего исследования представляют особенности употребления местоимений в сингапурском варианте английского языка (Singlish) с точки зрения прагматики SMS-сообщений в условиях ограниченного набора символов.

Материалом для анализа послужили SMS-сообщения 2004 и 2012 гг., взятые из корпуса SMS NUS, разработанного лингвистами при Национальном Университете Сингапура [Tao Ch., Min-Yen K., дата обращения: 20.02.21].

С помощью корпус-менеджера AntConc[1] нам удалось определить, что наиболее характерными для сообщений 2004 г. являются местоимения 1-го и 2-го лица (1169 и 1100 словоупотреблений соответственно):

– *Jos ask if **u** wana meet up?*

– *Aiyo... First time **u** reply so fast... Y so lucky not workin huh, got bao by ur sugardad ah...gee…*

Помимо количественного показателя форм местоимений программа AntConc позволила определить наиболее частотные, связанные с ними, коллокации[2]. Так, при анализе левых и правых коллокатов[3] для местоимения 1-го лица (***I***) характерным правым коллокатом являются сокращенные формы вспомогательного глагола ***be*** (в настоящем времени) и форма будущего времени (will):

---

[1] Корпус-менеджер, разработанный профессором факультета науки и техники в японском Университете Васэда Лоуренсом Энтони и предназначенный для обработки корпусов [Laurence A., дата обращения: 22.08.2021].

[2] **Коллокаты** – слова, с которыми часто вместе используется анализируемое слово.

[3] **Левые коллокаты** – слова, предшествующие анализируемому слову. **Правые коллокаты** – слова, следующие за анализируемым словом.

*– Wow… U did it all nite ah… Hmmm… I got somethin on until 3… Thk **i'll** msg u when **i'm** abt done k…*

*– Hey xin… So u wana go tmr rite…Cos **i'll** b bookin tmr morn, u 2 and 4pm oso can rite…*

Для местоимения 2-го лица (**you**) характерна связь с глаголом ***want*** (хотеть), который в текстах имеет формы ***wan/wana:***

*– **U wan** me call ur house or phone?*

*– Hmmm… But where **u wana** meet me first…*

Проведенный анализ дает нам основание полагать, что такое количество употреблений местоимений 1-го и 2-го лица доказывает ориентированность отправляемых сообщений на собеседника с целью понимания его намерений.

В сообщениях 2012 г. количество использований вышеупомянутых местоимений уменьшилось в 2 раза и составило 590 и 573 употребления для местоимений 1-го и 2-го лица соответственно.

Помимо изменений количественной характеристики употреблений этих слов, изменились также и коллокации, и теперь наиболее употребляемым стало сочетание **«местоимение + to be»** в формах ***I'm*** и ***I am***:

*– Oh sorry I dnt knw. I thaught **I am** angry*

*– Hi cumi…**I'm** gr8 n wht abt u… I missd u*

Следующую позицию в порядке убывания по частотности использования занимает коллокация «**местоимение + вспомогательный глагол do/have**». Однако следует отметить, что вспомогательный глагол приводится в большей степени в форме отрицания (в соотношении 139 словоформ к 21 в форме утверждения) и имеет следующие версии написания do – **don/dnt/didn/dint/dun** и have – **hvnt/haven/hvn**:

*– Oh sorry **I dnt** knw.i thaught i am angry*

*– Helw budy…I'm sunykriplani n **i hvnt** recievd d pr0dct yet…Plz chk whn i'l gt.*

Как и в сообщениях корпуса SMS NUS 2004 г., сочетание местоимения 2-го лица (**you**) с глаголом ***want*** (хотеть) стало характерным и для текстов 2012 г. Такая параллель между корпусами 2004 и 2012 гг. позволяет сделать вывод о том, что отправителю важно понимать коммуникативную интенцию адресата. С прагматической точки зрения данный факт подтверждает ориентацию адресанта на собеседника.

Помимо личных местоимений интересными для анализа оказались указательные, которые в сообщениях 2004 и 2012 гг. корпуса SMS NUS представлены как в стандартном варианте написания, так и в форме близкой к звучанию,

но принятой нами за диалектную особенность. Так, указательные местоимения *this* и *that* выражены в формах ***dis*** и ***dat***:

*– Hmm… Dunno leh, mayb bag 4 going out **dat** is not small. Or jus anything except perfume, smth **dat** i can keep.*

*– **Dis** is yijue. I jus saw ur mail. In case huiming havent sent u my num. **Dis** is my num. I'm leaving my house now.*

Использование указательных местоимений в подобной форме мы относим к особенностям сингапурского варианта английского языка, т.к. проанализировав количественные показатели этих местоимений, мы пришли к выводу, что в сообщениях 2012 г. в большей степени они стали использоваться в стандартном для английского языка виде. Это основание дает нам возможность утверждать, что проводимая государством Сингапура языковая политика склонения населения к стандартному английскому языку с течением времени показывает положительные результаты.

ЛИТЕРАТУРА

1. Gupta, Anthea Fraser. 2007. "The language ecology of Singapore". In Angela Creese, Peter Martin and Nancy Hornberger, eds. *Encyclopedia of Language and Education*. Vol. 9*: Ecology of Language.*Dordrecht: Kluwer, 99–111.

2. Harada, Shinichi. "The Roles of Singapore Standard English and Singlish." Information and Communication Studies 40. 69–81, 2009. Print. Joo, Mary Tay Wan.

3. *Laurence A.* AntConc (Version 3.5. 9) [Computer Software]. Tokyo, Japan: Waseda University. URL: https://www.laurenceanthony.net/software (дата обращения: 22.08.2021).

4. Tao Ch., Min-Yen K. Creating a Live, Public Short Message Service Corpus: The NUS SMS Corpus https://www.comp.nus.edu.sg/~kanmy/papers/smsCorpus.pdf (дата обращения: 20.02.21)

С.О-Ф. УЗУМ

Мостафа Өнҗәл исемендәге лицей-интернат,

Бөгелмә, Татарстан Республикасы, Россия

ТАТАР ҺӘМ ТӨРЕК ТЕЛЛӘРЕНДӘ ИСЕМ СҮЗ ТӨРКЕМЕН ЧАГЫШТЫРУ

Аннотация. В этой статье говорится о сравнении имен существительных татарского и турецкого языка. Был проведен анализ грамматических категорий имен существительных, таких как: род, число, падеж, категория принадлежность. А также было проведено сравнение образования слов в татарском и турецком языках.

Abstract: The article refers to the comparison of nouns in Tatar and Turkish languages. We analyzed grammatical categories of nouns such as: genus, number and case. In addition, a comparison of the word formation in the Tatar and Turkish languages was carried out.

Ключевые слова. Род, число, падеж, категория принадлежности, словообразование, татарский язык, турецкий язык.

Key words: genus, number, case, word formation, Tatar language, Turkish language.

Татарстан – күп милләтле республика, анда төрле милләт вәкилләре, Тукайча әйткәндә, "тел, лөгать һәм әхлак алмашып" яши. Мин Бөгелмә районы Мостафа Өнҗәл исемендәге лицей-интернатның 10 нчы сыйныф укучысы. Лицейда рус, татар, инглиз телләре белән бергә, төрек һәм француз телләрен дә өйрәнәбез. Бүгенге эшемнең темасы итеп мин: «Татар һәм төрек телендә исем сүз төркемен чагыштыру»ны алдым.

Татар һәм төрек телләре – иң киң таралган төрки телләр. Бу телләр икесе дә, башка барлык төрки телләр кебек, агглютинатив (тагылмалы) телләргә керә. Сүзнең тамырына аффикслар (кушымчалар) билгеле бер тәртиптә ялгана (мәсәлән: өстәл-ләр-ем-дә, araba-lar-ımız-da). Татар теленә иң якын торган телләр – башкорт, нугай, казах, каракалпак, карачай, болкар, комык телләре. Шулай ук төрек, гагауз, азәрбайҗан, үзбәк, төрекмән, кыргыз телләре дә татар теленә бик якын торалар.

Әгәр исем сүз төркемен карасак, татар һәм төрек телләрендә охшашлык шунда: аларда **род** категориясе юк. Татар телендә кем? соравы кешеләргә генә куела. [1: 67]

Төрек телендә дә, нәкъ татар телендәге кебек, kim? (кем?) кешеләргә карата гына кулланыла. Хайваннар, бөҗәкләр, балык, кошларга барысына да ике телдә дә нәрсә? (ne?) соравы куела.

Исемнәрнең күплек сан формасын карасак, татар телендә күплек сан кушымчалары –лар//-ләр, -нар//-нәр белән ясала. Татар телендә,-м,-н,-ң хәрефләреннән соң, -нар//-нәр аффикслары ялган. Мәсәлән, урындыклар, кешеләр, урманнар, идәннәр. [1: 67] Ә төрек телендә исемнәрнең күплек сан формасы -lar//-ler, аффиксы ярдәмендә ясала. Мәсәлән: masalar, kişiler, orma**n**lar, anneler,babalar. Төрек телендә – н хәрефеннән соң, -lar кушымчасы ялгануы аермалы як, чөнки төрек телендә – нар кушымчасы юк. [2: 91]

Татар һәм төрек телләрендә тартым аффикслары күплек сан кушымчасыннан сон килә. Мәсәлән: дәфтәр, дәфтәрләр, дәфтәрләрем; ev (өй), evler (өйләр), evlerim (минем өйләрем), söz (сүз) sözler (сүзләр) sözleriniz (сезнең сүзләрегез). [2: 96]

Һәр ике телдә дә 6 килеш бар. Баш килешнең генә кушымчасы юк, кыек килешләрнең аффикслары бар.Татар телендә, башка төрки телләрдәге кебек үк, барлык исемнәр бер типта төрләнә, килеш белән төрләнешнең морфологик вариантлары юк. Килеш кушымчалары фонетик яктан аерымланалар. Килеш кушымчалары барысы ды тартык авазга башлана (кыпчак телләренең үзенчәлеге), һәм аларның ике, дүрт, алты фонетик варианты бар. Сонор тартыкка башланган иялек килеше (-ның/-нең) һәм төшем килеше (-ны/-не) кушымчалары ике вариантлы (рәт гармониясе), ә шаулы тартыкка башланган калган кушымчалар дүрт (-га/-гә,-ка/-кә) һәм алты (-дан/-дән,-тан/-дән,-нан/-нән) вариантлары килә (рәт гармониясе һәм тартыклар охшашлану). [1:74]

Ә төрек телендә түбәндәгечә:

№	Килешләр	Кушымчалар	Сораулары
1	Yalın durum, yalın hal (основной падеж)	-	Bu ne?Bu kim?
2	Tamlayan durumu, ilgi hali (родительный падеж)	-in/ -ın/ -un/ -ün или -nin/ -nın/ -nun/ -nün	Kimin?Neyin?
3	Belirtme durumu,belirtme hali (винительный падеж)	-yi/ -yı/ -yu/ -yü ı/ -i/ -u/ -ü	Kimi? Neyi?
4	Yönelme durumu, yönelme hali (дательный)	-a/ -e -ya/ -ye	Kime? Neye? Nereye?
5	Kalma durumu,bulunma hali (местный)	-da/ -de,-ta/te	Nerede? Kimde?
6	Çıkma durumu, ayrılma halı (исходный)	-dan//-den, -tan//-ten.	Nereden? Kimden? Neden?

Тартым – төрки телләр өчен хас үзенчәлекле грамматик категория. Аның грамматик мәънәсе – предметның кайсы затка караганлыгын белдерү, димәк, тартым предмет һәм аның иясе, хуҗасы арасында мөнәсәбәтне белдерә. Грамматик формасы–исемгә ялганып килгән тартым кушымчалары. [1:100]

Нәтиҗә: тартым категориясенең татар һәм төрек телләрендә кушымча белән ясалуында уртаклык бар.

зат	Төрекчә		Татарча	
	Берлек сан	Күплек сан	Берлек сан	Күплек сан
I	Benım-kitabım	Bizim-kitabımız	Минем китабым	Безнең китабыбыз
II	Senin-kitabın	Sizin-kitabınız	Синең китабың	Сезнең китабыгыз
III	Onun-kitabı	Onların-kitapları	Аның китабы	Аларның китаплары

Татар телендә сорау җөмләләр сорау сүзләре яки сорау кисәкчәләре ярдәмендә ясала. Татар телендә сорау кисәкчәләре –мы//-ме җөмлә ахырындагы сүзгә кушылып язылa. Мәсәлән, Син укучы кызмы? Бүген дүшәмбеме? Төрек телендә дә сорау җөмләдә сорау сүзләре яки сорау кисәкчәләре булырга мөмкин. Сорау кисәкчәләре –mı//-mi, -mu//-mü, гадәттә, хәбәрдән соң килә. Алар аерым язылалар. Мәсәлән: Bugün çarşamba mı?; bugün Cumartesi mi?; Pazara gidecek misin?; Bana elbise alacak mısın?

Исемнәрнең ясалышын чагыштырып карасак, сүз ясалыш ысулларында да охшашалыклар күрербез.

Морфологик (кушымчалау) ысулы белән сүз ясалу 2 телдә дә бар.

Татар телендә сүз ясагыч кушымча -чы/-че кушымчасы төрек телендәге –cu/ - cü, -cı/**-çi,** çı/-çi,- çu/-çü белән туры килә. Мәсьәлән: төрекчә, yol(дорога)-yolcu(пассажир),balık (рыба)-balık**çı** (рыболов), demir (железо) - demirci (кузнец), av(добыча)-avcı (охотник) [2:60]. Татар теленә мисал итеп, язучы, җырчы, җыештыручы, эшче, тәрбияче сүзләрен китерергә мөмкин.[1:107]

Төрек телендә дә татар телендәге кебек сүзләрне кушу ысулы белән ясалган сүзләр бар. Мәсәлән, татар телендә ташкүмер, тукранбаш, кульяулык, аккош [1:110] сүзләре, ә төрекчәдән tamirhane, yatakhane, Eskişehir, imambayıldı сүзләре 2 сүздән тора.

Кыскартылма юл белән ясалган сүзләрне дә күзәтергә була. Мисалга К(П)ФУ, БМЗ (Бөгелмә механика заводы), КамАЗ, төрекчәдән ABD (Amerika Birleşik Devletleri), TD (Türk dili), TK(Türk kültürü) китерергә мөмкин[2:40].

Алынма сүзләрдә һәр ике телдә дә сингармонизм законы сакланмый. Мәсәлән, гаеп, вазифа, мисал, галим; төрек теленнән мисал китереп, сүземне дәлиллим: insan (человек), tarih (история), kitap(книга), hakikat (истина) [2:40].

Йомгак ясап шуны әйтәсе килә, без татар теленең «Исем» һәм төрек теленең «İsim» сүз төркеменең тикшердек. Тугандаш халык теле булган татар һәм төрек телендәге исем сүз төркеме арасында уртак яклар бик күп дигән нәтиҗәгә килдек.

ӘДӘБИЯТ

1. Хисамова Ф.М. Татар теле морфологиясе: югары уку йортлары өчен д-лек / Ф.М. Хисамова. − 2 нче басма. − Казан: Татар. кит. нәшр., 2015.− 335 б.

2. Щека Ю.В. Практическая грамматика турецкого языка. – АСТ: Восток- Запад, 2007. – 666 с.

3.https://www.dilbilgisi.dilbydil.com/%D0%BF%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%B6%D0%B8-%D0%B2-%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B5%D1%86%D0%BA%D0%BE%D0%BC-%D1%8F%D0%B7%D1%8B%D0%BA%D0%B5/

И.Ф. ФАТТАХОВ
“Мәдәни җомга” атналык газетасы (газета “Культурная пятница”), Россия

ОСТАЗ ХАКЫНДА

Аннотация. В статье автор анализирует жизненный путь и научную деятельность доктора филологических наук, профессора Вахита Хакова и значение его трудов для развития тюркологии, в том числе и для развития татарского языка. Ученый В. Хаков глубоко и многранно исследовал историю татарского литературного языка и стилистику, выявил стилистические особенности родного (татарского) языка. Об этом четко свидельствуют его труды: “Вопросы языка и стиля” (1961), “Введение в стилистику татарского языка” (1963), “Стилистика и словесное исскуство” (1980), “Развитие татарского литературного языка в советский период” (1985), “Татарский литературный язык (Стилистика)” (1999) и т. д.

Ключевые слова: Вахит Хаков, татарский язык, стилистика, студент, дипломная работа, радиопередача.

Abstract. In the article, the author analyzes the life path and scientific activity of Doctor of Philology, Professor Vakhit Khakov and the significance of his works for the development of Turkology, including the development of the Tatar language. The scientist V. Khakov deeply and many-sidedly researched the history of the Tatar literary language and stylistics, revealed the stylistic features of the native (Tatar) language. This is clearly evidenced by his works: "Questions of language and style" (1961), "Introduction to the stylistics of the Tatar language" (1963), "Stylistics and verbal art" (1980), "Development of the Tatar literary language in the Soviet period" (1985), “Tatar literary language (Stylistics)” (1999), etc.

Key words: Vakhit Khakov, Tatar language, style, student, thesis, radio broadcast.

Ана телебезнең стилистик серләрен фәнни өйрәнгән мөхтәрәм галим Вахит Хөҗҗәт улы Хаковның татар тел белеме дөньясында абруйлы исеме, лаеклы урыны бар. Бу өлкәдә ул зур гыйлем иясе – филология фәннәре докторы, профессор иде. Галимҗан Ибраһимов, Җамалетдин Вәлиди, Латыйф Җәләйләр башлаган изге гамәлнең дәвамчысы. Татар әдәби теле тарихын һәм стилистика фәннәрен күпьяклы тикшергән, телебезнең стилистик үзенчәлекләрен тапкан галим булуын аның “Тел һәм стиль мәсьәләләре” (1961), “Татар теле стилистикасына кереш” (1963), “Стилистика һәм сүз сәнгате” (1980), “Татар әдәби теленең совет чорында үсеше” (1985), “Татар әдәби теле (Стилистика)” (1999) кебек һ. б. хезмәтләре дәлилләп тора.

Вахит агага яшәешнең шатлыгын да, михнәтен дә күрергә туры килгән. Ул – 18 яшьтән сугыш ачысын татыган, бу афәтнең авырлыгын үз җилкәсендә күтәргән фронтовик, үлем тырнагыннан исән-сау котылган Бөек Ватан сугышы ветераны. Шуңа күрә язмышына гел рәхмәт укып, Аллаһка шөкер дип яшәгән.

1992 елда КДУның татар филологиясе, тарихы һәм көнчыгыш телләре факультетына укырга кергәч, декан Т.Н. Галиуллин безне – 136 студентны фа-

культет мөгаллимнәре һәм кафедра мөдирләре белән очраштырды. Шунда Тәлгат Нәби улының чал чәчле, тыйнаклыгы йөзенә чыккан татар теле кафедрасы мөдире, профессор Вахит Хаков белән таныштырып, аны фронтовик дип атавы хәтеремдә уелып калган. Бу олпат зат бераздан безгә үзе дә "Татар әдәби теле тарихы" курсыннан лекцияләр укый башлады.

Вахит абый Хаков – шулкадәр тыйнак, әдәпле, җайлы, ипле, намуслы, югары культуралы, тәрбияле, сабыр кеше иде. Аның белән сөйләшергә уңайлы, аралашу күңелгә рәхәтлек бирә иде. Һәрчак акрын тавыш белән теманы аңлатыр иде, студент халкына беркайчан да тавышын күтәргәнен ишетмәдем. Сорауларга һәрчак төпле, дәлилле җавап бирә иде. Лекцияне йомшак, бәрхет тавыш илә сөйләр иде. Фронтовик Вахит агага хөрмәт зур иде, хезмәттәшләре дә, студентлар да аны бик ихластан ихтирам итәләр иде.

Вахит ага һәрвакыт ыспай киенгән булыр иде: үзенә килешеп торган костюм-чалбар, матур күлмәк, зәңгәр галстук, кышын башында мех бүрек, өстендә кайры тун иде.

2–5 нче курсларда ул минем гыйльми җитәкче булды. Аның кул астында фәнни эшкә өйрәнүдән күңелемдә матур тәэсирләр калды. Ул мине студент чагымда ук "Татарстан" дәүләт телерадиокомпаниясенә эшкә урнаштырды. Рөстәм Акъегет (Фәйзуллин) җитәкләгән әдәби-драматик тапшырулар редакциясенә менә Вахит абый тыйнак кына килеп керә, йомшак тавышы белән исәнләшә, без елмаеп аны каршы алабыз. Аннары ул: "Рөстәм, "Тел күрке – сүз" тапшыруына килгән хатларны укып, аларга җавап әзерләгән идем, материалларны карап чыгарсыз әле", – ди.

Вахит ага минем биредә журналист эшенә өйрәнүемә, үзенең 50 елдан артык радиоэфирда яңгырый торган "Тел күрке – сүз" авторлык тапшыруын турыдан-туры әзерләүдә катнашуыма, XX гасырның 90 еллары башында татар теленең дәүләти дәрәҗәдә гамәлгә керә башлавына чын күңеленнән сөенде, шәкертенең ана теле һәм әдәбият укытучылары, милли мәгариф буенча директор урынбасарлары белән әңгәмәләр үткәрүенә, туган телебезгә карата халкыбызның уңай мөнәсәбәтен өйрәнүенә гаять шатланды. Аның милләттәшләр өчен гамәли әһәмияткә ия бу тапшыруын кечкенәдән тыңлап үскәнгә күрә җаныма якын, кадерле иде ул. Айрат һәм Мәрьям Арслановларның бәрхет тавышы да "Тел күрке – сүз" тапшыруын танытуда, минемчә, зур урын тотты. Вахит ага узган йөзнең 90 елларында татар телен кирилл язуыннан латин графикасына күчерү өчен җан атып йөрде. "Тел күрке – сүз" тапшыруы аша да бу күчешнең өстенлеген, уңай ягын радиотыңлаучыларга күп тапкыр аңлатты, шушы темага байтак мәгълүмат сөйләде.

Минем диплом эше җитәкчесе иде Вахит ага. Фәнни җитәкчем булгач, аңа консультациягә еш йөрдем. Билгеләнгән бер көнне, билгеле бер сәгатьтә унберенче этаждагы татар теле кафедрасында әйбәт консультация бирә иде. Университетның фәнни китапханәсендә дә Вахит аганы даими күрергә була иде, 11 нче уку залына яки каталогка керә иде ул.

Вахит абый миңа диплом эше итеп, мәрхүм хезмәттәшенә хөрмәт йөзеннән, "М. Мәһдиев иҗатында юмор стиле" темасын тәкъдим итте. Бик теләп ризалаштым, аның карамагында нәтиҗәле эшләп, тәүге фәнни хезмәтемне бик уңышлы якладым. Биредә аның эш стиленә игътибар иттем: М. Мәһдиевнең "Без – 41 нче ел балалары", "Ачы тәҗрибә" әсәрләреннән шактый мисаллар җыйдырды, диплом эшенең һәр бүлеген укып чыкты, караламасын карандаш белән төзәтте, шул рәвешле ел буе эшләтте.

В. Хаков гомере буе ана телебезгә тугъры калды. Бу гүзәл сыйфатын ул үзенең 80 яшьлеге уңаеннан Казан дәүләт университетының тарихи Актлар залында уздырылган хөрмәтләү җыелышында тагын бер кат раслаган иде. Беренчедән, хезмәте аша үзенә хөрмәт яуласа, икенчедән, бирегә килгән җәмәгатьчелек аның аркылы туган телебезгә ихтирамын белдерде. Казан университетында Тукай теленең тантанасы сыман тоелган иде миңа шул җыелыш. Ул ямьле көнне галимне КДУ ректоры М.Х. Сәлахов ихластан тәбрик итеп, аңа "Казан дәүләт университетының атказанган профессоры" дигән шәрәфле исем бирде, махсус билгесен тапшырды. Аннан соң хезмәттәшләре, шәкертләре саф күңелдән эчкерсез котлап, Вахит агага берсеннән-берсе матур чәчәк бәйләмнәре, бүләкләр бирделәр. Вахит Хаков – туган телебез сакчысы иде!

Латин графикасына күчәбез дип нык шаулашкан идек узган гасыр ахырында. Татфакта шушы эксперимент буенча хәтта фәнни комиссия төзеделәр, аның рәисе декан Т. Галиуллин, 30 нчы елларда ук татар совет мәктәбендә яңалифне өйрәнгән В. Хаков әлеге комиссия әгъзасы иде. Радиотапшыру өчен материал әзерләү максатыннан, шул комиссиянең бер утырышында катнашырга туры килде миңа да (ул вакытта "Татарстан" радиосында эшли идем). Вахит абыйның кара тактага латин хәрефләрен яза-яза аңлатканы хәзер дә күз алдында тора әле.

Шулай итеп, галим Вахит Хаков татар әдәби теле тарихын һәм стилистикасын тирәнтен тикшергән, туган телебезнең стилистик үзенчәлекләрен ачыклаган. Бу хакта аның югарыда телгә алынган хезмәтләре раслый.

Р.Н. ФАХРТДИНОВА
Казан федераль университеты, Россия

«ЯҢА МӘХӘЛЛӘ ХӘБӘРЛӘРЕ» ТУРЫНДА

Аннотация. «Yaña Mähallä habärläre» – это религиозный журнал, целевой аудиторией которой являются татары. В журнале максимально полно освещаются новости из жизни финских татар. На страницах журнала вы можете прочитать статьи про межнациональные собрания, про религию и спорт. Привлекают внимание и игры, кроссворды, логические задачи, направленные на развитие мышления и внимания ребенка. В статьях вы можете познакомиться с обычаями, традициями, кулинарией, языком и вероисповеданием татарского народа.

Abstract. «Mahalla News» is a religious magazine whose target audience is tatars. The magazine covers news from the life of finnish tatars as fully as possible. On the pages of the magazine, they can read articles about interethnic relations, religion and sports. Games, crosswords, logical tasks aimed at developing the child's thinking and attention also attract attention. In the articles they can get acquainted with the customs, traditions, cooking, language and religion of the tatar people.

Ключевые слова: религия, спорт, национальные блюда, известные личности, языковые особенности.

Key words: religion, sports, national dishes, famous personalities, language features.

Дин, тел, гореф-гадәтләр – татар халкын бердәм итеп, милләтебезне күп гасырлар буена саклап килүче төп нигезләр булып тора. Татар халкы бик күп тормыш сынаулары үтеп, кайчандыр югалуга дучар ителгән туган телен, динен саклап, алга таба атлаган. Гасырлардан-гасырга, буыннан-буынга кешеләрнең яшәү рәвешләрен, үз-үзләрен тоту кагыйдәләрен, карашларын, зәвыкларын сакларга омтылган.

Бүгенге көндә татарлар Польша, Румыния, Кытай, Финляндия, АКШ һәм Австралия, шулай ук Латин Америкасы һәм гарәп илләрендә яшиләр. Мондый территориаль киң таралуына карамастан, һәр илдә татарлар үзләренең мәдәни кыйммәтләрен, телен һәм гореф-гадәтләрен саклап, берләшергә тырыша.

Хәзерге татарларның ата-бабалары Финляндиягә 1870–1920 нче еллар уртасына кадәр килә. XIX–XX гасырлар чигендә биредә зур булмаган татар общинасы формалаша башлый. 1925 елда Хельсинкида беренче ислам общинасына нигез салына, ә ун елдан соң Татар мәдәни җәмгыяте барлыкка килә, ул дини бәйрәмнәр һәм йолалар, спектакльләр, халык музыкасы һәм биюләре, шигырьләр декламациясе белән мәдәни чаралар оештыра башлый.

Финляндиянең ислам общинасы 1949–1963 елларда «Мәхәллә хәбәрләре» җыентык-бюллетенен чыгара башлый. Ул елына ике тапкыр чыгарыла. Барлыгы күрсәтелгән чорда 60 номер нәшер ителә. Төрле елларда газета мөхәррирләре О. Али, З. Таһир һ. б. була. Җыентыкны 1964 нче елда нәшер итүдән туктатуның сәбәпләре төгәл билгеләнмәгән. Экспертлар уйлавынча, бу фин татарларың тормышында «тынлык» чоры белән дә, кадрлар җитмәү белән дә бәйле булырга мөмкин. «Мәхәллә хәбәрләре» чыгарылышы бары тик 2004 елда газета форматында гына яңартыла. Ә 2012 нче елда исә мөселман бәйрәмнәренең берсе алдыннан корбан гаетендә Финляндиядә яшәүче милләттәшләребез татар телендә «Yaña Mähallä habärläre» (Яңа мәхаллә хабәрләре) журналын чыгара башлый. Аның баш мөхәррире Рамиль Беляев була. Чит ил татар диаспорасының барлык басмаларыннан ул бары тик үзе генә татар телендә латин графикасыннан файдаланып, нәшер итә һәм аның оригинальлеге дә шунда чагыла.

«Яңа Мәхәллә хәбәрләре» журналының берничә номерын анализлагач, әлеге басма фин татарлары тормышы турында шактый тулы мәгълүмат бирә дигән фикергә килергә мөмкин. Журналда дин, демография, мәдәният һ.б., проблемаларга зур игътибар бирелә. Мәкаләләрдә без милләтара дини утырышлар турында укып беләбез, анда күтәрелгән төп мәсъәләләр белән, дин тормышы белән танышып, үзебез өчен нәтиҗә чыгара алабыз. Шундый дини утырышларның берсендә Финляндия президенты Саули Нийнистё диннәр арасында тынычлык булса иде дигән теләк белән чыгыш ясый һәм һәр динне хөрмәт итүгә чакыра. Шулай ук дин тематикасындагы мәкаләләрдә яңа мәчетләр ачылу, китаплар басылу, дини документаль фильмнар төшерелү турында мәгълүматлар шактый, милләттәшләребезнең һәр җыелышта намаз укулары, мәхәлләне коручы әгзаларның рухларына дога кылулары турында мәгълүмат очратып була. Күп кешеләрне кызыксындырган дини сорауларга җавапларны да моннан эзләп таба алабыз.

Дини журнал буларак «Яңа Мәхәллә хәбәрләре» төрле яшьтәге укучылар өчен нәшер ителә. Олы кешеләр дә, урта яшьтәгеләр дә, хәтта кечкенә балалар да бу журналны көтеп алалар. Балалар өчен бу журналда әкиятләр, буяулар, кызыклы башваткычлар, хәтер өчен бик күп уеннар, гыйбрәтле хикәяләр тәкъдим ителә. Җәнлекләр, бөҗәкләр атамаларының рәсемнәр белән бирелеше, татар әлифбасының журнал битләрендә урын алуы шулай ук игътибар казана. Гомумән, татар мөхите, татар халкының мәдәнияте белән сабый чактан ук таныштырып, балаларны тәрбиягә, әхлакка, дингә өйрәтергә теләүче әти-әниләр өчен «Яңа Мәхәллә хәбәрләре» журналы отышлы вариант булып тора.

Журнал укучыларны татар милли ризыклары белән дә таныштырып бара. Татар милли ризыклары – татар халкының тарихтан килгән милли ашамлыклары. Татар халкы үз милли ашлары белән бик бай, һәм бөтен дөньяга үз ризыклары белән мәшһүр. Күп гасырларга сузылган тарих дәвамында милли оригиналь ашлар барлыкка килгән, алар үзләренә генә хас сыйфатларны әлегә кадәр саклаганнар. Шушы оригинальлекне күрсәтеп, ризыкка беркүпме тасвирлама, аның ингредиентлары, пешерү ысулллары турында журналда мәгълүматлар бирелә. Ризык белән бәйле тагын бер кызыклы үзенчәлек ул - хәләл продукцияне рекламалау. Тикшерелгән ике җурналда да бу реклама урнаштырылган. Минемчә, хәләл ашамлыкларны тәкъдим итү татар халкына файдалы мәгълүмат бирү белән бергә күпмедер дәрәҗәдә динебезне һәм милләтебезнең гадәтләрен саклап калуга да тәэсир итә.

Спорт яратучылар өчен дә «Мәхәллә хәбәрләре» кызыклы, чөнки журнал һәр чыгарылышында «Йолдыз» спортклубы белән, аның активистлары белән таныштырып бара. Оста уйнаучы спортчылар турында мәкаләләр бастырыла. Мәсәлән, 2014 елда нәшер ителгән журналда Гөлтен Бәдретдин яшь футболчы кызлар: Аида һәм Тара белән таныштырып үтә. Монда журналист аларның ничә яшьтә булуларын, әти-әниләренең исемнәрен, кайчан һәм ничек уйный башлауларын, хәтта ничә гол кертүләрен язмасында төгәл күрсәтә. Шулай ук журналларда активистларның төрле спорт уеннары: теннис, волейбол, баскетбол уеннарында катнашулары, тауларга менүләре турында кызыклы язмалар басыла.

Журнал безне дин, милли тормыш, мәдәният һәм сәнгать өлкәсендә тирән эзләр калдырган күренекле шәхесләребез белән дә таныштыра. Без монда Габдулла Тукайның «Эш», «Бәхетле бала» шигырьләрен укый алабыз, Шамиль Закиров, Туфан Миннуллин, Флера Сафиуллина кебек шәхесләрнең тормышлары турында, эшчәнлекләре турында укып белә алабыз.

Журналның теле һәм стиле дә уникаль. Мәкаләләр бары тик фин татарларына гына хас булган диалектта, үзенчәлекле итеп язылган. Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк, алар татар әдәби теленә хас «гъ» авазыннан файдаланмыйлар. Бу мәкаләләрдә «дога» сүзе «доа», «җәмәгать» – «җәмәать», «әгъза» – «аза», «гадәттәгечә» – «адәттәгечә» кебек язылган.

Шулай ук татар теле диалектларын өйрәнүгә дә урын бирелә. 2014 нче елда чыккан журналда мишәр сөйләме белән әдәби телебез арасындагы аерымлыклар күрсәтелә. Анда бирелгән сүзләр ул: “төнә” – “кичә”, “аруга”- “бөтенләй” h.б. «Тел – серле чишмә» башисемен алган язмада татар теленең сүзләре тикшерелә, мәсәлән: 2014 нче елда чыккан журналда парлы сүзләр, аларның ясалу ысуллары күрсәтелә.

«Яңа Мәхәллә хәбәрләре» журналы дөрестән дә, безгә фин татарлары тормышы турында шактый күп мәгълүмат бирә. Сан буенча Финляндиядә милләттәшләребез аз булса да, аларга берничә гасырдан соң да югалу куркынычы янамый дип уйлыйм, чөнки татарлар бердәм булып, үз диннәре, үз телләре, татар мәдәнияте турында газета-журналлар чыгарганда, яңа буынга татар халкының гореф-гадәтләрен мирас итеп тапшырганда, татарлар әле яшәячәк. Шуны да әйтергә кирәк, тикшерелгән ике журнал арасында эчтәлеге ягынннан беркүпме аерма бар. 2014 елда чыккан журнал 2012 нче елгыга караганда материалга байрак, тулырак һәм кызыклырак. Ә бу исә шатландыра, чөнки татар вакытлы матбугатының үсеше күзәтелә. Киләчәктә дә татар халкының динен, телен, гореф-гадәтләрен саклап, милләттәшләребез эшләрен уңышлы дәвам итсәләр иде!

ӘДӘБИЯТ

1. Беляев Р.Ф. Yaña Mähallä habärläre. – 2012. – № 1. – 24 бит.
2. Беляев Р.Ф. Mähallä habärläre – 2014. №1. – 28 бит.
3. Беляев Р.Ф. Татарская диаспора Финляндии: вопросы интеграции и сохранения идентичности: дис. … докт.филос.наук. Хельсинки, 2017. – 310 с.
4. Шлыгина Н. В. Традиционные меньшинства Финляндии: формирование и современный статус // Исследования по прикладной и неотложной этнологии. – М.: ИЭАРАН, 2010. – Вып. 221. – 43 с.

А.Р. ХӘБИБУЛЛИНА

Казан федераль университеты, Россия

Ф.ӘМИРХАН ДРАМАТУРГИЯСЕНЕҢ ТЕЛ ЧАРАЛАРЫ ҺӘМ АЛЫМНАРЫ

Аннотация. В данной статье рассматривается язык персонажа как средство формирования культурной идентичности в творчестве Ф. Амирхана. Материалом послужили эпические и драматические произведения писателя.

Abstract. This article examines the language of a character as a means of forming cultural identity in the works of F. Amirkhan. The epic and dramatic works of the writer served as the material

Ключевые слова: поэтический язык, литературный язык, диалектизм, арабизм, русизм, интеллигентный человек, характер героя.

Key words: poetic language, literary language, dialecticism, Arabism, Russianism, intelligent person, character of the hero.

Әдәби стиль башка стильләрдән тел материалы белән аерыла. Әдәби әсәр фикерләрне, хисләрне, сәнгати образларны белдерә торган чаралардан, ягъни әдәби телдән башка була алмый. Әдәби тел чараларына сүзләр, сүзформалар, грамматик конструкцияләр кирә. Шуның белән беррәттән, язучылар диалектизм, жаргонизм, вульгаризм һ.б. әдәби тел нормаларынан чит чараларны да кулланалар. Әмма поэтик тел эстетик функция башкаруы белән аерыла.

Әдәби стиль кешегә эмоциональ тәэсир максатын куя. Л.Н.Папакин “Әдәби текстларның стиль үзенчәлекәре” хезмәтендә: “Әдәби стиль башка функциональ стильләрдән эстетик (поэтик) функциясе белән аерыла. Язучы чынбарлык күренешләрен һәм предметларын образ формасында бирә. Нәкъ менә эстетик (поэтик) функция сүз образларын – әдәби текстның төп категориясен аерырга мөмкинлек бирә”- дип билгели.

Әдәбият нәзариятендә тасвири алымнар һәм чаралар дип стилистик тропларны, лексик чараларны һәм стилистик фигураларны атыйлар. Нәзәрият поэтик чара һәм алымнарны предметлы сурәтләү чарасы, образлылык дөньясын төзү принцибы буларак өйрәнә. Троплар яки күчерелмә мәгънәле сүзләр ассоциатив сурәтләү чаралары дип тә йөртелә. Аларның төрләре шактый күп.

Галимнәр поэтик стильгә түбәндәге сыйфатлар хас дип билгелиләр: авторның һәм сөйләүченең тәңгәл килүе, авторның "минлеге”нең үзенчәекле чагылуы; тел сурәтләү чараларының сәнгати образны, сөйләүченең эмоциональ халәтен, кәефен яктыртуы; метафора, чагыштыру, метонимия һ.б. стилистик фигуралар, фразеологизмнар, эмоционально-экспрессив лексика кулланылу; стильләр төрлелеге, ягъни сәнгати идеяне башкару өчен бүтән стильләрдән (сөйләм, публицистик) файдалану; сүзләр ярдәмендә образлар тудыру, аларга яшерен мәгънә кетү; әдәби стильнең максаты – авторның хисләрен тапшыру, укучыларда кәеф, эмоциональ омтылыш барлыкка китерү.

Ф. Әмирханның “Яшьләр” драмасын укырга керешкәч үк әсәрнең теле чуар икәнлеген аңлашыла. Персонажларның телендә рус, гарәп-фарсы сүзләре һәм гыйбарәләре, ягъни варваризмнар бик күп файдаланыла. Нәкъ менә шул алынмаларның күп булуы сәхнә әсәрен укуны кыенлаштыра, кабул итүдә авырлыклар тудыра. Гарәп-фарсы алынмалары XX гасыр башы татар әдәбияты өчен гадәти күренеш, әмма “Яшьләр”дә рус варваризымыннан башка бер генә җөмлә булмавы сәер тоелырга мөмкин. Шул ук вакытта, бу күренеш авторның кимчелеген түгел, ә образларны тасвирларга ярдәм итә торган лексик чара. Мисал, өчен Газизнең һәм Йосыфның, гомумән, “яшьләр” төркеменә кергән персонажлар теле рус сүзләренә бай. Сүзләрне әйтелештә хаталар һәм хилафлыкар юк. Мәсәлән, *выставка, скандал, замечательно, напрасн, штиблет* һ.б. сүзләр.

Алынмаларның күп булуы “яшьләр”нең рус телен белүләрен, дөньви белемнәргә ия булуын таныта. Рус сүзләренең төрле өлкәләргә каравы да моны кабат дәлилли. Ә аларның эти-әниләренең сөйләмендә гарәп-фарсы алынмалары күбрәк. Мәсәлән, *ләфзы (сүз), тәгъзыйм (олылау), тәхкыйрь (хурлау,мыскыллау)*. Олылар рус сүзләрен куллану очрагында, гыйбарәләрне ярак-лаштырып, татарчалаштырып әйтәләр: *абразауный*, *первой сорт, ыстудиннар, ни признют* һ.б. алынмалар. “Фәтхулла хәзрәт” комедиясенең төп герое Фәтхулланың да рус телендә хаталы итеп сөйләшүе ассызыклана. Аның русча сөйләшүе комедияне җанландырып җибәрә, көлке тудыра: “Думуй надо, думуй, тяперче здурув (Әмирхан,1985: 380).

Рус сүзләрен күп куллану тенденциясе Ф.Әмирханның иҗат башында гына күренә, алга таба язучы әсәрләрендәге рус алынмаларын киметә. “Тигезсезләр” психологик драмасында рус алынмалары төп геройларда сирәк кенә очрый. Аларның алынмалары тарихи сүзләр буларак кабул ителә. Тарихи сүзләр аша билгеле бер чор, заман, иҗтимагый тормыш белән бәйле күренешләр ачыла. Мисал өчен *мануфактура магазины*, *вершок, приказчик, вечер (кичке җыен), дворян-помещик, миссионер* гыйбарәләрен геройлардан ишетергә туры килә.

Рус сүзләре ярдәмче геройлар телендә күп. “Тигезсезләр” драмасындагы Габдулланың, Галиевнның рус алынмаларын кулланулары, образларны тискәре яктан күрсәтә. Габдулла туган телен белмәгәнгә, татар телен кимсеткәнгә русча сөйләшә. Аның авызыннан еш кына *татарка, националистка, оканчивающая гимназию* кебек сүзләр ишетелә. Ул татар милләтенең бары тик тискәре итеп тасвирлый. Галиев та башкалар белән: “*Здравствуйте, господа*!” дип исәнләшә, котлауларны русча сөйли: “*Позвольте*, Рөкыя туташ, сезне *поздравить* итеп, шушы *букетны подносить* итргә, *желаю вам, всего наилучшего на жизненном пути*!” (Әмирхан,1986: 346).

Әсәрдә үткен телле Йосыфның сөйләме үзенчәлекле. Ул үзен “аталардан” өстен хис итә, һәр җөмләсендә ирония бар. Моңа басым ясау, әлбәттә, драманың текстында урын ала. Мисал өчен рус теленең авырлыгы турында ул: ”Әгәр телләр выставкасы булып, анда иң авыр телләргә хосусый наградалар бирелә торган булса, минемчә рус теле гран-при алыр иде” (Әмирхан,1985: 262) - ди. Искелек тарафдарларыннан астыртын рәвештә үткен көлә. Фәхерниса апасының эсседә кат-кат киенүенә түбәндәгечә җавап бирә: “Шәлең белән чапаның өстеннән бер кат тун да бөркәнгән булсаң, эсселәмәгән булыр идең” (Әмирхан,1985:268). Өшкертеп дәвалануның акылсызлык икәне: “Бикмөхәммәт хәзрәт зате шәрифнең икенче килүендә, Маһи җиңгәләрең мышаяк өшкертеп

калсыннар. Тычканнар үтерергә замечательный файдалы нәрсә”- җөмләсеннән аңлашыла. Йосыфның сөйләмендә мәзәкләр дә кертелә. Апасының бер генә репликасын да комментарийсыз калдырмый. Ирониялe җавап кайтарып, ул үзенчә искелек вәкилләре белән көрәшә. Аларга сүз ярдәмендә ташлана.

“Фәтхулла хәзрәт” комедиясе гротескка корылып эшләнә. Сәхнә әсәрендә кырык ике ел элек үлгән Фәтхулла хәзрәт терелтелә. Хәзрәткә хас сыйфатлар күпертелеп бирелә. Ул нинди дә булса комик ситуациягә куела һәм кылган эшгамәлләре, сөйләгәннәре белән укучыларда көлке дә, нәфрәт тә тудыра. Фәтхулла хәзрәт ул – сатирик җыелма образ. Ул җәмәгать урыннарында хатынкыз киемнәреннән чыга, телефонны вата, канат кигән кешеләрдән курка, өшкереп кеше дәваламакчы була һ.б. – болар барысы да арттырылып, күпертелеп бирелә. Ф.Әмирхан әлеге образ аша барлык кадимче, иске фикерлеләрдән явыз итеп көлә.

Язучы антитеза алымы белән Фәтхулла хәзрәтнең тискәре, ә яңа буынның уңай гына сыйфатларга ия булуын чагылдыра. Мисал өчен Ләйлә прогрессны, ирләрнең һәм хатын-кызларның тигез хокуклы булуын яклый. Хәзрәтнең кызларга мутланып бәйләнүен, хатын-кызның ирдән яшеренергә тиеш дип әйтүен кискен рәвештә кире кага. Ләйлә бабасының бәласе динсезлектә, ди (Әмирхан,1985: 396).

Фәтхулла хәзрәтнең, Миңлесылуның һәм яңа чор татарларның капамакаршылыгы персонажларның теленнән, сөйләменнән дә ачыла. Фәтхулла хәзрәткә, Миңлесылуга дорфа сүзләр куллану, сүгенү хас. Алар бер гаепсезгә кешене орышалар. Мәсәлән, бер күренештә Фәтхулла хәзрәт Каюм Насыйриның һәм Риза Фәхретдиновның рәсемнәренә йодрыгы белән һөҗүм итеп, сөйләнә:” Ә шул каһәр сукканнар икән: бусы сукыр Каюм, тегесе Риза казый икән. Ул бәдбәхетләрне голәма миссионерлар дип уйлый иде. Шул, бушка түгел икән” (Әмирхан,1985: 381). Телефоннан шалтыратучыны:” Ах, күзең чыккан нәрсә! Ах, җибрит! Мин, мәсәлән, кеше булмый, нәрсә соң? Атаң башымыни соң? Тукта әле мәлгунь. Мин кызның атасын яшеп китерим монда. Ярсын әле ул кабырганңны, пулисәйский чакырып, биреп җибәрсен әле ул син мәлгуньне” – дип ачулана (Әмирхан,1985: 392). Миңлесылу да Нәфисәне, Ләйләне рус кызлары дип уйлап, “бетле марҗалар”, “тиле марҗалар” дип атый.

“Тигезсезләр” психологик драмасы импрессионизм үрнәге дип алдарак әйтеп үттек. Әсәрдә хис-кичерешләр төрлелеге, монологлар, табигать күренешләре, музыка, тавышлар, төрле төсләр, ягъни импрессионистик алымнар урын алуы моны дәлилли. Биредә вакыйгалыкка бик аз урын бирелә, үзәккә геройларның үзара мөнәсәбәтләрен, хис-тойгылар үзгәрешен сурәтләү алымы куела.

Пәрдәләрдәге вакыйгалар әкрен генә бара. Ремаркаларда табигать күренешләре оста, укучыга тәэсир итерлек итеп тасвирлана. Музыка, әдәбият, сәнгать, табигать авазлары драманың лириклыгын арттыра, психологизмын тирәнәйтә [2, с. 105].

“Тигезсезләр”дә Рөкыянең һәм Сөләйманның сөйләме образлы сүрәтләү чараларына бай булуы белән аерылып тора. Бу күренеш образларның романтик булу белән бәйле. Алар бер-берсе белән хисләре, милләт, сәнгать, әдәбият турында гапләшәләр. Әңгәмәләре аркылы аларның рус һәм татар әдәбияты белән таныш булуын, рәсем белән кызыксынуларын күрәбез.

Ф.Әмирхан әсәрләренең теле бай. Язучы аларны образлылыкны арттыру, тәэсир көчен тирәнәйтү өчен яратып куллана. Тикшерү нәтиҗәсендә драмаларда чагыштырулар, метафоралар, синекдоха, гипербола, эпитетлар барлыгы ачыкланды. Эпитетлар: “*мәхәббәтсез* апа”, “*сөекле* сеңлең”, “*акылсыз* нәмәрсә”, “*кадерле* кызы “ һ.б. Әдәби әсәрдә эпитетлар логик сыйфатлау белән генә чикләмиләр, алар экспрессив төсмерле, хисле, күренешкә яки кешегә мөнәсәбәт белдерәләр. “Тигезсезләр” драмасында Рөкыя апасына “мәхәббәтсе апа” дип эндәшә. Шушы атамадан Рөкыя белән Сәлимәнең бер-берсенә каршылыклы мөнәсәбәте ачыла. Чагыштырулар: “*сөт имеп туйган кәҗә бәрәне шикелле*”, *“токымнары аз очрый торган орангутан маймылларына караган шикелле*”. Ф.Әмирхан әсәрләендә чагыштыру образлары үзенчәлекле. Чагыштыру укучыда нинди дә булса күргәзмәлелек тудыру өчен файдаланыла. Рөкыянең тиктормас, хәрәкәтчән икәнен Гомәрнең “*сөт имеп туйган кәҗә бәрәне шикелле*” чагыштыруы аша күз алдыбызга китерәбез. “Монда яшьләр дә, *ак чәчләр* дә бар” метонимиясе аша “Яшьләр” дә геройлар олылар турында сөйләшәләр.

Гиперболалар “Тигезсезләр”дәге мактанчык, күп сөйләргә яратучы Закир сөйләмендә күп очрый. Ул төрле төрле хикәяләрне арттырып, булмаганнарны өстәп сөйләргә ярата. Һәр хикәясенә “*күз яше белән елый”, “туташым чүт еламый гына”* дигән гыйбарәсен кыстырып вакыйганы арттырып җибәрә.

Ф.Әмирхан һәр өч драмасында да геройларының сөйләменә фразеологизмнар да кертә. Фразеологизмнар аша геройның тапкырлыгы, җор теллелеге ачыла. Мисал өчен “*кровь с молоком*”, “*ике кулсыз итәсең*”, “*кәеф китү” “телгә салыну*”, *эч пошу, авыз күтәреп калу һ.б.*

Тикшеренүләргә нигезләнеп, Ф.Әмирханның драматургиясендә урын алган стилистик чаралар, алымнар, троплар, стилистик фигуралар әсәрләрнең поэтик эшләнешенең камиллеген күрсәтә. Язучы төрле алмнар һәм чаралар ярдәмендә әсәрләрнең укучыга тәэсирен көчәйтә. Драмалар аша чорның иҗтимагый халәте, татар теленең торышы күренә.

ӘДӘБИЯТ

1. Әмирхан Ф. Әсәрләр. Дүрт томда: 2 т.: Повестьлар роман һәм драма әсәрләре / Ф. Әмирхан. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. – 488 б.

2. Ганиева Р. Фатих Әмирхан (1886-1926) // Татар әдәбияты тарихы: сигез томда / [төз. Р.Ф. Рахмани; фәнни мөх. Р.К. Ганиева]. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. – Б. 93–107.

3. Папакин Л.Н. Особенности художественного стиля в литературных текстах // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2015. – №1–3. – С. 308–311.

4. Язык художественной литературы //Литературная энциклопедия терминов и понятий/ Под ред. А.Н. Николюкина. Институт науч. информации по общественным наукам РАН. Москва: НПК "Интелвак", 2003. – С. 1257–1263.

А.А. ХӘМЗИНА

Казан федераль университеты, Россия

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ МӘДӘНИЯТАРА КОМПЕТЕНЦИЯ ФОРМАЛАШТЫРУ

Аннотация. В статье рассмотрена актуальность самой межкультурной компетенции на сегодняшний день, понятие межкультурной компетенции. Также представлен анализ упражнений из учебников, с помощью которых можно сформировать это явление. Вдобавок отображены свои собственные методы и способы для образовния межкультурной компетенции на уроках татарского языка.

Ключевые слова: межкультурная компетенция, формирование, культура.

Abstract. The article considers the relevance of the intercultural competence today, the concept of intercultural competence. Also is presented an analysis of exercises from textbooks, which this phenomenon can be formed. In addition, are displayed own methods for the formation of intercultural competence in the lessons of the Tatar language.

Key words: intercultural competence, formation, culture

Хәзерге вакытта җәмгыять һәм мәгариф өлкәсе үсеше тенденцияләре кеше тормышында мәдәниятара бәйләнешләр көчәюгә юл ача. Мондый шартларда без башка тел вәкилләре белән үзара яхшы элемтә булдырырга тиешбез. Ләкин һәрвакытта да моны уңышлы башкарып чыгып булмый. Шуңа күрә яшь вакыттан ук мәдәниятара компетенция булдыру бик мөһим. Мәктәп укучыларында әлеге компетенцияне формалаштыру хәзерге көндә педагогик теория һәм практиканың актуаль соравы булып тора.

Мәдәниятара компетенция мәсьәләсе татар, рус һәм чит ил галимнәренең күпчелек тикшеренүләрендә өйрәнү предметы булып тора. И.И. Халеева, Н.В. Черняк, Н.М. Громова, Н.Д. Гальскова, Ю. Рот, Р.Д. Льиюс хезмәтләрендә,

И.А. Зимняя, И.Л. Бим, А.А. Леонтьев, Е.С. Полат һ.б. тикшеренүләрендә мәдәниятара компетенцияне оештыру сорауларын, эчтәлек, форма, метод һәм технологияләрне өйрәнүе чагылыш таба.

Мәдәниятара компетенцияне өйрәнү Америка кушма штатларында 1950 елларда башлангыч ала [4, с. 7]. Чит ил мәдәният вәкилләре белән аралашканда барлыкка килгән коммуникатив уңышсызлыклар америка галимнәрендә мәдәниятара компетенцияне өйрәнү өчен сәбәп булып тора [4, с. 7]. Алга таба бу өлкәдә эшләү прогрессив рәвештә бара. 1957 елда Тьюксбери тарафыннан мәдәниятара компетенция термин буларак гамәлгә кертелә [4, с. 8]. 1960–70 елларда аны үлчәү чараларын, методлары һәм формалашканлык дәрәҗәсен бәяләүдә актив эшләнә. 1984 елда Б. Шпицберг һәм У. Кьюпач компетенцияне беренче тапкыр эффектив һәм яраклы тотыш дигән караштан тасвирлыйлар һәм аралашуда катнашкан ике якны да исәпкә алалар. 2010 елга хәтле мәдәниятара компетенция чит тел мәдәниятенә кергәч, үзеннән үзе үсә дигән карашлар яшәгән. Ләкин П. Педерсен бу процесс белән генә компетенцияне формалаштырып булмый дигән карашын эксперимент белән дәлилли [4, с. 12]. 1990 елларда мәдәниятара компетенция чит телләргә өйрәтү методикасында мөһим урын ала башлый [4, с. 14]. 2000 еллар башында бөтен илләр буенча университетларда мәдәниятара аралашу проблемаларына багышланган курслар ачыла [4, с. 16]. Шушы ук елларда мәдәниятара компетенция безнең илдә дә актив өйрәнелә башлый.

Мәдәниятара компетенция булган белемнәрне, күнекмәләрне, күрсәтмәләрне һәм мәдәниятара багланышлар нәтиҗәләрен эффектив (макстака ирешү күзлегеннән) һәм яраклы (коммуникация буенча партнерның өметләрен аклау күзлегеннән) рәвештә үз-үзеңне тоту [4, с. 37].

Мәдәниятара компетенцияне формалаштыру һәм үстерү мәсьәләләре Федераль дәүләт белем бирү стандартларында да урын ала. Мәсәлән, шәхси нәтиҗәләргә “башка кешегә карата, аның фикеренә, дөньяви карашына, мәдәниятенә, теленә, гражданлык позициясенә, Россия һәм башка халыклар тарихына, мәдәниятенә, диненә, традицияләренә, телләренә, кыйммәтләренә аңлы, ихтирамлы һәм изгелекле мөнәсәбәтен; башка кешеләр белән диалог төзү әзерлеген һәм сәләтен формалаштыру һәм анда үзара аңлашуга ирешү”. Стандартта укучыларда дөньяга тулы караш тәрбияләү һәм формалаштыру кирәклеге ассызыклана. Ул үз чиратында заманча дөнья үсешен, аның социокультур күптөрлелеген аңлауга нигезләнгән.

Татар теле дәреслекләрендә мәдәниятара компетенцияне формалаштыру һәм үстерү өчен күнегүләр шактый аз күләмдә бирелгән. Шуны да әйтергә

мөмкин, турыдан-туры мәдәниятара компетенцияне булдыру өчен аерым күнегүләр юк диярлек, ә бары тик кайбер биремнәр белән үрелеп китерелә. Шуңа күрә кутучы күнегүләргә үзе билгеле бер өстәмә биремнәр кертергә дә мөмкин.

Рус телендә урта гомуми белем бирү мәктәпләрендә татар телен туган тел буларак өйрәнүче балалар өчен дәреслекләрдә әлеге компетенцияне формалаштыруга төрле күнегүләр һәм биремнәр бирелгән. Мәсәлән, 9 сыйныф дәреслегендә 19 нчы күнегүдә “Татар халкының нинди милли уен кораллары булган? Синең дәү әтиең, карт бабаң берәр уен коралында уйный белгәнме? Синең курайны, гармунны тотып караганың бармы?” дигән сорау куела. Бу рус балаларында татар халкының сәнгатенә кызыксыну уятырга тиеш. Шул рәвешле укучылар телне генә түгел, мәдәниятне дә өйрәнәләр [3, б. 13]. Шулай ук текстлар тәрҗемә итү, башка халыкның танылган вәкилләренең фикерләрен уку, картиналары буенча сочинение язу да чит мәдәниятне өйрәнер өчен ярдәмгә килә [3, б. 9, 70, 136].

Уку әсбапларында башка халыкларның холкын, тәрбия моментларын, мәдәниятен чагылдырган текстларны очратырга мөмкин. Бу укучы балаларда чит ил вәкилләре белән яхшырак элемтә корырга этәргеч бирә [3, с. 41].

“Татарстан” нәшриятында басылган 7 нче сыйныф дәреслегендә 229 нчы күнегү укучыларга толирантлык турында текст бирелә. Биредә телләрнең тигезлеге, милләтара ихтирамлылык турында сүз бара. Тексттан соң балаларга “Үзара татулык, ихтирам нәрсәдән башлана?” дигән темага әңгәмә оештырырга тәкъдим ителә [2, б. 126].

Ләкин мәдәниятара компетенцияне үстерү өчен бу күнегүләр генә җитми. Шуңа күрә укытучы үзлектән биремнәр, төрле грамматик уеннар уйларга мәҗбүр.

Укытучы дата белән бәйле шул көнне берәр төрле халыкта нинди бәйрәм үткәнен сөйләп китергә мөмкин. Мәсәлән, 23 апрельдә Төркиядә Балалар яклау һәм милли бәйсезлек көне билгеләп үтелә. Бу көнне балалар дәүләт хезмәткәрләрен эш урыннарында алмаштыралар. Шул рәвешле укучылар төрекләрнең генә түгел, башка халыкларның милли бәйрәмнәре белән танышырга мөмкин.

Балаларга мәдәниятара компетенцияне формалаштырыр өчен грамматик уеннар бигрәк тә ныграк тәэсир итәргә мөмкин. Бу очракта мондый уеннар тәкъдим итеп була. Төрле милләт исемнәрен һәм уен коралларын карточка формасында эшләп, укучыларга таратырга кирәк. Аларның максаты − кайсы

уен коралы нинди халыкка туры килгәнлеген билгеләү. Шундый ук биремне тарихи истәлекләр, танылган кешеләр белән дә башкарырга мөмкин.

Компетенцияне үстерү өчен диалог та мөһим роль уйный. Туристлар, чит ил кешеләре, башка халык вәкилләре белән әңгәмә корырга, итәгатьлелек, ихтирамлык белдерергә өйрәтүне шулай ук читләп узмаска кирәк.

Тагын бер мөһим момент: һәрбер халыкның үзенең ишарәләре бар. Бер мәдәнияттә кулланылган ишарә, башкасында гомумән бүтән мәгънә белдерергә мөмкин. Шул рәвешле аларны бераз булса да өйрәтү шулай ук комачауламас. Укучыларга видеоязмалар күрсәтү яки презентация форматында аңлату уңай нәтиҗәләр бирәчәк.

Шулай итеп мәдәниятара компетенцияне формалаштыру һәм үстерү укучыларда кызыксынучанлыкны үз милләтенә түгел, ә башка мәдәниятләргә дә уятуга нигез булып тора. Алар шул рәвешле чит халыкларның вәкилләре белән аралашырга, аларны хөрмәт итәргә өйрәнәләр.

ӘДӘБИЯТ

1. Закиев М.З. Татарский язык. Учебник для общеобразовательных организаций с обучением на татарском языке 9 класс / М.З. Закиев, С.М. Ибрагимов. – Казань: Татарское книжное издательство, 2015. – 135 с.
2. Максимов Н.В. Татарский язык. Учебник для общеобразовательных организаций с обучением на татарском языке 7 класс / Н.В. Максимов, Г.А. Набиуллина. – Казань: Татарское книжное издательство, 2015. – 159 с.
3. Сагдиева Р.К. Татарский язык. Учебник для общеобразовательных организаций основного общего образования с обучением на русском языке (для изучающих татарский язык как родной) 7 класс / Р.К. Сагдиева, Э.Х. Кадирова. – Казань: Магариф-Вакыт, 2017. – 143 с.
4. Черняк Н.В. Межкультурная компетенция: история исследования, определение, модели и методы контроля / Н.В. Черняк. – М.: Флинта, 2016. – 264 с.

Ф.Ф. ХАРИСОВ

Казан федераль университеты, Россия

ТЕЛГӘ ӨЙРӘТҮДӘ ИНТЕРНЕТ ТЕХНОЛОГИЯЛӘРЕНЕҢ РОЛЕ

Аннотация. В статье рассматриваются возможности использования интернет-технологий при обучении родному и неродному языкам.

Ключевые слова: интернет, технология, татарский язык, сайты

Abstract. Possibilities of using Internet technologies in teaching native and non-native languages are described in this study.

Key words: nternet, technology, Tatar language, sites

Ана телләр һәм чит телләр укыту методикасында аралашу, телне мәдәнияткә бәйләп интерактив формада өйрәнү соңгы елларда бик активлашты. Өйрәнелә торган телдә аралашу өчен, тормышчан вакыйгаларга туры килә торган ситуацияләр булмаса, кирәкле нәтиҗәгә ирешеп булмый. Бу уңайдан интернетны тиешенчә файдалану укытучыга һәм укучыга зур мөмкинлекләр ача.

Аксиома кебек: компьютер – интернеттан, интернет компьютердан башка яши алмый, чөнки интернет – компьютер челтәренең глобаль күләмдә берләшкән системасы. Ул мәгълүмати һәм аралашу вазифаларын үти. Анда төрле биремнәрне үтәү мөмкинлекләренең чиксез булуын һәр кеше аңлый. Тик шулай да чынбарлык шуны күрсәтә: яңа мәгълүмати чаралар булу барлык проблемаларны да хәл итеп бетерә алмый эле. Димәк, дидактик бурычларны, укучыларның танып белү үзенчәлекләрен, укыту-өйрәтүнең аерым максатларын да онытмаска кирәк. Интернет – шуларның барысын да тормышка ашыра ала торган бик кирәкле заманча чара. Ул өйрәнелә торган тел вәкилләре белән аралашу мөмкинлеген тудыра, тел белән кызыксынуны көчәйтә, укучыларның сөйләмен чарлый. Димәк, интернетны куллану алдыннан, аның кайсы дидактик мәсьәләне чишү өчен әһәмиятле булуы турында да ныклап уйларга кирәк. Моннан тыш интернет – аутентик текстларны өйрәнгәндә кирәкле булган табигый тел мохите барлыкка китерә торган чара да.

Укучы нинди генә юнәлештәге белем бирү оешмасында укуына карамастан, интернет – аңа төрле мәгълүматны эзләүдә һәм аны кулланырга өйрәнүдә беренче ярдәмче. Хәзер интернетта татар телендә язылган белешмәләр дә бик күп очрый. Димәк, кем белән булса да хезмәттәшлек итәсең килә икән, интернет белән дус булырга кирәк, ә бу, үз чиратында, төрле телләр өйрәнүне таләп итә. Әлеге чынбарлык белән, билгеле, килешергә туры килә, чөнки ЮНЕСКО бу гасырны «полиглотлар гасыры» дип игълан итте. Мәгълүматлаштыру чорында иң кыйммәтлесе – мәгълүматны табу һәм аны куллана алу, ә бу исә берничә телне белгәндә отышлырак була.

Чит телне өйрәтүнең үзенчәлеге шунда: аның нигезен сөйләм эшчәнлеге төрләренә – тыңлап аңлауга, сөйләүгә, уку һәм язуга өйрәтү тәшкил итә. Боларның барысына да эшләп карау нәтиҗәсендә ирешергә мөмкин. Аны тормышка ашыру өчен, укучыга үзе яхшырак үти алган сөйләм эшчәнлеге төренә караган биремнәр тәкъдим итәргә була. Тел өйрәнү ахыр чиктә сөйләшергә өйрәнү белән бәйле. Димәк, бу вакытта укучыга телдән үтәлә торган күнегүләрне күбрәк бирү максатка ярашлы була. Аларны үтәү өчен, әңгәмәдәш кирәк, чөнки чын-чынлап аралашырга өйрәнү фәкать җанлы сөйләм аша гына

үзләштерелә. Бу вазифаны өлешчә компьютер программасы үти ала, шулай ук аның ярдәмендә өйрәнелә торган телдә сөйләшә белгән башка берәү белән дә гамәлгә ашырыла. Моның өчен телне өйрәнүнең лингвокультурологик мөмкинлекләрен дә истә тоту зарур. Укучыга өйрәнелә торган телдә сөйләшүчеләрнең рухи байлыклары турында мәгълүмат бирү мөмкинлеге дә игътибардан читтә калмаска тиеш. Яшь буын халыклар арасындагы мәдәни багланышларның кирәклеген тоеп үссен һәм бу турыда белем алсын иде. Әлбәттә, әлеге бурычларны дәреслекләрдәге материаллар да өлешчә үти. Укытучы аларны тиешенчә сайлап алып, балаларга белем һәм тәрбия бирерлек итеп, кирәкле урында файдаланырга тиеш.

Татар телен өйрәнгәндә, интернеттан файдалану укытуны интерактив формада алып баруны таләп итә. Аралашуның максаты белән ахыргы нәтиҗәнең сөйләм чаралары ярдәмендә берләшүе, бер-берсенә җайлашуы һәм бер-берсен тулыландырып торуы «интерактивлык» дип атала. Телне чынбарлыктагыча өйрәтүдә, сөйләм теленә караган күнекмәләр алуда һәм осталыкка ирешүдә, шулай ук сүзләрне һәм грамматиканы үзләштерүдә интернетның әһәмияте зур: ул укучыларда табигый кызыксыну уята, шуның белән бергә укытуның нәтиҗәлелеген дә арттыра.

Интернет мөмкинлекләрен телне өйрәнгәндә куллануның максатлары түбәндәгеләр:

- интернет материалларын дәрес эчтәлегенә кертү;
- яңа материалны нәтиҗәле итеп өйрәнү;
- телне өйрәнгәндә үтелми калган темаларны кабатлау һәм ныгыту;
- проект эшләгәндә, кирәкле мәгълүматны мөстәкыйль рәвештә эзләп табу;
- укытучы җитәкчелегендә телне системалы итеп, дистанцион формада өйрәнү;
- имтиханга мөстәкыйль рәвештә әзерләнеп, аны экстернат формасында тапшыру һ. б.

Боларның барысы да телне өйрәнүнең аралашу максатын күзаллый, өйрәнү предметының – бу очракта телнең – үзенчәлекләрен истә тота, Интернет кайсы дидактик принципларны тормышка ашырганда нәтиҗәлерәк булуын ачыкларга ярдәм итә һәм аны файдалы итеп кулланырга мөмкинлек тудыра.

Хәзер интернетны укыту чарасы буларак куллану мөмкинлекләре турында да бераз мәгълүмат бирик.

Дәрес вакытында укытучы турыдан-туры интернетка керә алмаска да мөмкин, чөнки әлегә белем бирү оешмаларының барысы да дөнья челтәренә то-

таштырылып бетмәгән. Кайбер укытучылар татар теле һәм әдәбияты кабинетында бер компьютер булса да, аны уңышлы файдаланырга тырышалар. Шәһәрдә һәр гаиләдә дә интернетка керү мөмкинлеге бар. Укытучы, әлбәттә, үз эшендә әлеге мөмкинлекне истә тотарга тиеш. «Дәрестә аннан ничек файдаланып була?» дигән сорау туа. Аның җавабы катлаулы түгел кебек, бары тик тавыш җайланмаларының компьютерга тоташкан, кирәк булган очракта аралашучыларны күрү һәм видеоконференцияләр үткәрү өчен, видеокамераларның булуы шарт. Димәк, теоретик яктан караганда, телне белүчеләр белән аралашу өчен, компьютерны файдалану зур проблема тудырмый.

Татар сайтларының күп булуы *(http://www.tatknigafund.ru; http: //belem.ru; http://www.tatar-inform.ru; tazbash.ru; kitap.net.ru; anatele.ef.com; http://balarf.ru; http: //ggulnaz.jimdo.com; http://ras2203.narod.ru; /http://tatarz.ru; http://adiplar.narod.ru; http://tatarplanet.ru; tatarskii-yazyk; http://www.tatarmultfilm.ru; http://tatarschool.ru; http://xat.ru; http://suzlek.ru; http://minem.pochta.ru – татар телендә IT; http://tugan-tel.at.tt; http://www.ite.antat.ru; http://kitapxane.at.tt; http://tatar.com.ru; http://www.tatr.ksu.ru; http: //tatarinform.ru h. б.)* укытучы һәм укучылар өчен интернеттан төрле эчтәлектәге текстлар, язма һәм тавышлы мәгълүмат табу мөмкинлеген тудыра. Шулай ук интернеттан рус телендәге материалларны файдалану аеруча рус телендә сөйләшүче укучылар белән эшләгәндә уңышлы булачак. Чит телләр методикасында шушы мөмкинлекләрдән файдалану телне өйрәнүдә шактый отышлы булып санала, чөнки интернет челтәре белем бирүне нәтиҗәле оештыруда киң мөмкинлекләр ача. Алар түбәндәгеләр:

- ❖ кирәкле мәгълүматны төрле чыганаклардан тиз генә эзләп табу (тапкан мәгълүматны чагыштырып карау мөмкинлеге булу);
- ❖ укучыларның сөйләм телен үстерү өчен, үз компьютерында яки мәктәпнекендә аутентик материалны алдан әзерләп кую;
- ❖ компьютерда тавышны яздыру мөмкинлеге булган очракта, төрле кызыклы шәхесләрнең, язучыларның, сәнгать әһелләренең чыгышларын укучыларга алдан яздырып тыңлату;
- ❖ алынган хәбәрләр яки эшләнә торган проект турында укучыларны иптәшләре белән фикер алышуда электрон почта аша элемтәгә кертү;
- ❖ интернеттан алынган һәм бөтен сыйныф өчен кызыклы дип саналган мәгълүмат турында фикер алышу, әңгәмә оештыру;
- ❖ лингвокультурологик эчтәлеккә ия булган фразеологизмнар, мәкаль һәм әйтемнәр кергән өзекләр, шулай ук аерым шәхесләрнең телдән яки язмача текстлары белән танышу, аларга лингвистик анализ ясау;

❖ виртуаль китапханәләрдән алынган әсәрләрдән өзекләр укып, алар турында фикер алышу, төрле проектлар эшләү һәм дискуссияләр үткәрү;

❖ презентация, башка уку материалларын һәм ярдәмлекләрен күрсәтү;

❖ иптәшләре белән тиз генә, аз вакыт эчендә тапкан мәгълүмат турында фикер алышу.

Интернетны дәресләрдә файдалану мөмкинлекләре югарыда саналганнар белән генә чикләнми, әлбәттә. А.А. Леонтьев фикеренчә, педагогик технологияләрне ятлап бетерү мөмкин түгел. Шуңа күрә интернетны укучылар өчен ничек файдалы итү турында бары тик иҗади эзләнеп эшләүче һәм югары һөнәри осталыкка ия булган укытучылар гына тулырак итеп әйтә алыр.

Шунысын да ассызыкларга кирәк: интернетның уңай яклары күп булуына карамастан, кимчелекләре дә аз түгел:

❖ интернет челтәрендә тикшерелмәгән яки дөрес булмаган мәгълүматның күп булуы (фактик, орфографик һәм стиль хаталары һ. б. Шуңа күрә аларны файдаланганда сак булырга, башка чыганаклар аша тикшереп карарга кирәк);

❖ челтәрдә озак утыруның нәтиҗәсе – сәламәтлеккә зыян килү;

❖ дошманлык, бер-береңне күрә алмау, башкаларга нәфрәт уяту;

❖ кешеләр белән турыдан-туры аралашу мөмкинлеге булмау.

ӘДӘБИЯТ

1. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие / Г.К. Селевко. – М.: Народное образование, 1998. – 186 с.

2. Сулейманов Д.Ш. Татарский язык и новые образовательные технологии // Языковая ситуация в РТ: Состояние и перспективы. – Казань, 1999. – Часть 1. – С. 138–143.

3. Харисов Ф.Ф. Татар теле: укыту теориясе һәми практикасы / Ф.Ф. Харисов. – Казан: Ак Бүре, 2018. – 448 с.

Г.Ф. ХАРИСОВА
ОШИ «Лицей имени Н.И. Лобачевского» КФУ, Россия

РАЗВИТИЕ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА И РОДНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ ОШИ «ЛИЦЕЙ ИМЕНИ Н.И.ЛОБАЧЕВСКОГО» КФУ)

Аннотация. В статье изучается вопрос сущности креативного мышления в аспекте развития навыков функциональной грамотности обучающихся. Рассматриваются эффективные технологии, методы, приемы и формы работы по развитию креативного мышления обучающихся на уроках родного языка и родной литературы.

Ключевые слова: функциональная грамотность, креативность, креативное мышление, творческое мышление, родной язык, родная литература.

Abstract. The article examines the issue of the essence of creative thinking in the aspect of the development of functional literacy skills of students. Effective technologies, methods, techniques and forms of work on the development of creative thinking of students in the lessons of their native language and native literature are considered.

Keywords: functional literacy, creativity, creative thinking, creative thinking, native language, native literature.

В последние годы остро обозначилась потребность общества в воспитании и обучении творческих людей, имеющих нестандартный взгляд на проблемы, способных адекватно и своевременно реагировать на происходящие в мире изменения. В «Концепции модернизации Российского образования на период до 2020 года» акцентируется внимание на развитии креативных способностей учащихся, индивидуализацию их образования с учетом интересов и склонностей к творческой деятельности [1].

Креативное мышление – это способность продуктивно участвовать в процессе выработки, оценки и совершенствовании идей, направленных на получение инновационных и эффективных решений, и/или нового знания, и/или эффектного выражения воображения.

Задания на формирование креативного мышления условно можно разделить на такие два вида:

– задания на вербальное самовыражение (письменное или устное словесное самовыражение);

– задания на визуальное самовыражение (изобразительное и символическое самовыражение).

Задания на вербальное самовыражение (письменное самовыражение) предполагают: 1) создание свободных высказываний и текстов; 2) выдвижение идей для создания текстов на основе рассмотрения различных стимулов, таких как фантастические иллюстрации, рисованные мультфильмы без заголовков, или ряд абстрактных картинок; 3) оценку креативности приводимых высказываний, например, заголовков, историй, лозунгов, и т.п. 4) совершенствование собственных или чужих текстов.

Задания на визуальное самовыражение включают в себя: 1) выдвижение идей для своих проектов на основе заданного сценария и исходных установок (например, на тех деталях, которые должны быть включены в проект, или тех инструментах или способах, которые необходимо использовать); 2) оценку креативности собственных или чужих идей с позиций их ясности, привлекательности или новизны; 3) совершенствование изображений в соответствии с данными инструкциями или дополнительной информацией.

В структуру уроков родного языка и родной литературы необходимо включить все виды заданий по формированию креативного мышления. Родной язык, выполняя свои базовые функции общения и выражения мысли, обеспечивает межличностное и социальное взаимодействие людей, участвует в формировании сознания, самосознания и мировоззрения личности, Высокий уровень владения родным языком определяет способность аналитически мыслить, успешность в овладении способами интеллектуальной деятельности, умениями убедительно выражать свои мысли и точно понимать мысли других людей, извлекать и анализировать информацию из различных текстов, ориентироваться в ключевых проблемах современной жизни и в мире духовно-нравственных ценностей [2].

Как средство познания действительности, родной язык обеспечивает развитие интеллектуальных и творческих способностей ребенка, развивает его абстрактное мышление, память и воображение, формирует навыки самостоятельной учебной деятельности, самообразования и самореализации личности. Обучение родному языку совершенствует нравственную и коммуникативную культуру ученика [2].

Согласно учебному плану ОШИ «Лицей имени Н.И. Лобачевского» КФУ предметная область «Родной язык и родная литература» включает такие предметы: родной (русский) язык, родная (русская) литература, родной (татарский) язык, родная (татарская) литература. Преподавание данных предметов осуществляется на основании заявления родителей (законных представителей) (6–9 классы) или самих обучающихся (10–11 классы).

В федеральном государственном образовательном стандарте всех ступеней образования доминирующим компонентом организации образовательного процесса является практико-ориентированная, исследовательская и проектная деятельность, основанная на проявлении самостоятельности, активности, творчестве учащихся. Одним из приоритетных направлений работы с учащимися в данной системе является организация проектно-исследовательской деятельности, главная цель которой – активизировать обучение, придав ему исследовательский, творческий характер. Федеральный государственный образовательный стандарт основного общего образования указывает на необходимость формирования у учащихся навыков исследовательской работы, к которым относится «выдвижение гипотез, осуществление их проверки, владение приемами исследовательской деятельности, умениями прогноза, самостоятельного создания алгоритмов познавательной деятельности для решения задач творческого и поискового характера, формулирование полученных результатов» [3]. Опыт работы в данном направлении показал, что детские открытия возможны, учебное исследование, хотя отличается своей масштабностью от научных открытий, ценится как возможность развития творческого мышления учащихся. В центре исследований считаем необходимым давать задания учащимся, связанные, как правило, с программным материалом. Чтобы создать оптимальные условия для творческого самовыражения ребенка в исследовательской практике, мы вовлекаем учащихся в эту деятельность не только по желанию. В саму систему уроков по родному языку, развитию речи включаются элементы организованного индивидуального и группового поиска знаний, фрагменты микроисследований ребят.

Решением учебно-методического объединения учителей родного языка и литературы Лицея основной формой промежуточной аттестации обучающихся по предметам «Родной язык» и «Родная литература» является защита проектно-исследовательских работ. При этом оценивается как качество выполнения проектного задания, так и представление результатов проекта перед классом. Предпочтение отдается качественной доброжелательной оценке, позволяющей учащемуся учесть результаты предыдущей оценки для создания более качественного продукта.

В первой четверти учитель знакомит учащихся с тематикой научно-исследовательских работ (по программе), с основными требованиями к написанию и оформлению работ. В конце первого полугодия ученики сдают зачет по введению, т.е. научному аппарату исследования. Уже тогда можно выделить

наиболее успешные проекты, которые будут представлять свою работу на различных научно-практических конференциях учащихся.

Примерные темы проектных работ в 2020–21 учебном году:

6-й класс

1. Составьте “Поэтический орфоэпический словарь”: подберите фрагменты стихотворений, в которых ритм и рифма подсказывают правильное произношение трудных с точки зрения орфоэпии слов русского языка.
2. Подготовьте учебный проект на тему “Происхождение фамилий учеников нашего класса”.
3. Найдите русские пословицы и поговорки, включающие числительные. Какие числительные чаще всего в них упоминаются? Как вы думаете, почему? Подготовьте проект на тему “Имена числительные в русских пословицах и поговорках”.

7-й класс

1. Проведите опрос одноклассников и соберите информацию о паронимах, которые чаще всего приводят к смысловым ошибкам в их речи. Подготовьте памятки к этим словам (тема «Трудные случаи употребления паронимов).
2. Используя поэтические тексты русского языка, определите, какой образ – луны или месяца – чаще всего используется в русской поэзии. Какие поэты чаще обращались к этой теме?
3. Подготовьте проект об изменении названий русских городов. Используйте материалы словарей, Интернета и лингвистических заметок.

8-й класс

1. Проект на тему «Новые иностранные слова в дисплейных текстах».
2. Особенности обращения на «Ты» и «Вы» в русском языке, и история их формирования.
3. Русский этикет в пословицах и поговорках.

9-й класс

1. Образ березы как ключевой образ русской литературы.
2. Новые крылатые слова русского языка из современных мультфильмов (из современной рекламы, из современных теле- и радиопередач)».
3. Русский язык в Интернете.

Ежегодно ученики Лицея участвуют на научно-практических конференциях, учатся выступать перед аудиторией, принимать активное участие в работе конференций.

В 2020–21 учебном году на V Всеросссийской (с международным участием) конференции Н.И. Лобачевского по дисциплине «Родной язык и родная ли-

тература» принимали участие ученицы 8-го класса Паткина Дарья и Яковлева Анастасия и стали победителями и призерами. На XVI Республиканских Кирилло-Мефодиевских научных чтениях принимали участие два ученика – Польский Марк (призер) и Зейналова Софья (победитель). На X Всероссийской научно-практической конференции «Татарский язык и литература: прошлое, настоящее и будущее» ученица 7В класса Хабибуллина Камиля стала победителем. В 8-м классе на уроках родной литературы особое внимание уделяется изучению истории своего рода, итогом этой работы является составление родословного дерева – Шәҗәрә. В этом учебном году самый успешный проект Шамсутдиновой Малики отправили на XI Межрегиональный конкурс творческих и проектных работ «Династии России», ее работа была удостоена Диплома II степени.

Для развития креативного мышления на уроках также используем творческие задания, например, нарисовать рисунок по прочитанному произведению. На уроке родной русской литературы в 6-м классе после изучения темы «Красота родного края в стихотворении Н. Языкова «Две картины» учащимся было предложено нарисовать две картины, которых они представили после прочтения и анализа стихотворения. На уроке родной татарской литературы в 7-м классе после изучения фольклорного произведения «Сак-Сок» учащиеся составили план произведения в виде рисунков: получилась образный план-картина произведения «Сак-Сок».

Процесс развития креативного мышления учеников идет непрерывно и систематически, на каждом уроке. Особую роль играют в этом уроки развития речи. Например, по предмету «Родная русская литература» в 6-м классе согласно календарно-тематическому плану проводятся уроки развития речи на следующие темы: Сочиняем сказку. «Два окошка! Мы ждем вас!» «Мы в ответе за тех, кого приручили». Сочинение на тему «Прости нас, Чучело!». История Великой Отечественной войны – наша история.

Уникальное средство развития креативности – детские творческие работы: сочинения, сказки, переводы текстов с одного языка на другой, инсценированные сказок. Например, в 6-м классе после изучения темы «Литературные сказки» каждый ученик сочинил сказку, и мы оформили ее в виде электронной книжки.

В прошлом учебном году в 7-м классе после изучения темы «Жизнь и творчество Мусы Джалиля» ученики перевели понравившиеся стихотворения поэта на русский язык. Самый удачный вариант отправили на Международный

конкурс «Звезда Джалиля». Ученица 8В класса Сеньчукова Агния стала победителем в номинации «Пусть звучит Джалиль на разных языках».

Следует отметить то, что ребята с удовольствием вовлекаются в процесс творчества, если тема сформулирована конкретно и оригинально, что позволяет каждому раскрыть свои представления о мире, найти более близкий и знакомый образ, то есть детям предоставляется свобода в отборе содержания. В постоянно меняющемся сложном мире очень важно формировать у учеников креативность, так как она является одной из основных функциональных компетенций будущего.

ЛИТЕРАТУРА

1. «Концепция модернизации Российского образования на период до 2020 года» [Электронный ресурс]. – http://static.government.ru/media/files/mlorxfXbbCk.pdf

2. Примерная программа по учебному предмету «Русский родной язык» для образовательных организаций, реализующих программы основного общего образования (протокол от 31 января 2018 года №2/18) [Электронный ресурс]. – https://nsportal.ru/sites/default/files/2019/01/12/primernaya_programma_po_uchebnomu_predmetu_russkiy_rodnoy_yazyk.pdf

3. Федеральный государственный образовательный стандарт основного общего образования [Электронный ресурс]. – https://fgos.ru/

И.М. ХИСМӘТУЛЛИНА

Казан федераль университеты, Россия

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ КИСӘКЧӘЛӘРНЕ ӨЙРӘНҮ ТАРИХЫ

Аннотация. Мәкалә татар телендә модаль-экспрессив төсмер өсти торган үзенчәлекле ярдәмлек сүз төркеме – кисәкчәләрне өйрәнүгә багышланган. Кисәкчәләрне өйрәнүгә бәйле лингвистикада һәм татар теле гыйлемендә бу өлкәдә эшләгән галимнәрнең хезмәтләренә күзәтү ясала. Хәзерге вакытта модаль сүз төркемнәре эчендә каралучы кисәкчәләрнең семантик төркемнәре хакындагы карашларга күзәтү бирелә.

Ключевые слова:модальлек, сүз төркеме, кисәкчә, семантика, төркемчә.

Abstract. The article is devoted to the study of particles - a special group of auxiliary words that give the Tatar language a modal expressive tone. In the field of linguistics and Tatar linguistics related to the study of particles, the work of scientists

working in this field is considered. The concepts of semantic groups of particles, which are currently considered in modal groups of words, are considered.

Keywords: modality, part of speech, particle, semantic group, division.

Татар теленең әдәби төзелешен, сүз төркемнәрен өйрәнү тел белемендә бай тарихка ия. Илленче елларда В. В. Виноградов тарафыннанөйрәнелә башлаган модальлекне белдерү юллары , модальлек категориясе турында тикшерүләр яңа юнәлеш булып тора.   Лингвистикадамодальлекнең күләме һәм эчтәлеге, эмоциональ- экспрессив мөнәсәбәтләрне тәшкил иткән тел чараларын аерып чыгару, модаль мәгънәләрне дифференциацияләү, аларны белдерү юллары һәм башка мәсьәләләр турында фикер алышы башлана.

Модальлек проблемаларының мөһим теоретик нигезләмәләре А.М. Пешковский, П.Г. Зыков, В.З. Панфилов, Н.Ф. Шведова, Г.А. Золотова, Т.М. Ломтева, Ю.С. Степанов хезмәтләрендә урын алган.Тюркологиядә модальлекнең төрле аспектлары Н.К. Дмитриев, А.Н. Кононов, Н.А. Баскаков, Б.А. Серебренников, М.З. Закиев, Н.З. Гаджиева, Ф.А. Ангели, Р.Г. Сибагатов, Д.Г. Тумашева, Р.Г. Минниахметов һ.б. галимнәрнең хезмәтләрендә каралган.

Модальлек проблемасы буенча булган хезмәтләрне анализлау, гомумән алганда, телнең модальлек табигатенә берничә караш барлыгын күрсәтә. Төп бүленеш түбәндәгечә:

1. Модальлек – сөйләмнең реаль яки реаль булмавын тасвиралаган грамматик категория дигән фикер киң таралган. Шушы нигездә модальлек эчтәлекнең чынбарлыкка мөнәсәбәте буларак билгеләнә.

2. Башка карашлар буенча, модальлек сөйләүченең чынбарлыкка карата грамматик яктан мөнәсәбәтен чагылдырырга мөмкин. Шул ук вакытта чынбарлык сөйләмнең бөтен элементларын да үз эченә ала: автор, семантика, синтактика, адресат, сөйләм шартлары һ.б.

3. Кайвакыт модальлектабигате фикерләүгәбәйле карала. Бу очракта тел модальлегефикер модальлегетөшенчәсенә тигезләнә.

4. Модальлекпроблемасынлингвистика, мантыйк һәм фәлсәфә нигезләмәләренә таянып хәл итәргә кирәк дигән фикер дә бар.

Татар галимнәре хезмәтләрендә телдә модальлекнебелдерү чараларына: заман, зат кушымчалары, аерым җөмлә конструкцияләре, кисәкчәләр, ымлыклар, интонация, сүз тәртибе, кереш сүзләр кертеп карала. Модальлекне белдергән ярдәмлек сүз төркемнәре: модаль сүзләр һәм кисәкчәләр тюркологиядә шактый аз өйрәнелгән. Татар тел белемендә кисәкчәләр Г. Алпаров, Җ. Вәлиди, В.Н. Хангилдин, Ф.С. Сафиуллина, Ф.А. Ганиев, М.А. Сагитов, Э.М. Латыйпов,

Р.Г. Минниахметов тарафыннан өйрәнелеп, галимнәр әлеге сүз төркемнәренә бәйле төрле карашларын белдергән.

Шулай ук Ф.Ә. Ганиев фикере буенча кисәкчәләр тамыр һәм ясалма кисәкчәләргә бүленәләр. Ясалма кисәкчәләр конверсия ысулы белән рәвешләрдән, алмашлыклардан, фигыльләрдән һәм бәйлекләрдән ясалалар. Алар үзләренең структурасы һәм функцияләре буенча үзләре килеп чыккан сүзләрне бик нык хәтерләтәләр, шуңа күрә аларны бер-берсеннән аеру шактый кыен. Бу мәсьәләдә кисәкчәләрнең семантикасы, җөмләдәге урыны төп критерий булып тора.

Кисәкчәләрнең семантикасына килгәндә, "Татар грамматикасы"нда кисәкчәләр мәгънәләре буенча дүрт төркемгә бүленәләр: 1) логик-мәгънәви: *нәкъ, гына-генә/кына-кенә, бары, тик, фәкать, исә* һ.б.; 2) модаль һәм модаль ихтыяри: *һич, ни, мы/ме, мыни/мени, әллә, дыр-дер/тыр-тер, сана/сәнә, чы/че, әле, инде* һ.б.; 3) экспрессив: *да-дә/та-тә, ук/үк, хәтта; иң, чем, дөм, үтә* һ.б.; 4) эмоциональ кисәкчәләр: *бит, ич, лабаса/ләбаса, ла/лә* һ.б.

Кисәкчәләр һәм аларның татар телендәге синтаксик-семантик эквивалентларын унбер семантик төркемгә бүлеп була: 1) Күрсәтү кисәкчәләре: *әнә, менә, аны, бу, әлеге* һ.б.; 2) Чикләүче кисәкчәләр: *гына-генә/кына-кенә, бары, тик, фәкать, хетт, бары тик*һ.б.; 3) Билгесезлек кисәкчәләре: *-дыр/-дер, -тыр/-тер, -магае/-мәгәе, әллә* һ.б.; 4) Сорау кисәкчәләре: *-мы/-ме, -мыни/-мени, микән, микәнни, мәллә* һ.б.; 5)Инкяр итүче кисәкчәләр: *ни, -ма/-мә (-мый, -мы, -мас/-мәс)* һ.б.; 6) Үтенү-ялыну кисәкчәләре: *-чы/-че, -сана/-сәнә* һ.б.; 7)Көчәйтү-ачыклау кисәкчәләре: *иң, дөм-, шыр, җете, чалт, үтә, ап-, кап-, зәп-* һ.б.; 8) Аныклаучы кисәкчәләр: *нәкъ,* диалекталь *хас, тач, кап, мисле, чат, әмән* һ.б.; 9) Билгене төрле яклап характерлаучы кисәкчәләр: *әле, алай, болай, шулай, чак* һ.б.; 10) акцент ясаучы кисәкчәләр: *ич, бит, бик, да-дә, та-тә, гел, бөтенләй, инде, ләбаса-лабаса* һ.б.; 11) Хәбәрнең чыганагы һәм хәбәрнең башка өлешләре белән төрле элемтәләр урнаштыра торган кисәкчәләр: *исә, тәки, булсын-булсын, дисеңме- дисеңме* һ.б.

Ә.Латыйпов фигыль төркемчәләренә ялганып килгән кисәкчәләрне, аларның мәгънәләренә шактый тулы күзәтү биргән. Мәсәлән, **-чы(-че)** кисәкчәсе боерык фигыльләргәялганып килеп, алардагы боеру мәгънәсен йомшарту функциясен үти, ягъни беору мәгънәсенә үтенү-ялыну төсмере өстәвен тикшергән. Галимнәрнең тикшерүләреннән күренгәнчә, кисәкчәләр белдергән модальлек мәгъләренең күләме киң һәм төрле. Аларның күбесе полисемантик характерда. Шуңа күрә кисәкчәләрне семантик төркемнәре сөйләм шартларына бәйле үзгәрү мөмкинлеген истә тотарга кирәк.

Җөмләдә кисәкчәләр үтәгән функцияләр. Гына- генә, кына- кенә, да-дә, та-тә, тик, фәкать, хәтта, бары, бары тик кисәкчәләре сөйләмдә өстәмә мәгълүмат тудырырга сәләтле. Кисәкчәләр тулы җөмләгә яки аерым сүзгә карый ала. Кисәкчәләрнең урыну үзгәрүгә бәйле, аның эчтәлеге үзгәрергә мөмкин.

Кисәкчәләр комбинациясе-татар теленә дә хас үзенчәлек. Галимнәр хезмәтләрендә сөйләмдә кисәкчәләр белән түбәндәге комбинацияләр барлыгы билгеләнгән:

1) Ике, өч, дүрт кисәкчәдән торган постпозицион комбинацияләр. Сөйләмдә комбинация кайвакыт биш, алты, җиде кисәкчәдән торырга мөмкин. Мәсәлән: Хәл белергә керүен**дер** *ич*. (М.Хуҗин); Обкомда эшләгәндә сүзләмәгәндә, хәзер сүзлим**ме** *соң инде*. (Ф.Садрыев); Шулай итеп аерылышабыз *дамыни инде*. (М.Хәсәнов).

2) Препозицион һәм постпозицион кисәкчәләрнең комбинациясе. Мәсәлән: *Соң бит*, әнкәй, ил йоласы шулай *бит инде* (Ф. Садрыев).

3) Ике, өч, дүрт кисәкчәдән торган препозицион комбинация. Мәсәлән: *Тик мен**ә*** әҗәлдән котылу чарасын гына таба алмаган. (Ә.Еники); *Менә тик* ипи ашасаң иде. (М.Мәһдиев).

Комбинацияләнә торган кисәкчәләр модаль сүзләр, ымлыклар, фонетик чаралар белән тыгыз бәйләнештә торалар һәм җөмләнең модальлек характерын тагын да катлауландыралар. Мәсәлән: *Чынлап та*, ул безгә бөтенләй **үк** ят *түгел ич*. (М.Шәймарданов); *Бәлки ул хаклыдыр, хаклыдыр*. (Ә.Гаффар); *Инде* миңа юллар *ябык, ябык, ябык*. (А.Расих).

Хәзерге татар теле морфологиясендә модаль ярдәмлек сүз төркеменә кертеп карала торган кисәкчәләрне өйрәнү җанлы сөйләмдәге бай мәгънә төсмерләрен ачыкларга, сөйләмдә модальлекне белдерүнең башка чаралары белән үзара тәэсир итешеп, яңа төсмерләрен тудыруга сәләтле булуын күрсәтә.

ӘДӘБИЯТ

1. Татар грамматикасы: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев. – Тулыландырылган 2 нче басма. – Казан: ТӘһСИ, 2016. – Т. II. – 432 б.

2. Сафиуллина Ф.С., Зәкиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле / Ф.С. Сафиуллина, М.З. Зәкиев. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2006. – Б. 308–309.

3. Хисамова Ф.М. Татар теле морфологиясе / Ф.М. Хисамова. – Казан, “Мәгариф” нәшрияты, 2006. – Б. 308–309.

4. Ганиев Ф.Ә. Хәзерге татар әдәби теле. Сүзьясалышы / Ф.Ә. Ганиев. Казан: Тат. кит. нәшр., 2000. – Б. 246–247.

5. Латыйпов Ә. Үтенү-ялыну кисәкчәләре// Совет мәктәбе. –1987. – №7. – Б. 22–23.

Г.М. ХӨСНЕТДИНОВА, А.М. ЗӘЙНУЛЛИНА

Казан шәһәре Советлар Союзы Герое А.С. Умеркин исемендәге 116 нчы лицей, Россия

Казан шәһәре "36 нчы гимназия" муниципаль бюджет гомуми белем бирү учреждениесе, Россия

Ф.ӘМИРХАН ИҖАТЫНДА СИНОНИМНАРНЫҢ РОЛЕ

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности употребления синонимов в творчестве Ф. Амирхана. Произведения Ф. Амирхана очень богаты синонимами.

Ключевые слова: синонимы, лексика, слово, значение

Abstract. This article discusses the features of the use of synonyms in the works of F. Amirkhan. The works of F. Amirkhan are very rich in synonyms.

Key words: synonyms, vocabulary, word, meaning.

Һәрбер телдә дә бер үк төшенчәне белдереп, мәгънә ягыннан бер-берсенә якын, охшаш булган, ә семантик-стилистик төсмерләре белән бер-берсеннән аерылып торган бик күп сүзләр бар. Мондый төр сүзләрне без синонимнар дип атыйбыз, алар язылышлары белән төрле булсалар да, мәгънәләре (төп мәгънәләре) белән тәңгәл киләләр. «Гамәли-практик яктан синонимнар төшенчәсе астында сөйләмдә (ягъни контекстта) сүзләрнең, грамматик формаларның һәм төрле әйтелмәләр, тезмәләрнең бер-берсен алмаштыра алу мөмкинлекләре күздә тотыла». [1, б.108]

Синонимнар сөйләмнең төгәллегенә ирешүдә, эчтәлекне ачуда әһәмиятле урын тота. Һәркемгә билгеле: билгеле-бер мәгънәне белдерү өчен берничә мәртәбә бер үк сүзне кабатласак, сөйләмнең сыйфаты кими, яңгырашы камиллеген югалта. Кабатлауларга бай булган текст әңгәмәдәш, яки тыңлаучыда тискәре хис-тойгылар уятырга да мөмкин. Әдәби әсәрдә кабатлауларның еш кулланылуы әсәрнең матурлыгын, аһәңен югалттыра. Моннан котылуның бердәнбер чарасы – тел байлыгын, мәгънәдәш сүзләрне урынлы файдалану. Фатих Әмирханның без күзәтү ясаган һәр әсәре дә синонимнарга бай. Бу исә язучының тел байлыгын гаять оста кулланганлыгын дәлилли. «Кадерле минутлар», «Хәят», «Татар кызы», «Ул үксез бала шул» әсәрләренә күзәтү ясаганнан соң, без синонимнарның түбәндәге төркемчәләрен аерып чыгардык: абсолют синонимнар, идеографик синонимнар, экспрессив-стилистик синонимнар.

Абсолют синонимнар үзара семантик яки стилистик, шулай ук контекстуаль мәгънә ягыннан бернинди аермага ия түгел. Мондый синонимнарның берсе

еш кына язма әдәбиятта, татар халык авыз иҗатында, ә икенчесе гади (җанлы) сөйләмдә киң таралыш алган була. Мәсәлән, *аучы* сүзен Г.Тукай иҗатында күзәтә алабыз: «Әллә кайдан шунда килеп чыкты Аучы». Синонимы – сунарчы. Сунарчы шулай ук борынгы сүз, халык авыз иҗатында үз урынын алган. «Аучы»дан аермалы буларак, икенчесе халык телендә ешрак очраган һәм «сунарчы» сүзенең кулланылыш өлкәсе киңрәк булган. Тик вакытлар узу белән, ситуация үзгәрергә синонимнар урыннары белән алмашырга мөмкин. «Аучы» һәм «сунарчы» мисаллары моңа дәлил булып тора. Бүгенге көндә «аучы» варианты көнкүрештә ешрак файдаланыла. Абсолют синонимнар Ф.Әмирхан иҗатында еш очрый. Мәсәлән, *«Җил бик ачы тавыш белән сызгыра, бик калын тавыш белән үкерә, әле ыжгыра башлый».* [2, б.195] мисалында автор каты җил тавышын сызгыра, үкерә, ыжгыра синонимнары белән сурәтли. Әлеге төр синонимнарны язучы иҗатында еш очратабыз:

«Ул, әле күптән түгел генә укып чыккан русча бер романда, сөю, сөелү дигән сүзләрне күргән вә хәтта үзен шул романда язылган кызларның берсе итеп уйлап укыган булса да...» [2, б. 165]

«Малдан бәрәкәт, йорттан гафият җибәрәсез», ди торган иде». [2, б. 174]

«Хәят барып кергәндә, Рәхимовларның ялтырап яктыртылган йорты һәр вакыттагы шикелле шау-шулы, ыгы-зыгылы иде». [2, б. 176]

«Бөтен гомерегезне елап, сыхтап уздыра торган кешеләр сез! – дип, Рәшат өстәл яныннан торып китте». [2, б. 391]

«Аля бүген башка вакыттагыдан да матур, сөйкемле, җазибәле, әллә нәрсәле...» [2, б. 393]

Ф.Әмирханның без күзәтү ясаган әсәрләрендә идеографик синонимнарны да табарга була. Мәгънә төсмерләре белән аерылып тора торган синонимнар мәгънәви яисә идеографик синонимнар дип атала (грек. Idea – мәгънә, төшенчә + grapho – язам). Әлеге төр сүзләр контекстта гына синонимнар булып киләләр. Шунысы мөһим: контекстан тыш аларда мәгънә якнлыгы югалырга, алар төрле мәгънә төсмерен йөртергә мөмкин. «Контекст мәгънәдәш сүзләрне бер ояга беркетүче үзәк ролен үти». [1, б.111]

«Ул озын, куе вә үз-үзләреннән күпереп тора торган, кара ефәк көлтәсе шикелле чәчләрен тараганда, Лиза дача хәлләрен сөйли торды». [2, б.151]

«Артык ямьле, гаҗәеп аяз көннең якты, җылы, тыныч һәм хуш исле кичен мин Ботанический бакчадан ерак түгел бер җирдә каршы алдым». [2, б. 392]

«Бу китапны шәкерт тә, мөгаллимә дә ярым-йорты гына аңлап барсалар да, аңлаган кадәрлесеннән кирәкле нәтиҗәне чыгару Хәяткә артык читен булмады». [2, б. 153]

«...Мясниковларга катышып килеп, рус җәмгыятендәге гореф вә әдәпләрне яхшы ук өйрәнгән булуы да тәрбияләр арасындагы бу зур аерманы каплап тора иде». [2, б. 153]

«... соңыннан күңеле әллә нинди бер бушлык, бер эч пошу каплап ала иде». [2, б. 173]

Экспрессив-стилистик синонимнар сөйләмнең сурәтлелеген, яңгырашын көчәйтүдә зур урын тоталар. Алар еш кына авторның индивидуаль стиль үзенчәлекләре белән бәйле рәвештә кулланыла. «Мондый сүзләрнең мәгънәсе контекстта гына ачылганга күрә, аларны контекстуаль синонимнар итеп карарга мөмкин. Мәсәлән, Ф.Хөснидә *баш* сүзенә синоним булып килгән *чүлмәк* сүзе шуның ачык мисалы: «Әйтә алган чаклысы шул: минем чүлмәк шулай ук буш түгел, анда да нәрсәдер кайный». [Хаков, 1999: 110]

«Мин Мәскәүдә әллә ничә марҗада күрдем шундыйны, – дип, теге кызның кофточкасын күрсәтте». [2, б.179] Татар телендә җанлы сөйләмдә «марҗа» сүз рус милләтеннән булган хатын-кызны билгеләү өчен файдаланыла.

«Бу рәсем быел гына юридический факультет тәмам итеп, хатын-кыз таифәсеннән бөтен Европада үәвәле дәгъва вәкиле булган кызның рәсеме иде». [2, б.179] «Дәгъва вәкиле» бүгенге көндә сөйләмнән төшеп калган, әмма XX йөз башында актив кулланылышта булган сүз, адвокат мәгънәсен белдерә.

«Болай дигәч тә, сез тагы, господа, әллә нәрсә уйламагыз, миндә шул вакытта берәр хайвани тойгы булгандыр ди, фикерегезгә китерә күрсәгез». [2, б. 394] «Тойгы» бирдә «хис» сүзенә синоним булып килгән дип фаразлый алабыз, ә «фикер» «уй» сүзенә алмаш булып килгән.

Шулай итеп, татар теленең бай сүзлек хәзинәсендә төрле-төрле мәгънә төсмерләре бирүдә, стиль үзенчәлекләре барлыкка китерүдә синонимнарның тоткан урыны гаять зур. Алар сөйләмнең төгәллегенә, нәфислегенә һәм сәнгатьчә яңгырашына ирешүдә әһәмиятле чара булып торалар, эчтәлекне төгәл һәм дөрес чагылдыруга ярдәм итәләр, телдән файдалану мөмкинлекләрен арттыралар.

ӘДӘБИЯТ

1. Хаков В.Х. Татар әдәби теле (стилистика) / В.Х. Хаков. – Казан: Тат. кит. нәшр, 1999. – 304 б.

2. Әмирхан Ф.З. Кадерле минутлар: повесть / Ф. Әмирхан. – Казан: Тат. кит. нәшр. – 1957.

Э.Г. ШАКИРОВА
Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение «Гимназия 5»
г. Казани, Россия

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В.Х. ХАКОВА В СФЕРЕ ТЮРКОЛОГИИ

Аннотация. Статья посвящена описанию научной деятельности Заслуженного профессора Казанского университета Вахита Хозятовича Хакова в области тюркологии.

Ключевые слова: Вахит Хаков, история татарского литературного языка, стилистика

Abstract. The article is devoted to the description of the scientific activity of the Honored Professor of Kazan University Vahit Khozyatovich Khakov in the field of Turkology.

Keywords: Vahit Khakov, the history of Tatar literary language, stylistics

Вахит Хозятович Хаков родился 16 августа 1926 года в деревне Кузби Буинского района в обычной крестьянской семье. Начальные классы он обучался в школе, которая находится в его деревне. В свои 17 лет будучи юным парнем уходит служить на фронт. Ему рано пришлось повзрослеть, так как война сделала из него настоящего мужчину. После полученной травмы на фронте В.Х.Хаков — участник Великой Отечественной войны 1941–1945 гг., награжден орденом Великой Отечественной войны II степени и многими медалями: «За боевые заслуги», «За победу над Японией», «За доблестный труд», медаль Жукова и др. В.Х.Хаков вернулся и начал свою научную карьеру. С юного возраста он мечтал стать педагогом, как и его родители.

Вахит Хозятович – российский татарский филолог. Доктор филологических наук профессор Казанского университета. Заслуженный деятель Татарской науки. Лауреат Государственной премии Республики Татарстан в области науки и техники. Заслуженный профессор Казанского университета. Член ассоциации востоковедов Российской Федерации, член редакции Татарской энциклопедии словаря по языкознанию. Участник Великой Отечественной войны. Вахит Хозятовия Хаков был эрудированным и разносторонним человеком. Его талантами и достижениями восхищались многие.

В 1957 году окончил с отличием отделение татарского языка и литературы историко-филологического факультета Казанского государственного университета им. В. И. Ульянова-Ленина. Большую часть своей преподавательской карьеры он провел в Казанском университете. В.Х. Хаков добился таких званий как: доцент, профессор кафедры татарского языка, завкафедрой.

Татарский литературный язык как новая самостоятельная научная отрасль берет свое начало в 1960-х годах. Как относительно новая научная отрасль во всемирной системе образования она начинает стремительно развиваться. В этом есть заслуга профессора и доктора наук Вахита Хозятовича Хакова. 1971 году он защитил докторскую работу на тему «История развития татарского литературного языка и стилей» она является фундаментом в изучении литературного татарского языка. Так же его научная диссертация на тему «возникновение и становление татарского национального литературного языка» используется, в обучение студентов по сей день. Вахит Хозятович внёс огромный вклад в развитие тюркологии. Его научные труды являются основой преподавания в КФУ. Также огромным успехом пользуется созданные им спецкурсы на следующие темы: «Основные этапы развития татарского литературного языка», «Функциональные стили татарского языка», «Язык татарских художественных произведений», «Основы социолингвистики», «Татарская письменность на основе латинской графики».

Вахит Хозятович активно участвовал во многочисленных мировых, всесоюзных, международных конференциях, симпозиумах. Благодаря своей научной деятельности он побывал в таких городах как: Москва, Самарканд, Киев, Ташкент и др. Он является почетным участником международных тюркологических конференций, конгрессов, которые проходили в странах Европы, США, Турции и многих других.

Сохранение татарского языка является важной проблемой на данный момент. В.Х. Хаков успешно реализовал государственный закон «О языках РТ» и программы по сохранению и развитию татарского языка как государственного закона «О восстановлении татарского алфавита на основе латинской графики». Им были выпущены множество учебных пособий для реализации закона, также он один из авторов Татарской энциклопедии и многих других проектов и пособий. Действительная на данный момент радиопередача «Тел күрке – сүз» на протяжении 30 лет продолжала свою под его руководством и активном участии, это так же является большим плюсом в борьбе с проблемой сохранения татарского языка.

Успех в научной деятельности В.Х. Хакова подкрепляется его многочисленными почетными грамотами, письмами благодарности, важно отметить, что правительство РТ поддерживает идеи Хакова в сохранение татарского языка. Ему присвоены такие награды как «Заслуженный деятель науки ТАССР» врученный ему указом Президиума Верховного Совета ТАССР, нагрудный знак

Минвуза СССР « за отличные успехи в работе». Он получил университетскую премию и присвоение звания лауреата КГУ.

Ежегодно в честь В.Х. Хакова проводится научная конференция, где участники готовят свои доклады о достижениях этого ученого. Вахит Хозятович проделал огромную работу для развития тюркского языка. Он наблюдал за периодом появления, становления, а затем и за расцветом татарского языка как за самостоятельной научной отраслью. История появления и развития тюркских языков многогранна и увлекательна. В.Х. Хаков в своих научных трудах излагает обширную информацию на доступном языке для учащихся.

Таким образом, В.Х. Хаков, литератор с глубоким пониманием мира и окружающих проблем, идейный мыслитель. Научные работы Хакова путешествуют по миру, пересекая границы нашей страны. Его диссертации, доклады, статьи вызывают интерес у зарубежных представителей научной деятельности. Он внес большой вклад в развитие татарской литературы, татарской культуры.

А.Р. ШАКИРОВА

Казанский федеральный университет, Россия

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ МИФОЛОГИЧЕСКОГО ПЕРСОНАЖА «АЛБАСТЫ»

Аннотация. В ходе нашего научного исследования мы изучили пять словарей: толковый словарь татарского языка, энциклопедический словарь татарской мифологии, словарь диалектов татарского языка, а также словари антонимов и синонимов. Также рассмотрели научные работы по поговоркам и пословицам.

Ключевые слова: миф, мифология, Албасты, лексикография, лексикографическое описание.

Abstract. In the course of our scientific research, we studied five dictionaries: an explanatory dictionary of the Tatar language, an encyclopedic dictionary of Tatar mythology, a dictionary of dialects of the Tatar language, as well as dictionaries of antonyms and synonyms. They also reviewed scientific works on sayings and proverbs.

Keywords: myth, mythology, Albasts, lexicography, lexicographic description.

Актуальность данной научной статьи обосновывается возрастающим интересом современной лингвистики к проявлению национального менталитета в языке, частотностью слов-мифологем в татарском фольклоре, художественной литературе, а также необходимостью комплексного изучения духовной культуры, что в свою очередь может существенно продвинуть нас в познании

различных сторон общественно-социальной жизни человека и языка в том числе. Также следует отметить, возрастающий интерес к мифологическим персонажам в татарской современной литературе. Здесь к примеру можно привести роман Галимзяна Гильманова «Албастылар».

Как известно, в научной лингвистической литературе понятие мифа и мифологии еще остается спорным, ведь нет общепризнанного, единого, удовлетворяющего всех исследователей термина, обозначающего единицы мифологической лексики. Мы в свою очередь взяли в основу определение С.А. Кузнецова: “Древнее народное сказание о богах и обожествлённых героях, о происхождении мироздания и жизни на Земле” [4]. Мифологический персонаж понимается как «пучок релевантных признаков и функций, скрепленных именем» [3: 99].

В мифологии Казанских, Крымских, Сибирских татар, мишарей, казахов, башкиров, киргизов, каракалпаков, нугайцев, мифологический персонаж «Албасты» является отрицательным героем.

По поверьям, Албасты может принять любой вид: начиная от человека, заканчивая разными предметами, например показаться стогом сена. Но в основном Албасты предстает перед людьми в облике уродливой, изучеченной, ленивой, грязной женщины с распущенными волосами. У нее такая большая грудь, что она иногда закидывает ее на спину. Некоторые считают, что у на спине нет мяса и костей, поэтому все её внутренние органы видны.

В Татарском толковом словаре слово “Албасты” рассматривается как в значении мифологического персонажа, так и в переносном значений. “Албасты – мифологический персонаж, который душит людей во время сна или мучает, наседая на грудь человека” [8: 127]. В переносных значениях слово «Албасты» может означать человека, который носит очень большую, неподходящюю для него по размеру одежду, либо что-то огромное, непонятный предмет. Также здесь приводится такое явление как «Албасты басу» - удушение Албасты, что означает увидеть страшный сон, проснуться от ощущения какого-то давления.

В Энциклопедическом словаре татарской мифологии Ф.И. Урманчеева “Абзар иясе” сопоставляется с такими мифологическими персонажами как Убырлы. По поверьям казанских татар, Албасты ночью запрыгивает на человека и сосет у него кровь. С этой точки зрения этот мифологический персонаж немного похож на Убырлы карчык (Бабу-ягу) [9: 76]

В Большом диалектологическом словаре татарского языка эквивалент “Албасты” не предоставлен [1].

В синонимическом словаре татарского языка [10] и в словаре антонимов татарского языка [6] эквиваленты слова “Албасты” не представлены.

В сборнике пословиц и поговорок “Татар халык иҗаты” примеры с мифонимом “Албасты” не обнаружены [5], но в Толковом словаре приводится такой пример как: «Албасты көчсезләрне баса» [8:127] – «Албасты душит слабых».

Таким образом, изучая лексикографическое описание мифонима “Албасты” можно прийти к выводу, что в татарской лексикографии этот мифологический персонаж достаточно изучен, но в то же время он настолько многогранен, что невозможно согласиться только с найденными в словарях данными. В связи с этим, тема описания мифологического персонажа Албасты остается актуальным, ведь подробный анализ слов-мифологем дает возможность выявить базовые оппозиции, характерные для татарской культуры и мировоззрения, культурные ценности общества, также описать наивные языковые представления носителей татарского языка, сложившиеся под воздействием национального мировидения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баязитова Ф.С. Татар теленең зур диалектологик сүзлеге / төз.: Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыйкова, Т.Х. Хәйретдинова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. – 839 б.
2. Коблов Я.Д. Мифология казанских татар / Я.Д. Коблов. – Казань, 1910. – 49 с.
3. Левкиевская Е. Мифы русского народа / Е. Левкиевская. – М.: ООО «Издательство Астрель». – 528 с.
4. Кузнецов С.А. Новейший большой толковый словарь русского языка / гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб., М.: Норинт; Рипол классик, 2008. – 1534 с.
5. Мәхмүтов Х.Ш. Татар халык иҗаты. Мәкальләр һәм әйтемнәр / төз.: Мәхмүтов Х.Ш. – Казань: Татарское книжное издательство, 1987. – 591 б.
6. Сафиуллина Ф.С. Антонимнар сүзлеге / Ф.С. Сафиуллина. – Казан: Хәтер, 2005. – 235 б.
7. Татар мифлары: Ияләр, ышанулар, ырымнар, фаллар, им-томнар, сынамышлар, йолалар / Г. Гыйльманов хикәяләвендә. Казан: Тат. кит. нәшр, 1996. – 388 б.
8. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: I том: А-В. – Казан: ТӘһСИ, 2015. – 712 б.
9. Урманче Ф.И. Татар мифологиясе. Энциклопедик сүзлек: 3томда: 1 т. (А-Г) / Фатих Урманче. – Казан: Мәгариф, 2008. – 303 б.
10. Ханбикова Ш.С., Сафиуллина Ф.С. Синонимнар сүзлеге / Ш.С. Ханбикова, Ф.С. Сафиуллина. – Казан: “Хәтер” нәшрияты, 1999. – 255 б.
11. Мифы народов мира http://cult-lib.ru/doc/dictionary/myths-of-the-world/fc/slovar-192-4.htm#zag-122 (дата обращения: 3.10.21)
12. Онлайн - энциклопедия Tatarica https://tatarica.org/ru/razdely/narody/tatary/verovaniya-i-mifologiya/mifologicheskie-personazhi/albasty Дата обращения: 6.10.21

Г.А. ШӘЙМАРДАНОВА

Муниципаль бюджет гомуми белем бирү учреждениесе

"Хәрби-патриотик белем бирү үзәге А. И. Чехов исемендәге 67 нче мәктәп"

Казан, Россия

ТАТАР ТЕЛЕН ЧИТ ТЕЛ БУЛАРАК ӨЙРӘТКӘНДӘ КОМПЬЮТЕР ТЕХНОЛОГИЯЛӘРЕН КУЛЛАНУ

Аннотация. Основным результатом своей деятельности считаем получение детьми прочных знаний, умений, навыков по татарскому языку и литературе, умение их применять на практике. Обучение будет успешным, если знания, умения, навыки усваиваются учащимися в строгой последовательности, постепенно в порядке вырастающей трудности и сложности с ним, чтобы школьник поднимался по ступеням.

Ключевые слова: урок, методы, компьютерные технологии, процесс

Annotation. The main result of our activities we believe that children receive strong knowledge, skills in the Tatar language and literature, ability to apply them in practice. The teaching will be successful if the knowledge, skills are acquired by pupils in a strict sequence, gradually in the order of growing difficulty and complexity with it that the student climbed the stairs.

Keywords: lesson, methods, computer technology, process

Мәктәптә татар теле һәм әдәбият укытучысының эш шактый катлаулы һәм җаваплы. Һәр дәрес кызыклы үтсен өчен, укытучы төрле методлар һәм алымнар куллана. Дәрес барлык таләпләргә дә җавап бирсен өчен, иң элек укытучы балалар күңеленә юл табарга, дәресне күңелле, кызыклы үткәрергә, татар теленә мәхәббәт уятырга тиеш. Шуңа күрә, һәр дәрес аермалы булырга тиеш. Бүгенге көндә татар телен өйрәтүдә компьютер техналогияләре күп кулланыла. Без дә үзебезнең практикабызда дәреснең нәтиҗәлеген күрсәтүдә заманча технологияләр – компьютер технологиясен файдаланабыз. Компьютер технологиясе – компьютер мөмкинчелекләрен файдаланып, өйрәнүчегә информацияне әзерләү һәм тапшыру процессы ул. Компьютер технологиясеннән нәтиҗәле файдалану – укыту методикасының мөһим бурычы. Бүгенге көндә күп кенә мәктәпләрдә интрактив такта киң кулланыла. Шулай ук компьютер программасын файдаланып, төрле модель һәм таблицалар төзергә була. Интрактив такта укучыларга барлык мәгълүматны җиткерергә ярдәм итә, укучыларда татар теле дәресенә кызыксыну уята һәм дәреснең нәтиҗәлеген арттыра. Мәсәлән, татар теле дәресләрендә 6 сыйныфта “Алмашлык” темасын уткәндә компьютер технологиясен кулланырга мөмкин. Укучыларның мөстәкыйль фикерләү сәләтен

үстерүдә кулланыла торган алымнарның берсе – тестлар. Тестлар берничә төргә бүленәләр:

Тестларның төрләре:

– тәкъдим ителгән җавапларны сайлап алу;

– тест – схемалар;

– күп нокталар урынына төшереп калдырылган сүзләрне, кушымчаларны кую һ.б.

Без аларны гомумиләштерү дәресләрендә, катнаш дәресләрдә белемнәрне тикшерү өчен кулланабыз. Интерактив тактада тәгъдим иткән тестлар төрле авырлыкта була, чөнки класста барлык укучыларның да белем дәрәҗәсе бер үк түгел. Шуңа күрә, һәр укучыга дифферинциаль якын киләбез. Укучыларның эшләү темпына, зирәклегенә карап, тестлар төрле вариантта карала. Аннан соң укучылар, экранга карап, үз-үзләрен бәяли алалар. Информацион-белешмә программалар (сүзлекләр) кирәк булганда, сүзләрне интернет челтәре аша табарга була. Шулай ук дәресләрдә "Ана теле" онлайн ресурсын еш кулланабыз. Бу балаларга бик ошый һәм алар бик кызыксынып эшлиләр. Күргәзмә программалар (слайд һәм видео-фильмнар, презентаияләр) сөйләм теле үстерү дәресләрендә куллану өчен бик уңайлы. Мәсәлән, "Гаяз Исхакый иҗаты "Кәҗүл читек" хикәясенең бер өзегеннән алмашлыклар табарга" дигән бирем бирергә була.

1. **Шул** уйлар мине куркытканнан-куркыта бара.
2. **Бу** читек бөтенләй башка.
3. **Бер** иптәшемә серне сөйләдем.һ.б

Әлбәттә, укучылар мондый төр эшләрне бик яратып башкаралар. Дәрес уңышлы һәм нәтиҗәле булсын өчен барлык көчебезне куеп эшлибез. Шуңа күрә укучыларым да дәресләрдә актив катнашлар һәм теләп йөриләр. Дәрес укытучы һәм укучы бердәм – эзлекле эшләгәндә генә нәтиҗәле була.

ӘДӘБИЯТ

1. Вәлиев Ф.С. Урта мәктәп һәм гимназияләрдә татар телен укыту методикасы / Ф.С. Вәлиев, Г.Ф. Саттаров. – Казан: Раннур, 2000. – 330 б.

2. Вәлиев Ф.С. Татар теле дәресләрендә укучыларның сөйләү һәм язу телен үстерү мәсьәләләре / Ф.С. Вәлиев. – Казан, 1997. – 124 б.

3. Харисов Ф.Ф., Харисова Ч.М. Татар телен өйрәтүдә заманча технологияләр. – Мәгариф. – 2002. – №1. – Б. 35–36.

А.А. ЯРУЛЛИН
А. Н. Туполев исемендәге Казан милли тикшеренү техник университеты, Россия

ФӘНГӘ БАГЫШЛАНГАН ГОМЕР

Аннотация. Статья посвящена описанию жизни и научной деятельности Заслуженного профессора Казанского университета Вахита Хозятовича Хакова.

Ключевые слова: Вахит Хаков, история татарского литературного языка, стилистика

Abstract. The article is devoted to the description of the life and scientific activity of the Honored Professor of Kazan University Vakhit Khakovich Khakov

Keywords: Vahit Khakov, the history of Tatar literary language, stylistics

Һәркемнең үзенә якын һәм кадерле туган ягы бар. Минем дә туган авылым бик матур урында урнашкан. Ул үзенең челтерәп аккан чишмәләре, калын, шомлы һәм серле урманнары, гореф-гадәтле, эшчән, акыллы кешеләре белән атаклы.

Моннан күп еллар элек, бөек Иделгә барып кушыла торган Зөя буена Ураз бабай килеп йорт салган, җирләрен эшкәрткән. Ару-талуны белмәүче Ураз бабай шушы урынга нигез салган йортны Ураз килде дип атаганнар. Тора-бара бу җирләрне Килдураз дип йөртә башлаганнар. Авыл үскән, зурайган, көннән көн матурайган. Тирә-якта даны арткан. Килдураз белән чиктәш авыллар: Өчмунча, Күзби, Бәбки, Үгез куагы, Кабалан халкы элек-электән дус, тату яшәгән. Балалары Килдураз мәктәбендә белем алганнар. Бу хәзер дә шулай дәвам итә. Хәзерге вакытта авылларны “Коммуна” күмәк хуҗалыгы берләштерә. Бу авыллардан күп кенә күренекле һәмданлыклы кешеләр чыккан: Ренат Харис, Шәриф Хөсәинов, Марс Әхмәтов, Шамил Нигъмәтуллин, Вахит Хаков, Җәләлетдинов Рәшит, Әюпов Ренат, Скиргайло Тамара һ.б., шулардан иң өлкәне – Вахит Хаков.

В.Х. Хаковның туган төбәге, тормыш юлы

Күренекле тел галиме, укытучы-педагог, Вахит Хөҗҗәт улы Хаков 1926 нчы елның 16 нчы августында Татарстанның матур урынында урнашкан Буа районының Күзби авылында дөньяга килә. Аның әтисе – Хөҗҗәтелислам акыллы, тырыш кеше була, бөтен гомерен балалар укытуга багышлый. Педагог әтисенә ияреп, малай да китап яратып үсә.

Башлангыч белемне Күзби авылында мөгаллимлек иткән әтисеннән ала. Бу мәктәпне “5”ле билгеләренә генә тәмамлап, Вахит ага укуын Килдураз мәктәбендә дәвам итә, 8 нче классны бетергәч, Бөек Ватан сугышы башлана.

Кечкенәдән укытучы булырга хыялланган малай чак кына еламый кала. “Ничек кенә авыр булмасын, укый күр, улым,” – дигән әтисенең сүзләре колагында яңгырый.

1943 нче елда 17 яше дә тулмаган Вахитны армиягә алалар. Җиде ел хәрби хезмәттә булып, яраланып, сугышчан медальләр, Верховный Командующийның рәхмәт кәгазьләре белән бүләкләнеп, 1949 нчы елда яшь солдат тыныч хезмәткә исән-имин әйләнеп кайта.

Тел галиме Вахит Хаков

Вахит Хөҗҗәт улы туган якларына әйләнеп кайткач, ул төрле мәктәпләрдә балалар укыта, үз белемен күтәрү өстендә эшли.Тәтеш педагогия училищесын “бик яхшы” билгеләренә тәмамлый. Егет укуын дәвам итү өчен Казан дәүләт университына укырга керә, аны кызыл дипломга бетерә. Аспирантураны тәмамлап “Татар әдәби теленең барлыкка килүе, үсеше һәм аның стильләре” дигән докторлык диссертациясе яклап, филология фәннәре докторы дигән югары гыйльми дәрәҗә ала.Тагын өч елдан аңа профессор исеме бирелә. Менә нинди тырыш, үҗәт булган безнең якташыбыз.

Вахит ага, чыннан да, әтисенә биргән сүзендә тора. Зур уңышларга ирешә, тел галиме дәрәҗәсенә күтәрелә. Ул 40 ел дәвамында студентларга белем бирә.

Якташыбыз 40 елдан артык Татарстан радиосында “Тел күрке – сүз” тапшыруларының оештыручысы һәм алып баручысы булды, берничә буын бу тапшыруларны тыңлап, тәрбияләнеп үсте.

Галимнең 30 га якын монографиясе, дәреслекләре, уку-укыту әсбаплары 500дән артык фәнни һәм фәнни методик хезмәтләре басыла. Әле шулар янына төрле китапларны, җыентыкларны, шул җөмләдән чит ил басмаларын да мәсәлән, Төркиядә дөнья күргән 350 гә якын фәнни мәкаләләрне өстәргә кирәк.

Милләт язмышы, халык мәнфәгате турындагы уйлар китергәндер егетне бу юлга, эшлекле, булдыклы ир-егет гомерен татар телен өйрәнүгә, аны баетуга, пропагандалауга багышлый. “Мәктәптә, югары уку йортларында тел укытуны ничек тә саклап калырга, газиз туган телебезне өйдә генә сөйләшергә ярый торган тел итеп калдырмаска! Дәрәҗәсен төшермәскә! - ди галим. Халык туган телдән бизмәсен, сөйләшү-аралашуда, язуда күбрәк куллансын, матурлыгын, ләззәтен тойсын дип тырышты Вахит ага. Тел бит ул бер-берең белән аралашу коралы гына түгел, ул – фикерләү чарасы да. Тел кешенең фикерләвен, дөньяны танып белүен дә үстерә. Туган телгә мәхәббәт тәрбияләү, аны күз карасы кебек саклау – үз анаңны , илеңне хөрмәтләү дигән сүз.

Татар теле, катлаулы үсеш юлы үтеп, хәзерге көндә төрки телләр төркеменә керүче бай телләрнең берсе булып санала.

Татарстан Республикасы Буа районы Черки-Килдураз урта гомуми белем мәктәбендә Вахит Хөҗҗәт улы Хаковның туксан яшьлек юбилеена багышланган «Казан университеты профессоры Вахит Хөҗҗәт улы Хаковның фәннипедагогик мирасы» дип исемләнгән республикакүләм фәнни-гамәли конференциясе үткәрелде. Бу конференциядә Вахит Хөҗҗәт улы Хаковның тормыш иптәше Хөррия ханым, кызы Ләлә Әхмәтвәлиева, бергә эшләгән хезмәттәшләре, галим-галимәләре, район җитәкчеләре, татар теле укытучылары һәм мәктәп укучылары актив катнашты.

В.Х. Хаковка Килдураз урта мәктәбенең татар теле һәм әдәбияты кабинетында аңа багышлап стендлар чыгарылды, почмак булдырылды. Аның гаиләсе шәхси әйберләрен, китапларын һәм фотоларын безнең мәктәпкә бүләк иттеләр.

Вахит Хаков тәҗрибәле педагог, филолог-тюрколог, филология фәннәре докторы, Казан дәүләт университеты, Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе, Бөек Ватан сугышы ветераны белән без чын йөрәктән горурланабыз. Безнең күңелләрдә ул һәрвакыт олы җанлы, сабыр, тирән белемле туган тел сагында торучы, хөрмәтле остазыбыз булып сакланыр.

Мин эзләнү эшемне тагын да тулыландыру өчен, күренекле тел галименең киленнәре, Хакова Солтания апа белән әңгәмә оештырдым, күп мәгълүмат тупладым. Бу эзләнүләр мине канатландырып җибәрде. Үземә шундый нәтиҗә ясадым, бары тик тырышып укырга, куйган максатларга ирешергә кирәк дигән фикергә килдем.

ӘДӘБИЯТ

1. Әһлиуллин М.Ә. Зөя буе – туган җирем / М.Ә. Әһлиуллин. – Казан: “Матбугат йорты” нәшрияты, 2005. – 314 б.
2. Хаков В.Х. Туган як һәм туган тел хисе / В.Х. Хаков. – Казан: Казан университеты нәшрияты, 2007. – 165 б.
3. В. Хаков.Тел – тарих көзгесе / В.Х. Хаков. – Казан:Татар.китап нәшрияты, 2003. – 175 б.

СОДЕРЖАНИЕ

ЭЧТӘЛЕК

Кузьмина Х.Х. Научное наследие заслуженного профессора Казанского университета Вахита Хозятовича Хакова.................................. 3

Алеева Г.У. К вопросу наклонения и модальности в современном татарском языке.. 6

Алексеенко В.Н. Метафоризация в художественном произведении как когнитивный процесс (на материале романа Д. Брауна «Кодда Винчи») 10

Әсхадуллина Г.Г. Татарларда баш киеме атамаларының гомуми үзенчәлекләре.. 13

Ahmetoğlu M., Kirillova Z. Yabanci dil örenimindeki problemler ve çözümler.. 16

Валиуллин И.А. Татар теле дәресләрендә флеш-карталар куллану............. 19

Габизов И.И. Хәзерге вакытлы матбугатта сүзьясалышы (“Ялкын” яшүсмерләр журналы һәм “Ватаным Татарстан” газетасы мисалларында) 22

Газизова И.Р. Милли мәдәният реалияләре һәм аларны татар теленә тәрҗемә итү үзенчәлекләре (Ч. Айтматовның «Буранный полустанок» («И дольше века длится день») әсәре мисалында) 25

Гайфетдинова Р.М., Саттарова М.Р. Татар телендә *[а]* авазының сүз башы позициясендә акустик үзенчәлекләре.. 28

Галиева Г.Ф. Особенности преподавания турецкого языка в татарской аудитории.. 32

Галимбикова И.И. «Ватаным Татарстан» газетасындагы өстәлмәләрнең структур характеристикасы.. 35

Галяутдинова Л.А. Спорт мәкаләләренә исем бирү үзенчәлеге............... 39

Гәрапшина Л.А., Садриева И.И. Татар әдәбияты дәресләрендә предметара бәйләнешләрне исәпкә алып укыту... 43

Гобәйдуллина Л.Ф. Татар блогосферасында фразеологиянең стилистик кулланылышы.. 47

Динаэр. Формирование татарской коммуникативной лексики................ 49

Закирҗанова Г.З. XIX гасырның ике телле сүзлекләрендә сәламәтлек өлкәсенә караган сүзләрнең килеп чыгышы.. 53

Закирова А.Р. “Ватаным Татарстан” газетасында соңгы елларда чыккан мәкалә атамаларында җөмлә кисәкләренең бирелеше............................... 57

Закирянова Ф.Ф. Халык авыз иҗатында зоонимнарның кулланылышы.. 61
Ибраһимова Ф.Б. Татар һәм төрек телләрендә сыйфат дәрәҗәләре......... 64
Ибраһимова Э.И. Туган тел дәреслекләрендә сөйләм теле лексикасының бирелеше.. 67
Камалетдинова Р.К. Системалы укыту шартларында заман таләпләренә туры китереп, укучыларны рухи яктан тәрбияләү үзенчәлекләре.. 72
Камалова Д.И. В.Х. Хаковның стилистика өлкәсендәге эшчәнлеге......... 76
Книсарина М.М., Сисенова А.Т., Жумалиева Г.С. Изучение тревожности старшеклассников в условиях пандемии COVID-19.. 80
Латыпова К.Р. Лексикографирование междометий в двуязычных словарях.. 85
Мөбәрәкшина З.Н. Татар һәм рус телләрендә төс атамаларының мәгънәләре (фразеологизмнар мисалында) 90
Ногманова А.И., Сафиуллина Г.И. «Сәлам» укыту-методик комплекты ярдәмендә туган телне өйрәнүнең нәтиҗәлелегенә ирешү......................... 94
Рахимова А.Ф. Татар массакүләм матбугат чараларында прецедент исемнәр һәм аларның функцияләре.. 97
Рахматуллина А.А. Роберт Миңнуллин шигыренә эксперименталь-фонетик анализ.. 99
Сабирова Г.Р. Тел бизәкләрен өйрәнүче галим.. 102
Сабирова Н.Н. Балалар һәм яшүсмерләр матбугатында кеше шәхесе белән бәйле атамалар кулланылышы.. 105
Сәгъдиева И.М. Татар телен чит тел буларак укытканда компьютер технологияләрен куллану үзенчәлекләре.. 108
Садыкова А.М. О проблемах и перспективах развития поликультурного образования.. 111
Сафина К.Р. Фатих Хөсни иҗатында туганлык атамалары...................... 113
Сахабиева С.Р. Возможности применения интерактивных технологий в процессе социализации младшего школьника... 116
Тагирова Л.Г. Ф. Әмирхан мирасы.. 120
Темирова Д.А. Личные и указательные местоимения в sms-сообщениях на singlish (на примере sms-сообщений корпуса sms nus) 124
Узум С.О-Ф. Татар һәм төрек телләрендә исем сүз төркемен чагыштыру.. 127

Фаттахов И.Ф. Остаз хакында.. 131
Фахретдинова Р.Н. «Яңа мәхәллә хәбәрләре» турында........................... 134
Хәбибуллина А.Р. Ф. Әмирхан драматургиясенең тел чаралары һәм алымнары... 137
Хәмзина А.А. Татар теле дәресләрендә мәдәниятара компетенция формалаштыру.. 142
Харисов Ф.Ф. Телгә өйрәтүдә интернет-технологияләрнең роле............... 145
Харисова Г.Ф. Развитие креативного мышления на уроках родного языка и родной литературы (из опыта работы ОШИ «Лицей имени Н.И. Лобачевского» КФУ) 150
Хисмәтуллина И.М. Татар телендә кисәкчәләрне өйрәнү тарихы............. 155
Хөснетдинова Г.М., Зәйнуллина А.М. Ф. Әмирхан иҗатында синонимнарның роле.. 159
Шакирова Э.Г. Научная деятельность В.Х. Хакова в сфере тюркологии.. 162
Шакирова А.Р. Лексикографическое описание мифологического персонажа «Албасты» 164
Шәймәрданова Г.А. Татар телен чит тел буларак өйрәткәндә компьютер технологияләрен куллану.. 167
Яруллин А.А. Фәнгә багышланган гомер... 169

Электронное научное издание
сетевого распространения

ХАКОВСКИЕ ЧТЕНИЯ – 2021

Материалы Международной научно-практической конференции молодых ученых, посвященной 95-летию со дня рождения заслуженного профессора Казанского университета Вахита Хозятовича Хакова

ХАКОВ УКУЛАРЫ – 2021

Яшь галимнәрнең Казан университеты атказанган профессоры Вахит Хөҗҗәт улы Хаковның тууына 95 ел тулуга багышланган халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары

Подписано к использованию 11.11.2021.
Формат 60x84 1/16. Гарнитура «Times New Roman».
Усл. печ. л. 10,2. Заказ 175/10

Издательство Казанского университета

420008, г. Казань, ул. Профессора Нужина, 1/37
тел. (843) 233-73-59, 233-73-28